

FILOZOFSKI FAKULTET U ZAGREBU

ODSJEK ZA ARHEOLOGIJU

IVANA LUČIĆA 3

10 000 ZAGREB

HRVATSKA

KOMPARATIVNA ANALIZA ZAVJETNIH SPOMENIKA S PODRUČJA LIBURNA I DELMATA

Područje Liburnije i gornjeg toka Cetine te Ridita, Duvanjskog, Glamočkog i Livanjskog
polja

Student: Merita Dreshaj

Mentor: dr. sc. Dino Demicheli

Akademska godina 2015/2016

Zagreb

SADRŽAJ:

1. Uvod.....	3
2. Definicija objekta proučavanja i geografskog područja ovoga rada.....	4
3. Katalog zavjetnih spomenika s područja Delmata.....	11
3.1. Žrtvenici i natpisi.....	11
3.2. Reljefi i skulpture.....	52
4. Kratki osvrt na kulturnu sliku s područja Delmata na temelju kataloga.....	100
4.1. Statistički pregled kataloga.....	101
4.2. Silvan (s osvrtom na prisutnost u Liburnskom području).....	104
4.2.1. Podrijetlo Silvanovog kulta.....	104
4.2.2. Silvanova kulturna slika.....	108
4.3. Ostala božanstva.....	114
5. Katalog zavjetnih spomenika na području Liburna.....	121
5.1. Žrtvenici i natpisi.....	121
5.2. Reljefi i skulpture.....	176
6. Kratki osvrt na kulturnu sliku s područja Liburna na temelju kataloga.....	222
6.1. Statistički pregled kataloga.....	223
6.2. Liburnska autohtona božanstva.....	226
6.3. Strani kultovi kroz zavjetne spomenike.....	234
7. Kratki pregled imena dedikanata na spomenicima s područja Liburna Delmata.....	246
8. Osvrt na društvenu i ekonomsku sliku područja Liburna i Delmata na temelju zavjetnih spomenika.....	270
8.1. Ekonomija ara.....	270
8.2. <i>Interpretatio Romana</i> i romanizacija.....	275
8.3. Kratka rasprava o ustroju društva kod Liburna i Delmata.....	279
9. Sinteza usporedbe zavjetnih spomenika Liburna i Delmata iz priloženog kataloga....	285
10. Zaključak.....	291
11. Bibliografija.....	295
12. Popis izvora.....	308
13. Popis slika.....	311

1. UVOD

Tema ovog rada odnosi se na komparativnu analizu zavjetnih spomenika s područja rasprostiranja zajednica Liburna i Delmata. Cilj je proučiti zavjetne spomenike, kao i zastupljenost pojedinih božanstava, njihov sinkretizam s rimskim i grčkim božanstvima koji upućuje na sam proces romanizacije te integraciju stranog stanovništva s autohtonim te tim podacima dobiti sliku socijalne i duhovne kulture tog područja u antici. Glavni interes ovog rada su zavjetni spomenicim posvećeni autohtonim i stranim božanstvima.

Geografsko područje koje je obuhvaćeno ovim radom odnosit će se na prostor Liburna uokviren rijekama Krkom, Rašom i Zrmanjom te prostor Delmata ograničen na područje Gornje Cetine, Ridita te Duvanjskog, Livanjskog i Glamočkog polja. Razlog ograničavanju teritorija Delmata je praktične prirode: geografske cjeline kao što su Gornji tok Cetine, zajedno sa Sinjem i Triljem te Riderom i ta tri polja, kao središta autohtonih Delmata pružaju odličan ikonografski uvid u prirodu zavjetnih spomenika Delmata te njihove geografske različitosti. Na prostoru Gornjeg toka Cetine i Ridita vidljiva je tranzicijska ikonografija, najviše utječena romanizacijom, a u zaleđu Dinare je sačuvana veća autohtonost. Ovim će se radom vršiti osnovna komparativnu analizu svih tih područja, obuhvaćajući zavjetne reljefe, natpise i skulpture, isključujući manje zavjetne predmete. Također, posvete koje će biti obuhvaćene odnosit će se isključivo na božanstva, bez diviniziranih careva.

Temelj rada je katalog u kojem je sakupljeno 357 spomenika putem raznih objava te epigrafskih baza. Međutim, velika većina spomenika obuhvaćena je ovim radom u cilju stvaranja statističkih podataka koji nude širu kultnu, ekonomsku i društvenu sliku spomenutih područja.

2. DEFINICIJA OBJEKTA PROUČAVANJA I GEOGRAFSKOG PODRUČJA OVOGA RADA

Budući da ova tema zahtijeva kontekst objekta proučavanja, valja napomenuti kratki nacrt teorije o dvjema društvenim zajednicama Liburna i Delmata koje je znanost, temeljeći se na antičkoj praksi, dugo objedinjavala pod jednim nazivom: Iliri.

Valja imati na umu da je naziv Iliri koji tako zaneseno pokriva etničku kompleksnost cijelog područja nekadašnje provincije Ilirik zapravo netočan.¹ 'Istinskim' Ilirima su smatrani narodi južnijih područja (današnja Albanija) koji su u brončano doba imali formirana kraljevstva²

Alojz Benac navodi svoju teoriju o razvitku ilirskog etnosa: dijeli ih u tri faze. Prvotno su bili Prediliri u razdoblju oko 2000. pr. Kr. te su oni baza razvitka etnološke slike Ilira. U ranom, srednjem i kasnom brončanom dobu razvijaju se takozvani Protoiliriri. Završetkom brončanog doba nastaju Prailiri, koji se formiraju u plemenske zajednice i razvijaju svoje autentičnosti te povijesni Iliri potječu direktno od njih.³

Prvi spomen Delmata u antičkim izvorima sačuvani su od strane Polibija koji opisuje kako su Isejci tražili pomoć od Rima tijekom sukoba s autohtonim Delmatima, u 2. stoljeću prije Krista.⁴

Liburni su, smatra Marin Zaninović, spoj autohtonog predinoeuropskog stanovništva na području od Istre do Zrmanje s novopridošlim ilirskim Indoeuroljanima koji su došli oko drugog tisućljeća prije Krista⁵ kada su zaposjeli krajeve od Krfa do Krka, prije nego se njihovo geografsko prostiranje suzilo.⁶ O njihovoj talasokraciji naširoko pišu povijesni izvori: Pseudo-Skimno⁷, Stjepan Bizantinac⁸, Apijan Aleksandrijski⁹, Strabon¹⁰ i mnogi drugi. Nadalje, Marin Zaninović pretpostavlja da su Liburni naseljavali područje Italije, zajedno s

¹ D. Rendić-Miočević 1984, 65.

² Osvrt na rezultate rada simpozijuma, simpozijum Duhovna kultura Ilira, Herceg Novi, 4.-6. Novembra 1982, Sarajevo 1984, 274.

³ Benac 1964, 1-16.

⁴ Polyb. 32.9 (18) 1-2.

⁵ Zaninović 1984, 30.

⁶ Zaninović 2013, 17.

⁷ Pseud. Scymn. 370-376.

⁸ N. Dam, Jacoby, FGrH ,93.

⁹ App. Bell. Civ. II 39.

¹⁰ Strab. VII.5.

ostalim lokalnim zajednicama, navodeći toponime i povijesne izvore¹¹ kao dokaz tom argumentu.¹² Također argumentira potencijalno maloazijsko podrijetlo Liburna, uspoređujući njihov društveni ustroj podijeljen na više središta (slično općinama) po uzoru na zajednice u Maloj Aziji čiji su model, nadalje zaključuje, pratili i Etruščani. Liburni su imali vrhovnog svećenika, slično kao i maloazijski Likijci, pod titulom *sacerdos ad aram Augusti Liburnorum*.¹³ Taj se red odnosio na carski kult, ujedno i instituciju političkog karaktera ustanovljenu tijekom prijelaza iz kasne Republike u Principat.¹⁴ Naime, August je, postavši *pontifex maximus*, spojio u jednog osobi i profano i sakralno te je propagiranje carskog kulta postalo jedno od važnijih djelatnosti namjesnika provincija i lokalne aristokracije.¹⁵ Liburnski pokrajinski kult spomenut je na natpisu iz Scardone¹⁶ čiji je dio prethodno iznesen.¹⁷ Putem interpretacije rezultata fotogrametrijske analize spomenika potvrđeno je postojanje pokrajinskog liburnskog kulta unutar konventa, administrativnog okruga preko kojeg se kontroliraju nerimske pokrajine kao što je provincija Dalmacija.¹⁸

Marin Zaninović donosi listu Likijskih i Anatolskih imena u usporedbi s onima iz hrvatskog područja pokazujući direktne toponimičke i onomastičke poveznice između tih dviju, naizgled, potpuno izdvojenih zajednica.¹⁹ Utjecaj maloazijskog matrijarhata Marin Zaninović vidi kod Liburna, smatrajući da je taj ustroj povezan s takozvanim, paleomediteranskim zajednicama koje su istjerane u Malu Aziju.²⁰ Herodot je pisao o zajednici Likijaca koji su istjerani iz Krete u Malu Aziju, a kod njih je prevladavala matrilinearnost koja se očituje i kod Liburna.²¹ Nikola iz Damaska je također usporedio matrilinearnost kod Likijaca i Liburna²², a Marin Zaninović navodi da su i Etruščani imali sličan ustroj, smatrajući da je njihovo podrijetlo zapravo iz Lidije.²³ O liburnskoj ginekokraciji, između ostalih, pisao je i Pseudo Skilak.²⁴

¹¹ Plinije Stariji u Nat.hist. III.112 navodi da su Liburni nastanjivali Italiju, uz Sikule, Etruščane, Umbre i Gale. Također Polibije (III.100, 2) spominje toponim „Liburnsko brdo“, južno od Lacija.

¹² Zaninović 2013, 19.

¹³ Ibid.

¹⁴ Jadrić, Miletić 2008, 75.

¹⁵ Ibid. 83.

¹⁶ Ibid. 84, Sl.5.

¹⁷ Jadrić, Miletić 2008, 84; Demicheli 2015, 95.

¹⁸ Demicheli 2015, 96-97.

¹⁹ Zaninović 2015, 36-43.

²⁰ Zaninović 2013. 31.

²¹ Herodot, I. 173.

²² N.Damasc., Jacoby, FGrH.

²³ Zaninović 2013, 32.

²⁴ Ps. Scyl. 21

U definiciji azijskog podrijetla Liburna važan argument sugerira zapis Gaja Julija Solina iz 3.st. koji je preuzeo taj podatak od Plinija Starijeg čiji je izvornik izgubljen²⁵: *Italicus excursus per Liburnos, quae gens Asiatica est, procedit in Dalmatiae pedem.*²⁶ Ako se uzme u obzir da su Asirci istjerali Enete (Venete) iz Male Azije, Marin Zaninović navodi mogućnost da je to mogao biti razlog seobe Liburna na područje Jadrana te njihovu talasokraciju koja je započinjala dosta južno, već od Krfa.²⁷ Uz činjenicu da su Liburni bili vrsni pomorci, teorija da su oni uistinu došli iz Male Azije tijekom seoba Indoeuroljana u Jadransko područje dobiva na svojoj težini.²⁸ Zapisa o njihovoj seobi nema, kao ni arheoloških dokaza jer se seoba vrlo vjerojatno odvijala preko mora.²⁹

Razlog velikoj dilemi oko naziva autohtonog stanovništva provincije Ilirik je zbog subjektivnosti izvora koji nam daju podatke o njima. Naime, antički izvori poput Polibija³⁰, Livija³¹, Apijana³² i Pseudo-Skilaka³³ ih jednostavno objedinjuju u istu skupinu, nazivajući ih barbarskim Ilirima. Budući da autohtono stanovništvo tog područja nije imalo vlastito pismo, primarni izvori su nam upravo epigrafski. Ne treba isticati koliko je ta situacija zapravo maglovita i koliko se spora vodi oko ove problematike. No zajedničkim diskusijama se zaključilo da Iliri nisu homogen narod te da je riječ o lokalnim zajednicama specifičnog duhovnog i kulturnog nasljeđa.³⁴

Kroz proučavanje epigrafske građe proučavamo 'ilirsku umjetnost' i time možemo uhvatiti važne aspekte duhovne slike tog područja koje ona reflektira.³⁵ To i je cilj ove komparativne analize zavjetnih spomenika dviju geografskih cjelina: proučiti razlike i sličnosti te nastojati ilustrirati duhovnu, ekonomsku i društvenu sliku područja Delmata i Liburna. Međutim, valja imati na umu da je tradicija podizanja zavjetnih spomenika, pa tako i ostale epigrafske građe, počela pojavom Rimljana koji su donijeli taj običaj, uz pismenost. Upravo ta činjenica dodatno otežava prepoznavanje autohtonosti u ovom kontekstu.³⁶

²⁵ Zaninović 2015, 46.

²⁶ Collect., 2, 51. *Iz Italije se putuje preko Liburna, koji su azijski narod, i dolazi se pješice u Dalmaciju.*

²⁷ Zaninović 2015, 49.

²⁸ Ibid. 45.

²⁹ Ibid. 49.

³⁰ Polyb. 32, 9 (18) 1-2.

³¹ Liv., perioch. XLII.

³² App., III. 11.

³³ Scylacis Caryandensis Periplus, Geographi Graeci Minores, ed. Carolus Mullerus, Paris-Firmin Didot, 1855, p.28.

³⁴ Osvrt na rezultate rada simpozijuma, simpozijum Duhovna kultura Ilira, Herceg Novi, 4.-6. Novembra 1982, Sarajevo 1984, 274.

³⁵ D. Rendić Miočević 1984, 78.

³⁶ Kurilić 2010, 270.

RAPROSTIRANJE:

Geografsko područje kojim su obitavali Liburni uokvireno je rijekama *Tedanius* (Zrmanja), *Titius* (Krka) i *Arsia* (Raša).³⁷ Teško je odrediti granice jasno te se moramo oslanjati na antičke izvore koji navode rijeku Krku kao granicu Liburna i Delmata. Međutim, lako je moguće da je ta granica varirala, ali vjerojatno u neznatnim razmjerima.³⁸

Mnoge su rasprave oko pripadnosti Burna koji se nalazi na Delmatskoj strani obale Krke. Naime, Marin Zaninović smatra da je Burn bio delmatsko naselje koje je nasilno pripojeno Liburniji³⁹ dok Slobodan Čače tvrdi da se Burn vodi pod Liburniju.⁴⁰ Mate Suić pak Burniste vidi pod direktnim utjecajem Varvarije.⁴¹ Promonu čak dvaput Apijan naziva liburnskim gradom⁴², a ona se nalazi s druge strane Krke, u Delmatskom teritoriju. Međutim, Slobodan Čače tvrdi da su Rimljani vjerojatno oteli Promonu Delmatima i predali ju Liburnima, te da epigrafska građa pokazuje jasno delmatska autohtona imena na tom području.⁴³

Status provincije u području na kojem su obitavali Liburni je u nekoliko navrata potvrđivan kroz epigrafiju i antičke izvore. Anonimni kozmograf iz Ravene naziva Liburniju provincijom. Također u natpisu iz Pituncija (*Pituntium*) kod Salone (selo Podstrana, okoliš crkve sv. Martina) navodi se provincija Liburnija u natpisu Lucija Artorija Kasta.

D(is) M(anibus) L(ucius) Artori(us) Ca]stus (centurio) leg(ionis) / III Gallicae item [(centurio) le]g(ionis) VI Ferra / tae item (centurio) leg(ionis) II Adi[utri(cis)] i]tem (centurio)] leg(ionis) V M(acedonicae) / C(onstantis) item p(rimi) p(ilus) euisdem [leg(ionis)] praeposito / clasis Misenatium (pr)aeffecto leg(ionis) VI / Victricis dux legg⁴⁴(ionu)m⁴⁵ Britanici / miarum⁴⁶ adversus Arm[enio]s⁴⁷ proc(uratori) cente/nario provinciae Lib[(urniae) iure)] gladi vi / vus ipse sibi et suis (.....ex te)st(amento)⁴⁸

D(is) [M(anibus)] / L(ucius) Artori[us) Ca]stus 7(centurioni) leg(ionis) / III Gallicae item [7(centurioni) le]g(ionis) VI Ferra/tae item 7(centurioni) leg(ionis) II Adi[utr(icis) i]tem

³⁷ Suić 1962-1963, 46.

³⁸ Čače 1989, 60.

³⁹ Zaninović 2007, 41-42.

⁴⁰ Čače 1989, 61.

⁴¹ Suić 1962, 190.

⁴² Illyr. 12 i 25.

⁴³ Čače 1898, 87.

⁴⁴ Miletić 2014, 117. Opcije čitanja *legiones* ili *legionarii* ili *legionariorum*

⁴⁵ Ibid. Opcije čitanja *dux leggionum [alaru]m* ili *[cohortiu]m*, *[auxilioru]m*, *[peditu]m*

⁴⁶ Miletić 2014, 117. Opcije čitanja *cohortiu]m Britanici(arum) mi(lli)ar(i)um*

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Medini 1980, 365.

7(centurioni) leg(ionis) V M[a]c(edonicae) item p(rimi)p(ilo) eiusdem praeposito / classis Misenatium [pr]aefe(cto) leg(ionis) VI / Victricis duci legg(ionum?) [--]m Britan(n)ic(i)/[mi]arum adversus Arme[nio]s proc(uratori) cente/nario provinciae Li[b(urniae) iure] gladi(i) vi/vus ipse sibi et suis [--- ex te]st(amento)⁴⁹

Sudeći po tituli Lucija Artorija Kasta, koji je bio *procurator centenarius provinciae Liburniae*, može se zaključiti da je Liburnija bila prokuratorska provincija.⁵⁰

Julijan Medini je, proučavajući epigrafsku i pisanu građu došao do zaključka da je Liburnija bila organizirana kao provincija, da se oštro graničila s provincijom Dalmacijom te da je obuhvaćala područje koje su antici nastanjivali Liburni i dio Japodskog teritorija te da se sjeverozapadni dio Liburnije zvao Tarsatička Liburnija (*Liburnia Tarsaticensis*).⁵¹

Slika 1: područje Liburna u 1.-2.st.

⁴⁹ Opcija čitanja, dr. Dino Demicheli.

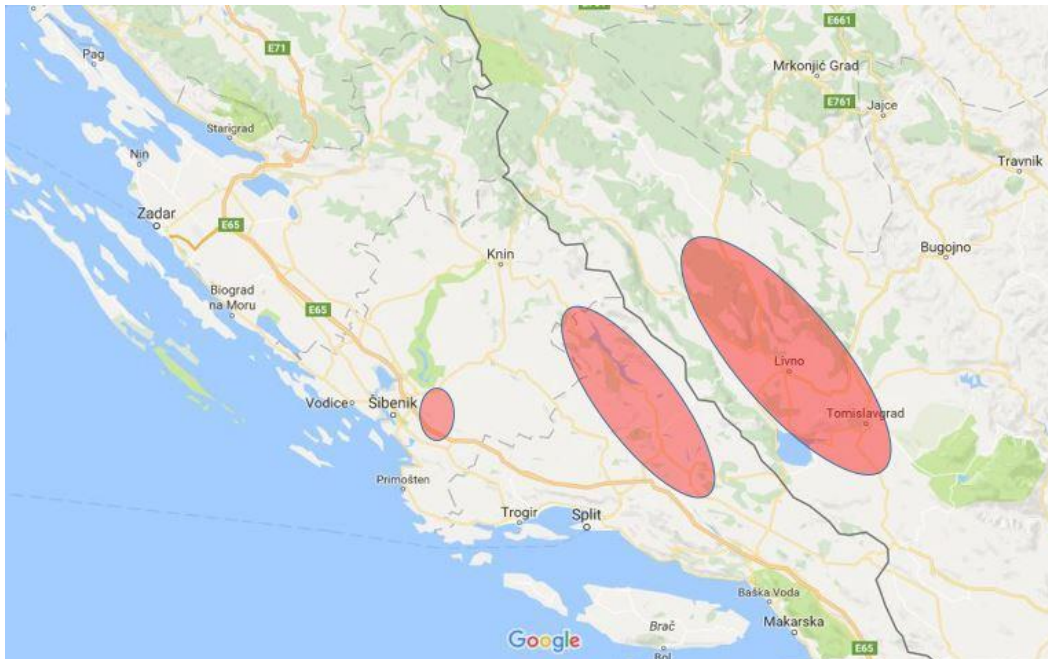
⁵⁰ Ibid. 369.

⁵¹ Ibid. 394-395.

GEOGRAFSKO PROSTIRANJE DELMATA.

Delmati su nastanjivali područje između rijeke Krke (*Titius*) i Cetine (*Hippus*) te iza planinskog masiva Dinare (*Adrion*). Prirodni put koji je povezivao ove dvije geografske cjeline vodio je do Delminiuma (*Duvno*).⁵²

Delmatsko područje ne čini cjelinu, kako u ekonomskom, geografskom, tako ni u kulturnom smislu. Primorsko je područje bilo pod većim utjecajem romanizacije dok je područje iza Dinare bilo prirodno ograđeno te je time sačuvalo veću autohtonost što se reflektira i na epigrafskoj građi. Zadinarska područja imaju veći stupanj izolacije u odnosu na primorje koje je metom trgovine i ima veću frekvenciju putnika. Time je više izložen utjecajima izvana.⁵³ Tim različitostima, dualnostima primorskog i kontinentalnog područja nastale su razlike i u načinu življenja te duhovnom životu koji se reflektira na zavjetnim spomenicima.⁵⁴

Slika 2: Područje Delmata koje se proučava u ovom radu: gornji tok Cetine, Ridita i Livanjsko, Glamočko i Duvanjsko polje

ZAVJETNI SPOMENICI

⁵² Zaninović 2003, 276.

⁵³ D. Rendić-Miočević 1955, 6.

⁵⁴ Sanader 1999, 8.

Zavjetni spomenici najčešće imaju natpisni oblik u kojem se ime božanstva nalazi na početku, zatim slijedi ime dedikanta te na kraju glagol i varijacije na zavjetnu formulu kao što je *votum solvit merito*. Anamarija Kurilić je podijelila osnovne elemente zavjetne strukture na 1) *deo/ae* (božanstvo kojem je posvećen spomenik), 2) *nomen* (dedikant), 3) *votum* (zavjetna formula), 4) *verbum* (glagol ili neka formula), 5) *causa* (razlog podizanja spomenika), 6) *officium* (služba dedikanta) i 7) *rem* (objekt koji je uključen u zavjet).⁵⁵ Oni mogu i ne moraju sadržavati reljef ili mogu biti u obliku skulpture božanstva ili njihovih zaštitnik simbola, kao što će biti vidljivo u spomenicima iznesenim u katalogu.

⁵⁵ Kurilić, Zović 2015, 401, 402.

3. KATALOG ZAVJETNIH SPOMENIKA S PODRUČJA DELMATA (GORNJI TOK CETINE, GLAMOČKO, DUVANJSKO I LIVANJSKO POLJE)

Upute:

U tekstu će se pri spomenu na neki spomenik navesti u zagradi kataloška referenca:

Dx = 'D' označava Delmatski katalog, 'x' je broj u katalogu

Lx = 'L' označava spomenike s područja Liburna, 'x' je redni broj u katalogu

Npr, spomenik D101 označava 101. spomenik u katalogu spomenika s područja Delmata.

Mjesto čuvanja je navedeno za spomenike do čijih je podataka bilo moguće doći. Natpisi nemaju proporcije iz dva razloga: zato što je dokumentacija spomenika nehomogena te su mjere nerijetko izostavljene i zato jer je glavni naglasak ovog rada na njihovom sadržaju.

Reljefima su, pak, iznesene mjere.

3.1. ŽRTVENICI I NATPISI:

SILVAN

1. CRVENICA, Duvno - natpis posvećen Silvanu

Silvano Conserv(atori) Aug(usto) sa(cru)m

Lit. Gotovac 1990-1991: 56.

2. BALIJINA GLAVICA – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

S(ilvano) v(otum) po(suit)

Lit: CIL III 9794.

3. VRLIKA - žrtvenik

SVS

S(ilvano) v(otum) s(olvit) ili

S(ilvano) v(ilico) s(acrum) ili

S(ilvano) V(iatori) s(acrum) ili

S(il)v(ano) s(acrum ili silvestri) ?

Lit. Perinić Muratović 2008: 21.

4. VRLIKA - žrtvenik

S(ilvano) V(otum) S(olvit?) / Quintu(s) / Anix(?) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: CIL III 13203; Perinić Muratović 2008: 21.

5. VRLIKA - žrtvenik

S(ilvanus) V(otum) S(olvit) [s(sacrum)] / Nepo / cian[us ---

Lit: CIL III 13204; Perinić Muratović 2008: 21.

6. VRLIKA - žrtvenik

S(ilvanus) V(otum) S(olvit) / Panes / Pi(?) L(ibens?) v(otum) s(olvit)

Lit: CIL III 13205; Perinić Muratović 2008: 21.

7. VRLIKA - žrtvenik

Panes / Stul(?) / S(ilvano) pos(uit)

Lit: CIL III 13206.

8. ČITLUK – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

S(ilvano?) A(ugusto?) [s(acrum)?]

Lit. Demicheli 2011: 83.

9. MOKRONOGE, DRVAR - žrtvenik

Silvano/T(itus) Aur(elius) Pro/cu(ulus)/ [---

Lit: ILJug 1660; Perinić Muratović 2008: 22.

10. KAMEN, GLAMOČ - žrtvenik

S(ilvano) s(acrum) / Turus Pira/mi l(ibens) p(osuit)

Lit: E. Imamović 1977: 8; ILJug 1640.

11. GRADINA – KAMEN, GLAMOČ - žrtvenik u obliku cipa

(Silva)no/(vo)tum/posuit/ iis[---]/[---] Temus/ [---] ius

Lit: Sergejevski 1927: 259-260: br.8, tab. V/8; Imamović 1977: 15; Perinić Muratović 2008: 22.

12. DANILO GORNJE, (RIDER) - žrtvenik

Silv(a)no/Atisus/ [---] v(otum) m(erito?)

Lit: Perinić Muratović 2008: 19.

13. DANILO GONJE (RIDER) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej Grada Šibenika

Sican(ius) / S(ilvano) s(acrum)

Lit: ILJug 788; Perinić Muratović 2008: 19.

14. GREBAŠTICA (RIDER) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej Grada Šibenika

Silvano/ sac(rum)

Lit. Perinić Muratović 2008: 19.

15. DANILO GORNJE (RIDER) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Silvano S[ilvestri s(acrum)]/(Ma)ximus / (Ger)manici l(ibertus)

Lit: Perinić Muratović 2008: 28; ILJug 174.

16. DANILO GORNJE (RIDER) - žrtvenik

Muzej grada Šibenika: Muzej grada Šibenika

S(ilvano) S(ilvestri) Mes(sori) / s(acrum) Aneius / Caecili/us

Lit. Perinić Muratović 2008: 28; ILJug 175; Brajković 2008: 202, kat. 104.

17. DANILO GORNJE (RIDER) - žrtvenik

S(ilvano) S(ilvestri) Mes(sori)/ Pla(tor) l(ibens) p(osuit)

Lit. CIL III 9867; Perinić Muratović 2008: 29; ILJug 176.

18. DANILO GORNJE (RIDER) – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

S(ilvano) S(ilvestri) [s(acrum)] /T(itus) Cai f(ilius)

Lit.: Perinić Muratović 2008: 29.

19. DANILO GORNJE (RIDER) – Ulomak žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Vern[---] / Ran [---] / Silsilv

**Vern(a) --- / (Tu)ran(ius) / Sil(vano) silv(estri)* prema CIL III 2246, 2800, 9307, 14824, 1

Lit: Perinić Muratović 2008: 31; ILJug 790.

20. Danilo, Katuni (RIDER) – ulomak žrtvenika

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Silvano / Domestico / di/ ---

Lit.: Perinić Muratović 2008: 31; Brajković 2008: 201, kat. 102.

21. DANILO (RIDER) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

S(ilvano) D(omestico) s(acrum) / T(itus) Aur(elius) Das(ius) / l(ibens v(otum) s(olvit)

Lit. Perinić Muratović 2008: 31; Brajković 2008: 200, kat. 101.

22. STARI ŠEMATORIJ, DANILO (RIDER) – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

S(ilvano) V(otum) S(olvit) / Q[---] P[---]

Lit. Brajković 2008: 202, kat. 103.

23. MUĆ (MUNICIPIUM MAGNUM) - žrtvenik

S(ilvano) A(ugusto) s(acrum) / P(ublius) Ael(ius) / Aper

Lit: CIL III 9791; Perinić Muratović 2008: 25.

24. MUĆ (MUNICIPIUM MAGNUM) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

S(ilvano) A(ugusto) s(acrum) / Agricol(a) Iul(ii) s(ervus) / po(suit) l(ibens) m(erito)

Lit: CIL III 9792; Perinić Muratović 2008: 25.

25. BALIJINA GLAVICA KOD KLJAKA (MUNICIPIUM MAGNUM) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

S(ilverio) [A(ugusto) s(acrum)] / M(arcus) Iul(ius) / Tigri/nus v(otum) / l(ibens) s(olvit)

Lit: CIL III 9793; Perinić Muratović 2008: 25.

26. TRILJ, GARDUN (TILURIUM) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

Silverio Aug(usto) /sac(rum) Iul(ius) Cass / ianus mil(es) coh(ortis) / [---

Lit. Perinić Muratović 2008: 25.

27. VRLIKA - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

Silverio / Aug(usto) / T(iberius) Aur(elius) / Quint(us) / ex v(oto) p(osuit)

Lit: CIL III 9813; Perinić Muratović 2008: 26.

28. OTIŠIĆ KOD VRLIKE – žrtvenik

S(ilverio) A(ugusto) s(acrum) / Titus / Cn(eius) Daio / pos(iut)

Lit: Perinić Muratović 2008: 26.

29. VELIKE STRAŽINE KOD VRLIKE - žrtvenik

S(ilverio) A(ugusto) s(acrum) V(alerius) Fi(rmus) v(otum) s(olvit)

Lit: CIL III 9813b; Perinić Muratović 2008: 26.

30. VELIKE STRAŽINE KOD VRLIKE- žrtvenik

Sil(vano) s(ancto ili sacrum?) Au(gusto) / posui(t) /Avt(?)

Lit: CIL III 9814; Perinić Muratović 2008: 26.

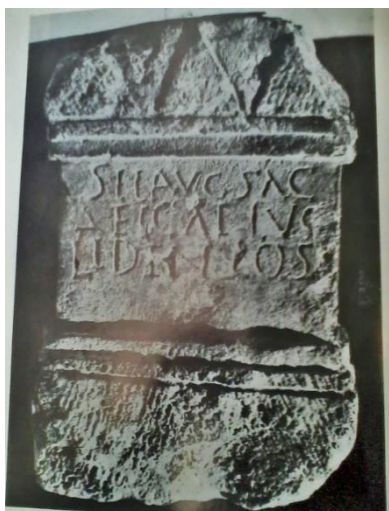
31. VRLIKA - žrtvenik

*S(ivano) v(otum) s(ancto) s(acrum) Aug(usto) / Q(uintus) s[---] vo[---] v(otum) s(olvit)
l(ibens) m(erito)*

Lit: CIL III 13207; Perinić Muratović 2008: 27.

32. VAŠAROVINE, PRILUKA KOD LIVNA (DELMINIUM) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej franjevačkog samostana Gorica kod Livna

*Sil(vano) Aug(usto) sac(rum) / Ael(ius) Catius /eiden (sic)
pos(uit)*

Lit: Gotovac 1990.-1991: 51-64, tabla 2; AE 1992: 1376;
Perinić Muratović 2008: 27.

33. GRKOVCI, LIVNO (DELMINIUM) - žrtvenik (izgubljen)

Apricus / S(ilvano) S(ilvestri) s(acrum) /Monta/nus pos(uit)

Lit: ILJug 169; Imamović 1977: 5.

34. GRKOVCI, GROMILE (DELMINIUM) - žrtvenik

S(ilvano) S(ilvestri) Primus / Nepi l(ibens) p(osuit)

Lit: AE 1939: 176; Imamović 1977: 6.

35. BOSANSKO GRAHOVO, žrtvenik

S(ilvano) s(ilvestri)⁵⁶ / Mes/sori

Lit. : E. Imamović 1977: 7; Perinić Muratović 2008: 29.

36. GRADAC, HALAPIĆ, GLAMOČ - žrtvenik

Silvano / Silvestri sac(rum) Dasius Gemelli / fil(ius) l(ibens) m(erito)

Lit: Sergejevski 1927: br.4, tab. III / 4; ILJug 1641; Imamović 1977: 12.

37. PODGRADINA, KAMEN, GLAMOČ - žrtvenik

S(ilvano) S(ilvestri) s(acrum) Casius / Aurelius / [---]aemi cosi / [---] repoti / [---]

Lit: Sergejevski 1927: br 5, tab. III/5; ILJug 1656; Imamović 1977: 10.

⁵⁶ Imamović 1997, čitanje *S(ilvano) s(ancto)*

MITRA

38. RIDER (DANILO) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

D(eo) Invict(o) / Comi(tius?) / [---]/[---]

Lit. Miletić 1996: 161; ILJug 787.

39. DANILO GORNJE - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Gradski muzej u Šibeniku

D(eo) Invict(o) / Com[imitius?]⁵⁷ / [---]

Lit: D. Rendić-Miočević 1950-1951: 216; Brajković 2008: 211, kat. 117.

40. STARO SELO, GLAMOČKO POLJE- žrtvenik

Mjesto čuvanja: Zemaljski muzej u Sarajevu

D(eo) i[inv(icto)] S(oli) M(ithrae) / pao[---]/sui i [---]/ pocu[---]/attir[---]

Lit. Miletić 1996: 170; ILJug 1634.

41. STARO SELO, GLAMOČKO POLJE - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Zemaljski muzej u Sarajevu

Invicto / Aras Sisim/brius d(ecurionum) d(ecreto) / l(ibens) p(osuit)

Lit. Miletić 1996: 170 ; ILJug 1635.

⁵⁷ Ime dedikanta je vjerojatno *Comitius* (CIL III 12014, 208) ili *Comitalis* (CIL III 6010, 68, 191)

NIMFE

42. DANILO – žrtvenik

Maxima [---] / N(y)mphis

Lit. CIL III 2769.

43. GARDUN – žrtvenik

Nymp(his) / rae [---] / In[---]

Lit. CIL III 9731.

LIBER

44. ČITLUK (*AEQUUM*) – žrtvenik

*Libero Aug(usto) / sacrum / L(ucius) Aebutius L(---) f(ilius) / Ser(---) Celer(is) Aed(ilis)
Ilvir I(---) D(---) ex(---) Pe[---*

Lit. CIL III 2730.

45. SINJ – žrtvenik

L(i)bero P(atri) / sacrum / T(erentius?) Eutimus / Gabalus v(otum) s(olvit) l(ibens)

Lit. CIL III 9752.

NEPTUN

46. GORNJA CETINA - natpis

Neptuno Andab(iae) Aelius Maximus Classicianus votum solvit

Lit. D. Rendić-Miočević 1989: 430; ILJug 753.

VENERA

47. KARAKAŠICA, SINJ - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Franjevački samostan u Sinju

Octavia / (F)ortun / [a]ta Ve / (n)eri / s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. Gabričević 1961-62: 238, sl. 17; ILJug 746.

48. DANILO – žrtvenik

*Veneri / Victrici / Particae / Aug(ustae) sac(rae) / in memoriam / Antoniae Dec(---)
Antonius / Proculus / Decur(ius) / Salon(a) et Coponia / Parentes / L(---) D(---) D(---)
D(---)*

Lit. CIL III 2770.

49. ČITLUK – žrtvenik

*Veneri / (ge)netrici / C(---) L(---) / M / CN F(ilia) / (d)omo / n(---) in / (Ae)quitati(s) / i
ex[---*

Lit. CIL III 9756.

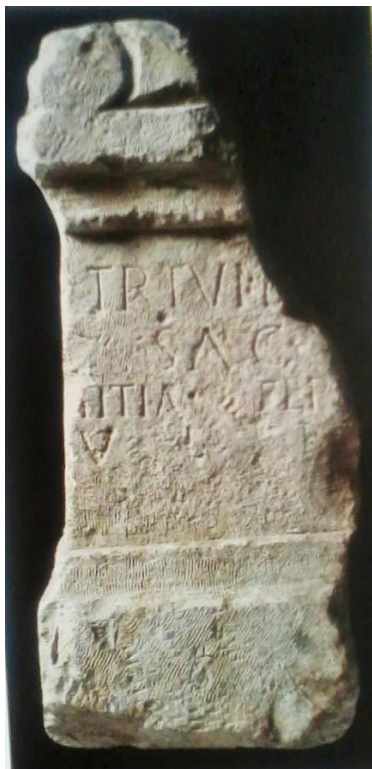
TRIVIJE / HEKATA?

50. ČITLUK (*AEQUUM*) – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Trivii(s)/ sac(rum) /Titia Elp(is)/ v(otum) l(ibens) p(osuit)

Lit. Višić-Ljubić 2008: 133, kat. 21.

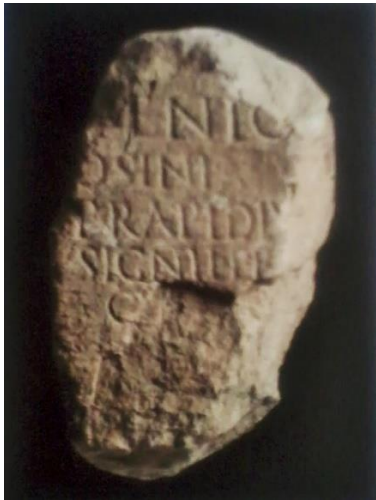
GENIJ

51. SINJ, ISPOD GRADA – žrtvenik od vapnenca

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

[G]nio/ Osiniatiu(m)/ P(ublius) Rapidu(s)/ signifer/ c[(o)ho(rtis)]

Lit. Višić-Ljubić 2008, 133, kat. 22; Jadrijević 1940: 157-159; Zaninović 1967: 13.

Napomena: Genij se pojavljuje na spomeniku pod kataloškim brojem D99, uz Junonu, Jupitera i Fortunu.

MERKUR

52. ČAČVINA, GORNJI TOK CETINE - žrtvenik

Mjesto čuvanja: spolij u dvorištu obiteljske kuće Roka Bilonjića

Mercur(io) / Aug(usto) / Aioia[---] / M[---]T[---]IN[---] / [---] L(ibens) M(erito)

Lit. Gabričević 1961-62: 239, sl. 18; ILJug 735.

53. MUĆ (ANDENTRIUM) – žrtvenik

Turr(a)n(i)us Fir(---) / vexil(---) coh(ortis) Frei(---) / Mercurio / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. CIL III 2744.

DIJANA

54. ČITLUK (*AEQUUM*) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Dianae Aug(ustae) Sac(rum) / P(ublius) Marronius / Maximianus / v(otum) lib(ens) pos(uit)

Lit: Gabričević 1961-62: 240, sl. 19; ILJug 736.

55. VRLIKA, IZVOR NELAJA – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

D(ianae) A(ugustae) s(acrum) / P(ublius) A(---) M(---) C(---) / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)

Lit. Višić-Ljubić 2008: 132, kat. 20.

56. SELO KOKANI KOD SINJA – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej Cetinske krajine u Sinju

D(ianae) A(ugustae) S(acrum) / T R S / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)

Lit. Milićević Bradač 2009: 58.

57. CRKVINA (GORNJI TOK CETINE) – ulomak žrtvenika

Mjesto čuvanja: Zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

*Aur(elius) Tit(us) /M(iles?) L(egionis?) I(?) A(diutricis?) P(iae) [f(idelis)] v(otum) [s(olvit)] /
Dian[ae] l(ibens) m(erito)]*

Lit. Milićević Bradač 2009: 60.

ARMAT

58. DUVNO - žrtvenik

Armato s(acrum)

Lit: Paškvalin 1963: 136.

59. DUVNO - žrtvenik

Arm(ato) Aug(usto) s(acrum)

Lit: Paškvalin 1963: 136.

FORTUNA

60. TRILJ (*TILURIUM*) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

Fortun(a)e / (A)ug(ustae) / [sac(rum)?] / [---]m[---] / [---]st[---] / [---

Lit. ILJug 1939.

Napomena: Fortuna se pojavljuje na natpisu pod kataloškim brojem D99, uz Junonu, Jupitera i Genija.

MINERVA

61. TRILJ (*TILURIUM*) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

*Minervae Aug(ustae) s(acrum) / L. Sulpici/us Procu/lus acta/ rius coh(ortis) / VIII
vol(untariorum) ex/ adiutore / cornicu/lariorum / co(n)s(ularis) l(ibens) p(osuit)*

Lit. ILJug 1947.

JUPITER

62. GLAMOČ, BUSIJA - žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / [---

Lit. ILJug 759.

63. GLAMOČ, BUSIJA – žrtvenik

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Ael(ius) Titus / ex protec/tore / v(otum) l(ibens) s(olvit)
[m(erito)]*

Lit. CIL III 2760a = 9861.

64. ŽUPANJAC, CRVENICE (*DELMINIUM*) - žrtvenik

[I(ovi)] o(ptimo) m(aximo) / P. Ael(ius) Quin(tus) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 784.

65. ŽUPANJAC, MOKRONOGE (*DELMINIUM*) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Zemaljski muzej u Sarajevu

I(ovi) Cap(itolino) / Victor dec / dlc v(otum) s(olvit) / l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 167.

66. TRILJ (TILURIUM) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) / et n(umini) H(ippi) fl(uminis) / Cn. Tullius / Faventinus / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) I Adi(utricis) / [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]

Lit. ILJug 144; Bojanovski 1988: 368; Sinobad 2010: 190, kat.68.

67. TRILJ (TILURIUM) – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et Genio / M(arcus) Ippi[us] L(ucii) f(ilius) / Stel(latina tribu) Benevento / Vitali[s] (centurio) coh(ortis) / VIII vol(untariorum) [[Phi/lippianae]] / v(otum) l(ibens) p(osuit) Imp(eratori) d(omino) n(ostro) / [[Philippo]] et / Tittiano co(n)s(ulibus) /III Non(as) Ianua[r(ii)]/ sig(no) Equitii

Lit. CIL (III 2706 = 9724); Sinobad 2010: 190, kat. 66.

68. TRILJ (TILURIUM) – žrtvenik

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / [---]aicus / [sig]n(ifer) co(ho)r/[tis V]III v[ol(untariorum)]

Lit. Tončinić 2004: 152; Sinobad 2010: 190, kat. 69.

69. TRILJ (TILURIUM) – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / [C]laudius / [cohort?]is VIII

Lit. Cambi 2008: 94, br. 7; Sinobad 2010: 190, kat. 69a.

70. HALAPIĆ, GLAMOČ - žrtvenik

Mjesto čuvanja: spolij u kući M. Ivića u selu Halapić

*I(ovi) o(ptimo) m(aximo) / sa(crum) / [-]i[-----] / m[-----] / [-----] / [-----] / [----] / v(otum)
l(ibens) m(erito)*

Lit. ILJug 1638.

71. HALAPIĆ, GLAMOČ - žrtvenik

Mjesto čuvanja: dom Marka Jovičića

[I(ovi)] o(ptimo) m(aximo) co(ho)r(tali) / [---]epv / [---]cas / [---]

Lit. ILJug 1639.

72. HALAPIĆ, GLAMOČ - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Busija Glamoč

*[I(ovi) o(ptimo) m(aximo)] / et Genio lo(ci) / Ael(ius) Anteros / b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis)
l(egionis) XIII / G(eminae) v(otum) l(ibenter) s(olvit) / [imp(eratore) d(omino) n(ostro) Gal]
/ [(lieno III)] et / Volusiano / co(n)s(ulibus) Kal(endis) Aprilib(us)*

Lit. ILJug 1643.

73. GRADINA, GLAMOČ – žrtvenik

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(laudius) Iul(ius) Ro[---]/tus [---] co(n)s(ularis) / Leg(io) XI
Clau(dio) et/ C(laudius) Iul(ius) rogatu/ iunior/ v(otum) liben(s) p(osuit)*

Lit. CIL III 9862.

74. HALAPIĆ, GLAMOČ - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Zemaljski muzej u Sarajevu

*[---et Genio] / loci T.Coni/nius Ursus / (centurio) coh(ortis) VIII vol(untariorum) / gratias
agens / (c)um suis v(otum) l(ibens) s(olvit)*

Lit. ILJug 1645.

75. ŽUPA, DRVAR, Livanjsko polje - žrtvenik

*I(ovi) o(ptimo) m(aximo) / Fulgerali / Vesii (duo) / Ravonius / et Hermer / v(otum) s(olvit)
l(ibens) m(erito)*

Lit. ILJug 1808.

76. VRLIKA – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

Lit. Višić-Ljubić 2008: 130, kat. 16; Zaninović 1967: 44; Sinobad 2010: 191, kat. 74.

77. VRLIKA – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

Lit. CIL III 9808; Sinobad 2010: 191, kat. 75.

78. VRLIKA – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

Lit. CIL III 9809; Sinobad 2010: 191, kat. 76.

79. VRLIKA – žrtvenik

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / M(---) Iunius / Fadenus / Dec(---) eq(uestris) / coh(ortis) III /
Alpinor(um) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Lit. CIL III 2759.

80. VRLIKA – žrtvenik

*[I(ovi) O(ptimo)?] M(aximo) / T(itus) A(u)r(elius) Ma/ximinus / q(uin)q(uennalis) suo /
v(otum) l(ibens) s(olvit)*

Lit. CIL III 14967; Sinobad 2010: 191, kat. 73.

81. VRLIKA – žrtvenik

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)?] / Aur(elius) Sextu/s Ledri (filius) res/tituit l(ibens)

Lit. CIL III 9819; Sinobad 2010: 192, kat. 78.

82. VRLIKA – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / [D]ulceno / v(otum) s(olvit) [l(ibens)] m(erito)

Lit. CIL III 9827a; Sinobad 2010: 192, kat. 79.

83. VRLIKA – žrtvenik

Iovi / [F]u[l]mi(natori) / T(itus) Aurelius / Quintus / pos(uit)

Lit. CIL III 14966; Sinobad 2010: 192, kat. 81.

84. ŠEVAČE, blizu Cetine - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Panes / S(ator)is C(iassicius)⁵⁸

Lit. CIL III 9810; Sinobad 2010: 192, kat. 77.

85. ČITLUK (AEQUUM) – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / M(arcus) Plaetor(ius) Albanus / posuit

Lit. CIL III 2728; Sinobad 2010: 191, kat. 71.

⁵⁸ Druga opcija čitanja *C(iassici) filius) v(otum) s(olvit)* – Sinobad 2010: 192.

86. ČITLUK (*AEQUUM*) – žrtvenik

Iovi / L[---] Se[---] / [---]

Lit. CIL III 2729; Sinobad 2010: 191, kat. 72; Zaninović 1967: 47.

87. DANILO (*RIDER*) – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Pinsus [G]er / manicus / Turi [f(ilius)]

Lit. Brajković 2008, 196: kat. 96; ILJug 171; Sinobad 2010: 195, kat. 97.

88. DANILO (*RIDER*) – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(aius) Arrius / Agaeviv[us] / fec(it)

Lit. CIL III 2767; Sinobad 2010: 194: kat. 92.

89. DANILO (*RIDER*) – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / sac(rum) / Iettus / Dasantius

Lit. CIL III 2768; Sinobad 2010: 194, kat. 93.

90. DANILO (RIDER) – žrtvenik

*[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / Apludu[s ---] / Mevertens Pl[a]/dom[e]ni filiu[s] / amac //
c / PVB*

Lit. CIL III 6410; Sinobad 2010: 194, kat. 94.

91. DANILO (RIDER) – žrtvenik

*I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] / Apludu[s...]/s patr[.]i[.] / don[...]ini filiu[s] / [..]magi[.]ro
/ PVB*

Lit. CIL III 9865, Sinobad 2010: 195, kat.95.

92. DANILO (RIDER) – žrtvenik

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / sac(rum) / Aurelius / P(l)at(or) b[---]

Lit. CIL III 9866; Sinobad 2010: 195, kat. 96.

93. DANILO (RIDER) – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Varro / f(ieri) v(ivens) c(uravit) t(itulum)

Lit. Podrug 2008: 198, br. 99; Sinobad 2010: 195, kat.97a.

94. SUHAČA, LIVNO – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / sacrum

Lit. CIL III 9849.

Napomena: Jupiter se spominje na natpisu pod kataloškim brojem D99, uz Junonu, Genija i Fortunu.

JAN

95. ŠUŠNJAR KOD VRLIKE – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

*[I]ano Patri / Augusto Defen[so]/ri sacru/[m] Aurelius Vi[c]/ tor et Sat?[---]/ Dito nan(?[-]
as[---]/[-----]p*

Lit. Demicheli 2011: 82.

HERKUL

96. ČITLUK (*AEQUUM*) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej u Kninu

*Na žrtveniku je prikazan reljef jabuka što je vrlo vjerojatno atribut Herkula. Natpisa nema.

Lit. Sanader 1999: 59.

97. GRKOVCI, LIVNO - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Zemaljski muzej u Sarajevu

Herculi s(acrum) / C.Trosius / Crispu(s) / vot[um lib(ens) ?] / p(osuit?) / [---]atus d m s

Lit. ILJug 168.

98. HALAPIĆ, GLAMOČ - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Glamoč Busija

*H(erculi) A(ugusto) s(acrum) / P. Ael(ius) Celsinus vot(um) / l(ibens) s(olvit) / imp(eratore)
d(omino) n(ostro) Gordiano Aug(usto) II et Pompeiano co(n)s(ularis)*

Lit. ILJug 1646.

JUNONA

99. TRILJ (*TILURIUM*) - žrtvenik⁵⁹

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

*I(ovi) [o(ptimo) m(aximo)]/ (I)unon(i) [r]egin(ae) /[Fo]rtun(ae) [r]edu[c]i[et]/ [Gen(io)]
Luci Ang(itiae) / Septimius / (I)u(s)tianus b(ene)f(iciarius) co(n)[s]ularis] / (c)um sui(s)
p)osui(t) / (G)entiano e(t) Ba(s)so (c)o(n)s(ulibus) / M I III C*

Lit. ILJug 734.

100. ČITLUK (*AEQUUM*) – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

*Iun(oni) / Aurel(ius) Ne/pos ob ho(no)r(em)/ du(o)mver(atus) sic./ firmi et / maximi
fi/lior(um) / vo(tum) p(ater?/posuit?) l(ibens) s(olvit)*

Lit. Višić-Ljubić 2008: 131, kat. 17; CIL III 9750.

⁵⁹ Ovaj spomenik spominje 4 božanstava: Jupitera, Junonu, Genija i Fortunu, ali je naveden pod Junonu, uz napomenu u statističkoj analizi.

101. CRKVINE, VRLIKA – žrtvenik

(Iun)oni / (co)nser(vi) / (reg)in(ae) v(otum) s(olvit) pos(uit)

Lit. CIL III 9806.

NEKATEGORIZIRANO

102. LETKA (*DELMINIUM*) - žrtvenik

*Marti / (d)eo s(acrum) SVR [-] [?] / mil(es) leg(ionis) VIII A(ug(ustae)) / v(otum) l(ibens)
p(osuit)*

Lit. ILJug 785.

103. DANILO GORNJE (*RIDER*) - žrtvenik

*Mac [---] / Planus / Verzu(l)us [--] et / Paio Ter/minio v(otum) s(olverunt) l(ibentes)
m(erito)*

Lit. ILJug 172.

104. KAMEN, GLAMOČ - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Zemaljski muzej u Sarajevu

[---]no / [---]tum / [?]posuit / [---]es / [---]emus / [---]ius

Lit. ILJug 1654.

105. PODGRADINA, GLAMOČ - žrtvenik

---] / [---] et [---] / [----]uba lu[---]) / [---] Sex [---] / [---

Lit. ILJug 1658.

106. ŽUPANJAC, DUVNO (DELMINIUM) - žrtvenik

[----]lia / [----] l(ibens) p(osuit)

Lit. ILJug 1761.

107. ODŽAK, LIVANJSKO POLJE - žrtvenik

[----]o[----] / [----]vi Suri(on)is / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 1787.

108. PODGRADINA, LIVANJSKO POLJE - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Zemaljski muzej u Sarajevu

Apollini pi(o) / (s)ancto s(acrum) / [---

Lit. ILJug 1784.

109. VAŠAROVINE, LIVANJSKO POLJE – žrtvenik

[F]irmus / vc[--- /
[---]onis fil(ius?) d[-] v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)⁶⁰

Lit. ILJug 1789.

⁶⁰ Napomena: natpis je u dva stupca.

110. VAŠAROVINE, LIVANJSKO POLJE - ulomak žrtvenika

---]c sacrum [---

Lit. ILJug 1788.

111. VAŠAROVINE, LIVANJSKO POLJE - ulomak žrtvenika

---]sus[--- / ---]aeq[---

Lit. ILJug 1790.

112. LIŠTANI, LIVANJSKO POLJE – ulomak žrtvenika

---] / [---] / *Nepos / filis / v(otum) l(ibens) m(erito)*

Lit. ILJug 1795.

113. TRILJ (TILURIUM), Okolište - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

[---sac]rum / [---]m / [---

Lit. ILJug 1796.

114. MALI KRINJ, HRVACE – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

[-----]/ *Laelia* / *Tertulla* / *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Lit. Demicheli 2011: 83.

115. ČITLUK – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

[-----]/ [*sacr*]rum / [---]lius / *v(otum) s(olvit) l(ibens)*

Lit. Demicheli 2011: 85.

3.2. RELJEFI I SKULPTURE

SILVAN

116. SINJ - zavjetni reljef od vapnenca s natpisom

Dimenzije: 15 x 20 x 6 cm, visina slova 3,2 i 2,5 cm

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Opis: Riječ je o reljefu sa zavjetnim natpisom, a ostao je sačuvan samo donji desni ugao. Jedino što se od reljefa nazire su kozje noge te time direktno implicira da je riječ o Silvanu.

[----]/[---] vilicus / [---ex] voto

Lit: Gabričević, 1961-62: 237, br. 16 sa slikom; ILJug 755; Perinić Muratović: 2008: 64.

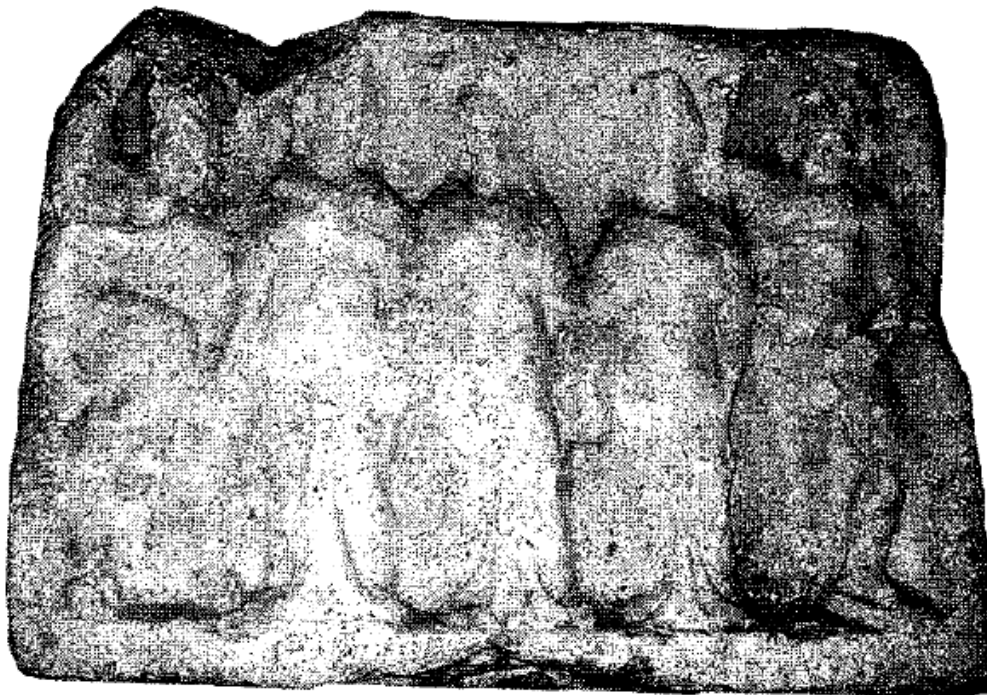
117. KARAKAŠICA KOD SINJA - reljef Silvana, Libera i nimfi

Dimenzije: 15 x 42 x 57 cm

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka franjevačkog samostana u Sinju

Opis: Reljef je podosta oštećen, ali se vidi odlična tehnika klesanja. Prikazuje Silvana s 3 nimfe te Libera na lijevoj strani. Silvan je kao Aegipan te ima *pedum* u lijevoj i siringu u desnoj ruci. Donji dio tijela je okrenut nalijevo, a gornji je okrenut *en face*. Nimfe se drže za ruke, a ona koja se nalazi na lijevom kraju ima podignutu ruku. Na njima su dugi hitoni s kratkim haljecima s rukavima. Zbog oštećenosti je teško raznaznati što im je na glavama. Njihova je odjeća po uzoru na grčku. Na krajnje lijevoj strani se nalazi božanstvo koje desnom rukom visoko drži štap (žezlo). Pretpostavlja se da je riječ o Liberu jer u lijevoj ruci ima vrč.

Lit. Perinić Muratović 2008: 108.

118. TRIPALOV VOĆNIK, SINJ – reljef Silvana, Neptuna i nimfa

Dimenzije: 42 x 57 x 15 cm

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Opis: u pravokutnoj edikuli prikazano je 5 likova u *en face* položaju. Prvi slijeva je Silvan, prikazan kao Aegipan. Donji dio tijela mu je okrenut prema nimfama, a lice mu je *en face*. U svinutoj desnoj ruci drži siringu, a lijevom rukom pridržava pedum. Nimfe stoje uspravno s rukama opuštenim niz tijelo. Krajnja desna nimfa u ruci drži trsku. Sve tri nimfe u stanju su kontraposta te odjevene u duge hitone preko kojih je kratak haljetak s rukavima do lakta. Gornji dio reljefa se slabo nazire zbog oštećenja no naziru se tragovi vela/marame. Zadnji lik desno je Neptun prikazan kao goli muškarac s bujnom kosom i bradom, lijeve noge položene na postolju. Desna ruka je podignuta i nju je ležerno oslonio na žezlo. U lijevoj ruci drži glavu dupina.

Lit. Cambi 2008: 95, kat. 11.

119. ČITLUK (*AEQUUM*) – ulomak žrtvenika

Dimenzije: 13,5 x 14,5 x 7,5 cm

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Opis: riječ je o donjem ulomku zavjetnog reljefa Silvanu. U edikuli se naziru Silvanove jareće noge, a s desne strane pas u skoku.

Lit. Cambi 2008: 95, kat. 12.

120. ČITLUK (*AEQUUM*) – reljef Silvana i Dijane

Dimenzije: 57 x 86 x 30 cm

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Opis: u pravokutnoj edikuli nalazi se prikaz Dijane s lijeve strane i Silvana s desne strane, u en face položaju. Dijana u lijevoj ruci drži luk, a desnom izvlači strijelu iz tobolca. Oslonjena je na desnu nogu, dok joj je lijeva malo zabačena iza, kao u kontrapostu. Na sebi ima kratki hiton i ogrtač preko lijeve ruke. Kosa joj je bujna, a na glavi joj je *krobylos*. Silvan je oštećen, ali se razabiru kozje noge i genitalije itifaličkog karaktera. Rogove naslućujemo kao i dugu bradu. U lijevoj ruci ima veliki pastirski štap, a u desnoj najvjerojatnije siringu. Ogrnut je ogrtačem koji visi preko lijeve ruke. Reljef je nađen uklesan u živoj stijeni što potvrđuje lokaciju svetišta.

Lit. Cambi 2008: 95, kat. 10; Milićević Bradač 2009: 63.

121. DANILO (*RIDER*) - ulomak reljefa

Dimenzije: 17,5 x 33,5 x 7,5 cm

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Opis: Samo je gornji desni ugao spomenika sačuvan. Vide se dijelovi stabla i dio Silvanove glave na kojem su dva roga, bujna kovrčava kosa i brada. Lice je *en face* te je prikazan blag osmijeh.

Lit: Perinić Muratović 2008: 56.

122. DANILO GORNJE, STARI ŠEMATORIJ (*RIDER*) - ulomak reljefa

Dimenzije: 25 x 27 x 10 cm

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Opis: Silvan je prikazan u profilu, kao da pleše, s lijevom nogom naprijed zakoračenom. Desna mu je ruka podignuta na razini ramena. Tijelo je snažne konstitucije te je trbuh realistički izbačen. Bedra su dlakava. Prikaz Silvana u pokretu je rijedak. Također je nađen još jedan spomenik Silvanu na Danilu, ali je on izgubljen. Na njemu je prikazan bio Silvan, isto u profilu, oslanjajući se lijevom rukom na pedum, a desnom držeći jare za glavu. Oko njega su bile tri žene u dugim haljinama. Pretpostavlja se da su to nimfe i da Silvan predvodi kolo. Moguće je da je ovaj spomenik imao upravo takvu ikonografiju.

Lit.: Perinić Muratović 2008: 57; Brajković 2008: 204, kat. 107.

123. DANILO (*RIDER*) - ulomak reljefa

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Opis: Vrlo slaba kvaliteta klesanja. Silvan je prikazan *en face*, s debelim rogovima koji niču koso na glavi. Potpuno je gol i ima kozje noge (nazire se pupak i falus). S lijeve strane je pas, okomit na njegovu nogu. U lijevoj ruci ima siringu, a iznad siringe je srp koji Ante Rendić-Miočević smatra zakrivljenim štapom (*pedum*), za razliku od Gunjače koji je gotovo siguran da je riječ o srpju. Ljubica Perinić Muratović se zalaže za interpretaciju srpa. Autor ovog rada smatra da je ipak vjerojatnije da je riječ o pastirskom štapu. Na desnom boku Silvana je četvrtasti neidentificirani prikaz neke strukture.

Lit: Z. Gunjača, 1968-1969: 177-184; A. Rendić-Miočević, 2003: 407-419; A. Rendić-Miočević, 1984: 212; Perinić Muratović 2008: 58; Brajković 2008: 205, kat. 108.

124. DANILO (*RIDER*) - reljef

Dimenzije: 35,5 x 20 x 9 cm

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Opis: Silvan se nalazi u edikuli koja ima naznake svoda, odnosno oblog ruba što može upućivati na to da je Silvan prikazan u špilji. U desnoj ruci drži siringu, a u lijevoj pedum. Obje ruke su mu spuštene niz tijelo. Ima odjeću, nebridu, koja mu je vezana oko vrata pa preko lakta lijeve ruke. S desne strane mu je pas koji upire pogledom u njega, a s lijeve je jarac koji kleči na prednjim nogama i gleda prema dolje. Na lijevoj strani, na dnu spomenika je nekoliko slova natpisa čija su slova nečitljiva. Postoji više interpretacija natpisa. Ante Rendić-Miočević smatra da piše (*S*)*ever(us) S(ilvano) S(ilvestri)*, dakle kognomen s punom formulom (gentilnim imenom i predimenom) s čime se i Ljubica Perinić Muratović slaže. U inventarskoj knjizi je čitanje rješeno s *N S S*. Ljubica Perinić Muratović predlaže i čitanje *LVAN SS*, a *V i A* su prikazani u ligaturi.

Lit: A. Rendić-Miočević 1984: 121, tab.2; Cambi 2008: 96, kat. 14.

125. DANILO BIRANJ (*RIDER*) - reljef Dijane, Silvana i Merkura

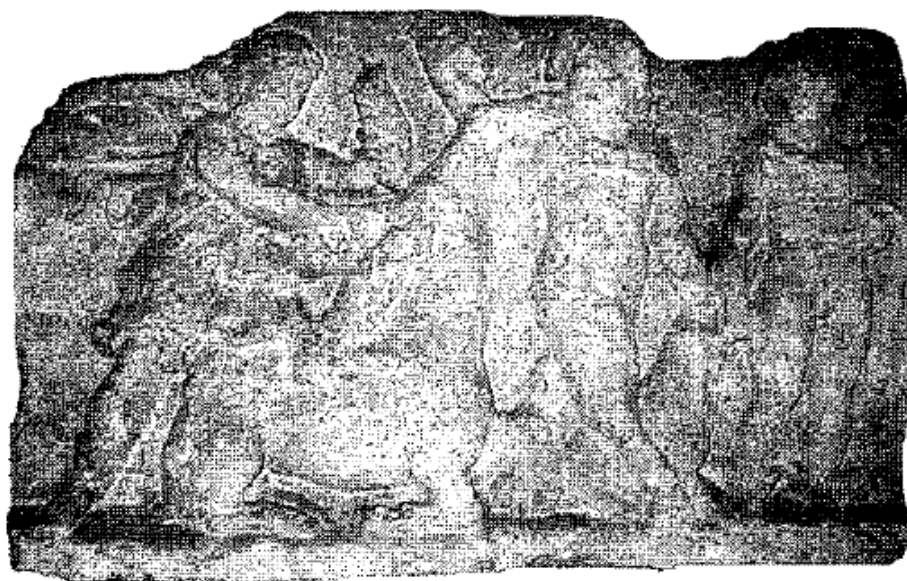
Dimenzije: 64 x 40 x 12.5 cm, visina slova 2, 2 – 1, 1 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

Opis: Riječ je o reljefu s natpisom iznad njega. Na reljefu su prikazi Silvana, Merkura i Dijane koja drži jelena za rogove. Dijana je prikazana kao Mitra, ali ju atribut jelena definira. Ona kleči lijevom nogom na savladanom ležećem jelenu. Lijevom rukom ga drži za rog, a desnu ima u zraku niže, u činu klanja. Dakle prikazana je tauroktonija. Između Dijane i jelena je pas koji grize jelena za uho. Silvan, koji stoji pored nje prikazan u iskoraku desnom nogom, a tijelo i glava su mu *en face*. U desnoj ruci ima siringu. Ima bujnu kosu i bradu, a rogovi su oštećeni pa se ne vide. Merkur stoji do njega i njih obojica drže kozu za rogove, Silvan lijevom rukom, a Merkur desnom rukom.

Natpis je smješten iznad glave likova, lijeva strana uz Dijanu, a desna između Merkura i Silvana.

Lit. Perinić Muratović 2008: 106; A. Rendić-Miočević 1984: 119-133, tab. L.

*D(ianae) et S(ilvano) et M(ercurio) / [---]Aug(ust) / ?is s(acrum) / C.hono/rati /ser(vus) /
p(osuit) l(ibens) m(erito)*

126. DANILO, BRKIĆ PROVO - reljef

Dimenzije: 9 x 15 x 3,3 cm

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Opis: Znatno oštećen reljef te predstavlja samo manji fragment. Sačuvan je manji dio gornjeg ruba profilacije. Na reljefu su 3 nimfe od kojih je samo jednoj sačuvano lice sa svim detaljima. Drugoj nimfi se samo naziru pramenovi kose. Između dviju nimfi se nalazi nekakvo stablo koje je teško identificirati. Ante Rendić-Miočević navodi u svom članku⁶¹ da je moguće da je biljka zapravo shematizirana riječna trstika ili cvijet, kao simbol vodenog karaktera nimfi. Međutim, i sam zaključuje da prikaz podsjeća na šumsku crnogoričnu vegetaciju, slično omorici ili čempresu. Iz toga dalje zaključuje da je trokutasti prikaz simbol šumskog aspekta nimfi povezanih sa Silvanom.

Lit: A. Rendić-Miočević 1984: 126, tab 3/2; Brajković 2008: 214, kat. 120.

⁶¹ A. Rendić Miočević, 1984, 126.

127. PODGRADINA, GLAMOČ – ulomak reljefa

Dimenzije: 16 x 21 x 0,5 cm

Mjesto čuvanja: Zemaljski muzej Sarajevo

Opis: Riječ je o gornjem lijevom kutu reljefa koji prikazuje glavu Silvana s rogovima. Na desnoj strani prikazana je siringa sa 6 cijevi, a na lijevoj je zacijelo bio pedum. Konfiguracija lica je vrlo neobična s predimenzioniranim očima bademasta oblika, dugim i oblim ušima. Takav oblik lica sličan je reljefu iz Brnaza blizu Sinja gdje je Silvan prikazan s nimfama te ujedno i s jednim reljefom iz Opačića, gdje je Silvan s Dijanom. Lako je moguće da je i na ovom reljefu Silvan bio u pratnji. Na glavi su mu zavinuti rogovi.

Lit: Imamović 1977: 18.

128. BUSIJA, GLAMOČ - žrtvenik

Dimenzije: 39 x 28 x 13 cm, visina slova je 3 – 2, 2 cm

Mjesto čuvanja: Glamoč Busija

Opis: Riječ je o žrtveniku s reljefom i natpisom. Na gornjem dijelu se naziru noge lika koji je nesumnjivo Silvan. Sačuvan je natpis, makar djelomice oštećen jer nedostaje donji lijevi dio spomenika.

Sil(vano) Cor(-) / Ael(ius) Maxi(mus) / Procul/ (i)ni libe(n)s pos(uit)

Lit: ILJug 1631; Imamović 1977: 18; Perinić Muratović 2008: 67.

129. PODGRADINA, KAMEN, GLAMOČ - ulomak žrtvenika

Dimenzije: 24 x 19, 5 x 12, 5 cm

Mjesto čuvanja: Zemaljski muzej Sarajevo

Opis: sačuvan je samo gornji dio spomenika s tragovima reljefa koji vjerojatno prikazuju Silvana. Naziru se ostaci žrtvenika i psa.

[---] et (? Silvano) / [---]ubalu / [---] s ex[---

Lit: Perinić Muratović 2008: 67.

130. GRADAC KOD HALAPIĆA, GLAMOČ - reljef

Dimenzije: 45 x 40 x 19 cm

Mjesto čuvanja: Zemaljski muzej u Sarajevu

Opis: Na prikazu je mladi Silvan čija je konfiguracija tijela nevješto isklesana: glava mu je prevelika na tijelo, noge su mu prekratke. Silvan stoji *en face*, potpuno gol i golobrad, s prekrizanim nogama – izgleda kao da hoda. Ne vidimo rogove (eventualno su ostali slabi tragovi). U desnoj ruci drži *pedum*, a lijevom je obujmio stablo što je neobično s obzirom na položaj nogu u hodu. S njegove desne strane se nalazi nešto četvrtasto – vjerojatno žrtvenik. Zanimljivo je koliko je Silvan prikazan kao mladolik momak te nije sličan grčkom Panu što je tipično za područje na kojem je reljef pronađen.

Lit. Perinić Muratović 2008: 68.

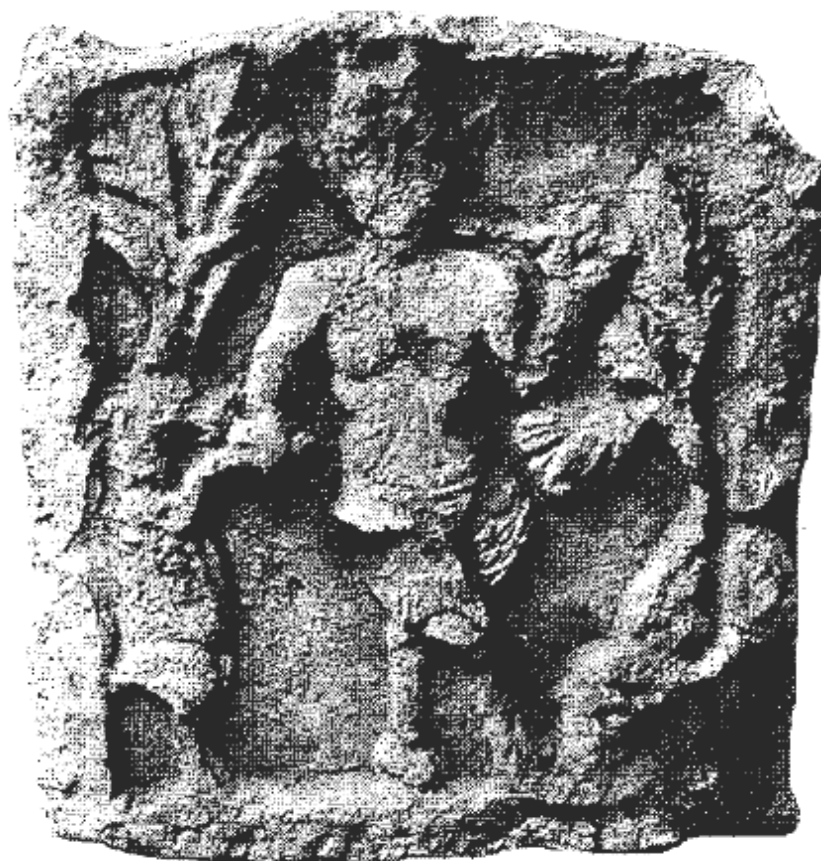
131. GRADINA , KAMEN, GLAMOČ - reljef

Dimenzije: 34 x 28 cm

Mjesto čuvanja: Zemaljski muzej u Sarajevu

Opis: Reljef prikazuje Silvana u stojećem položaju, ali s prekrštenim nogama, kao da hoda. Lice je teško razabrati jer je podosta oštećeno. Moguće da je imao bradu. Ima izrazito duge i šiljaste uši i rogove. Desnom rukom drži kozu za prednje noge, a lijevom, u visini ramena, drži pedum. S obje strane je po jedno stablo. S njegove desne je mala litica iz koje raste stablo. Reljef je podosta rustično izveden.

Lit. Imamović 1977: 14; Perinić Muratović 2008: 69.

132. DUBRAVA , GLAMOČ - ulomak reljefa

Dimenzije: 87 x 42 x 33 cm

Opis: U polukružnoj niši je muškarac sa spuštenim i prekriženim rukama. Glava se ne može raspoznati, a ni donji dio tijela. Lik je gol pa se zaključuje da je riječ o božanstvu i to vjerojatno Silvanu, s obzirom na područje na kojem je nađen. Stav u kojem se nalazi je neobičan – možda se oslanja na *pedum*.

Lit. Imamović 1977:16; Perinić Muratović 2008: 70.

133. ŽUPANJAC, DUVNO (*DELMINIUM*) - reljef

Dimenzije: 34 x 32 x 95 cm

Mjesto čuvanja: Zemaljski muzej u Sarajevu

Opis: Reljef je nekoć bio uklesan u liticu u Županjcu. Silvan stoji *en face*, potpuno je gol, a kozje noge su mu lagano zakrivljene, S njegove desne strane je koza, a u desnoj ruci je *pedum* o koji je obješena siringa. U lijevoj spuštenoj ruci drži grozd. Rogovi su mu zavinuti i iznimno šiljati. Izgleda vrlo mladoliko i golobrado.

Lit. Perinić Muratović 2008: 71.

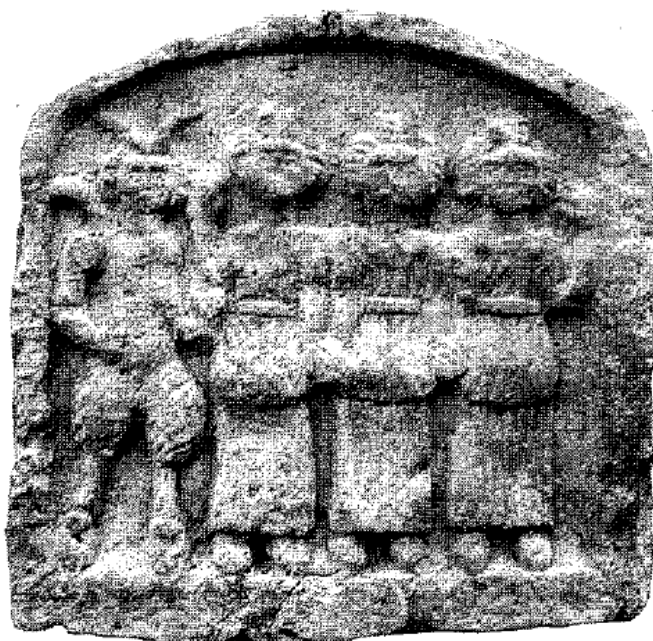
134. TRILJ (*TILURIUM*) - žrtvenik s reljefom i natpisom

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

Opis: Riječ je o reljefu koji je uokviren natpisima u gornjem luku i donjem polju. Reljef prikazuje Silvana i tri nimfe, svi u *en face* poziciji. Silvan je golobrad i mlad, s ogromnim račvastim rogovima i debelim nogama s papcima. Na sebi ima nekakav haljetak ili nebridu. U desnoj ruci drži *pedum*, a u lijevoj, svinutoj na prsima, siringu (makar je vrlo nejasno). Nimfe stoje rame uz rame i drže se za ruke. Imaju potpasane tunike i teško je razlučiti je li to rimski haljetak ili autohtona ilirska nošnja. Makar su frizure, dvostruke pletenice s razdjelkom, tipične za 3.st. u Rimu. Prva nimfa do Silvana drži nešto u ruci, ali i to je nejasno. Ona zadnja samo drži ruku visoko u zraku.

N(ymp)his et Silvano /Aur(elius) An(to)ninianus buc(inator) / coh(ortis) VIII vol(untariorum) /a(r)u(lam) l(iben) p(osuit)

Lit. CIL III: 13187; Perinić Muratović 2008: 90-91; Zaninović 2003: 280, fig. 4.

135. BRNAZE KOD SINJA - reljef s natpisom

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

Opis: Na reljefu su Silvan i tri nimfe, ali je samo jedna razlučiva, ostale su oštećene. Silvan u lijevoj ruci ima siringu, a u desnoj *pedum*, preko ramena prebačen. Rogovi su mu golemi i spljošteni, gotovo horizontalni. S lijeve strane se nalazi pas, a s desne koza. Obje su životinje glavama okrenute Silvanu. Jedina nimfa koja je vidljiva ima dugi hiton, potpasani. U lijevoj ruci drži kitu cvijeća.

Lit. CIL III 9754; Perinić Muratović 2008: 92; Milićević Bradač 2009: 61.

a

n

136. **BORAK, VRBA KOD GLAMOČA - reljef Silvana i nimfi**

Dimenzije: 43 x 33 x 14 cm

Mjesto čuvanja: Glamoč, Busija

Opis: Na spomeniku se jedva može išta vidjeti jer je gotovo potpuno uništen. Pretpostavlja se da su prikazane tri nimfe, Silvan i pas. Nimfa koja je sasvim desno je imala maramu na glavi, a Silvan, koji stoji do nje, obgrlio ju je rukom. Ne može se razaznati nosi li u lijevoj ruci *pedum* ili gladi psa koji ga gleda.

Lit. Bojanovski 1977-1978: 119-126, T.3; Perinić Muratović 2008: 94.

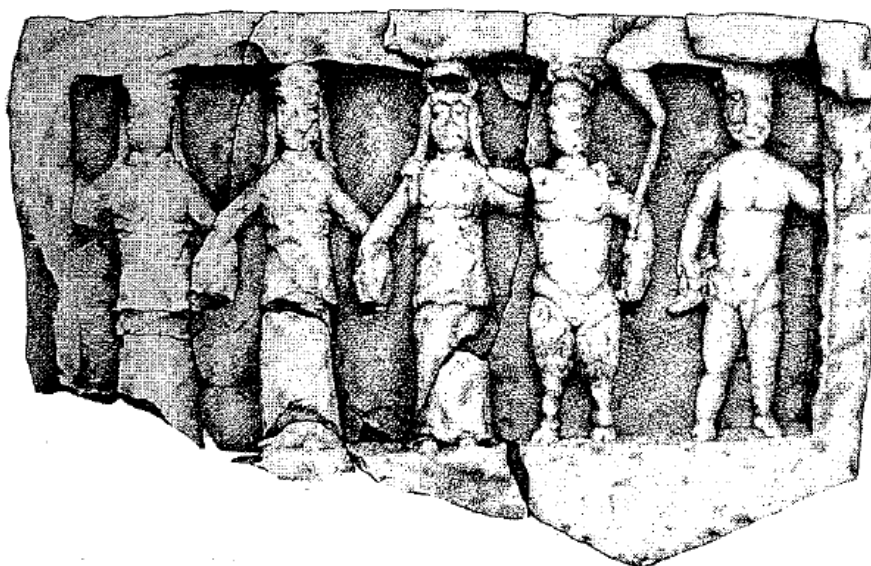
137. BORAK, VRBA, GLAMOČ - reljef Silvana, Herkula i nimfi

Dimenzije: 104 x 63 x 11 cm

Mjesto čuvanja: Glamoč, Busija

Opis: Na reljefu su prikazu triju nimfi u kolu, sa Silvanom i Herkulom. Ispod reljefa se možda trebao nalaziti natpis. Svi su likovi *en face*. Nimfe se drže za ruke i prikazane su u suptilnom pokretu, kao u plesu. Imao potpasane duge haljine te marame na glavama. Pretpostavlja se da je riječ o autohtonoj nošnji. Nimfa do Silvana je obujmila svojom lijevom rukom njegova ramena. Prva nimfa, na lijevoj strani, na suprotnom kraju od Silvana ima ruku savijenu u laktu i podignutu. Silvan je desnom rukom zagrlio nimfu, a u lijevoj ruci drži *pedum*. Ima gustu bradu i istaknute genitalije. S njegove lijeve strane se nalazi atletski građen lik, najvjerojatnije Herkul. Taj lik u ruci drži neidentificirani predmet.

Lit. Perinić Muratović 2008: 110.

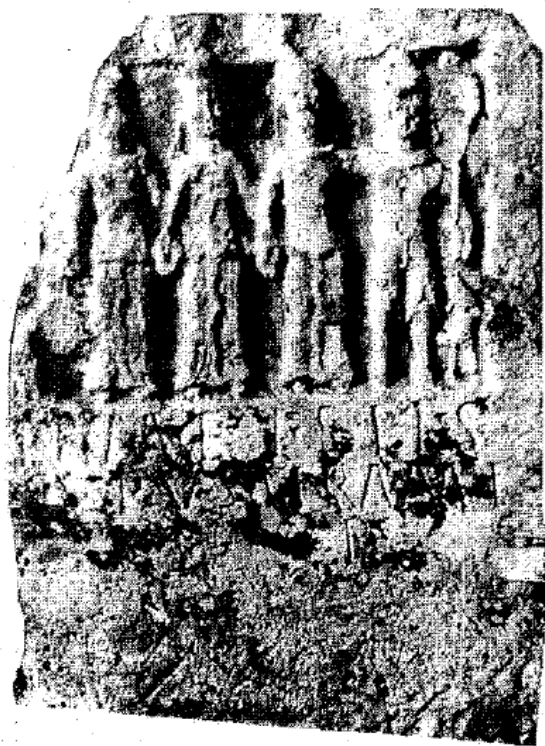

138. KAMENSKO GROBLJE, Podgradina kod Glamoča - žrtvenik

Dimenzije: 87 x 49 x 12 cm, visina slova 5-4 cm

Mjesto čuvanja: Zemaljski muzej u Sarajevu

Opis: Žrtvenik od vapnenca je oštećen s lijeve strane te se sastoji od natpisnog polja te iznad

toga reljefnog polja. U reljefu su prikazane tri nimfe i Silvan, koji drži ruku na ramenu najbliže nimfe. Svi stoje *en face* i nimfe se međusobno drže za ruke. Haljine su im duge, a imaju i pokrivala na glavi. Makar je moguće da su to frizure. Nimfa do Silvana drži svoju ruku na njegovom ramenu, a krajnja lijeva ima neprepoznatljiv predmet u spuštеноj desnoj ruci. Silvan ima plašt i kapu te pedum u lijevoj ruci. S lijeve mu se strane nalazi pas koji je dignuo pogled

prema gospodaru. Očito je da je prikazano kolo. Zanimljive su haljine nimfi jer se u sredini ističe jedan nabor kao nekakva dekoracija. Moguće da je riječ o pojasu kojim su se halje podvezivale.

Nym(phis) et Sil(vano) s(acrum) / Surus Pirami / l(ibens) p(osuit)

Lit. ILJug 155; ILJug 1640; Perinić Muratović 2008; 95.

139. BUSIJA, GLAMOČ - reljefom s natpisom

Dimenzije: 64 x 35 x 10 cm, visina slova 2,5 cm

Mjesto čuvanja: Odjel za zaštitu kulturne baštine u Sarajevu

Opis: Reljef s natpisom prikazuje Dijanu i Silvana, oboje u *en face* položaju. Dijanina desna noga je izbačena prema naprijed, a lijevom rukom drži luk. S njezine lijeve strane, ispod stabla se nalazi košuta. Antropoteriomorfni Silvan je prikazan potpuno gol, dlakavih kozjih nogu i s rogovima i bradom te stoji u poluprofilu, u raskoraku. Dok u lijevoj ruci drži siringu, *pedum* izvire iza njega te desnom rukom hvata Dijanu.

S(silvano) S(silvestri) et Dianae/ Au(relius) Plautius Var/roni l(ibens) p(osuit)

2.red. – *Au(gustae)?*; 3.red – *Varroni(s) l(ibertus) p(osuit)?*

Lit. Perinić Muratović 2008: 101.

140. GRADAC KOD HALAPIĆA, GLAMOČ - reljef

Dimenzije: 36 x 34 x 18 cm

Mjesto čuvanja: Zemaljski muzej u Sarajevu

Opis: Uokvireni reljef prikazuje Dijanu i Silvana, oboje u *en face* položaju. Silvan se ne vidi, njegov je lik oštećen, ostala je samo desna ruka koja drži siringu te dio glave s dugom bradom. Dijana ima lijevu nogu izbačenu naprijed, a u lijevoj drži luk. Desnom rukom vadi strijelu iz tobolca. Odjevena je u potpasani hitom kratkih rukava koji seže do koljena. Na lijevom ramenu ima ogrtač, a kosa je spuštena iza ramena. Detalji njezine odjeće nagovještaju autohtonu lovačku odoru. Ona na sebi ima remen koji su Iliri koristili da bi pričvrstili ogrtač da ne smeta u hodanju, a taj remen kod nje drži tobolac. Ne vidimo joj obuću jer je donji dio reljefa izgubljen. Između Silvana i Dijane vide se rogovi neke životinje i to najvjerojatnije jelena, smatra Duje Rendić – Miočević. Ljubica Perinić Muratović smatra da postoji velika mogućnost da se radi o kozi ili jarcu.

Lit: Perinić Muratović 2008: 102.

141. OPAČIĆI - reljef sa Silvanom i Dijanom

Dimenzije: 42 x 33 x 60

Mjesto čuvanja: Zemaljski muzej u Sarajevu

Opis: Na reljefu su Silvan i Dijana u *en face* položaju, oboje s neproporcionalno velikim glavama. Silvan je mlad, golobrad, gol i s kozjim nogama i rogovima. U desnoj ruci drži *pedum*, a ispod je siringa koja 'pluta u zraku'. Lijeva mu slobodno visi niz tijelo. S njegove lijeve strane stoji Dijana, s kratkom potpasanom tunikom i maramom na glavi. Ima obje ruke dignute kao u položaju orantice te drži u lijevoj granu s lišćem, a u desnoj palminu granu.

Lit. Perinić Muratović 2008: 103.

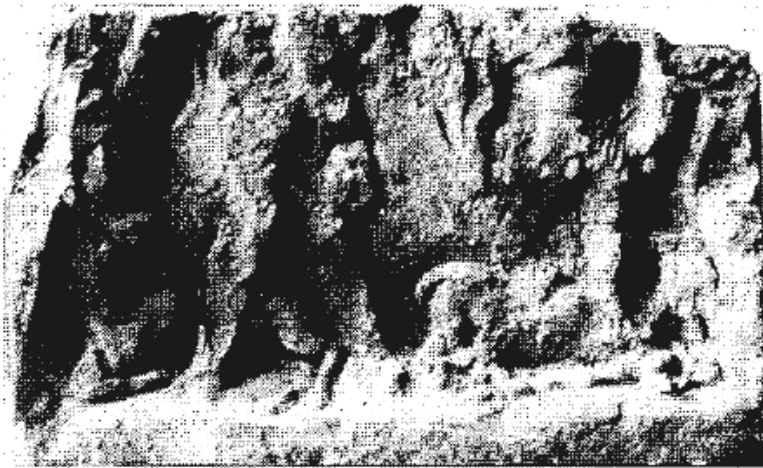

142. KARLAULA, DUVNO - reljef

Dimenzija: 20 x 30,5 x 82 cm

Opis: Oštećen reljef na kojem su prikazana dva lika s životinjama. Na lijevoj strani je prikazana koza, a na desnoj košuta okrenuta prema liku – vjerojatno boginji Dijani. Silvan se ne nazire već se vidi samo pedum.

Lit. Imamović 1977: 28; Perinić Muratović 2008: 104.

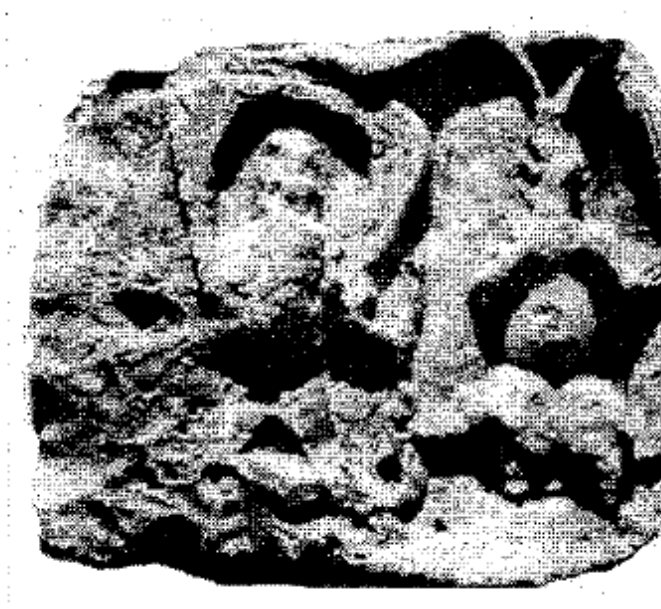
143. LIVNO (*DELMINIUM*) - reljef

Dimenzije: 36 x 80 cm

Mjesto čuvanja: Muzej franjevačkog samostana Gorica kod Livna

Opis: Na vrlo oštećenom reljefu prikazan je Silvan na desnoj strani, potpuno gol, sa zavijenim rogovima na glavi i kozjim nogama. U desnoj ima siringu na kojoj svira, a u lijevoj pedum. S njegove desne strane je lik Dijane koja u lijevoj ruci ima luk, a desna joj opuštено visi niz tijelo. Iza nogu joj leži neka životinja, vjerojatno košuta. Iznad glave joj se nalazi reljefni luk s mnogo linearnih ureza.

Lit: Imamović 1977: 29; Perinić Muratović 2008: 104.

144. SUHAČA, LIVANJSKO POLJE - reljef

Dimenzije: 33,5 x 41 x 90 cm

Mjesto čuvanja: Zemaljski muzej u Sarajevu

Opis: Reljef koji prikazuje Dijanu, Silvana i 3 nimfe. Ikonografija je raskošna, ali tehnika oblikovanja izrazito rustikalna. Dijana je u raskoraku, ima kratki potpasani hiton, a preko

prsiju remen od tobolca. Lijevom drži luk, a desna se ne nazire zbog oštećenosti no čini se da drži strijelu u njoj. Ima nepokrivenu glavu i ogrtač koji se vije od njezine glave do struka, u obliku srca, kao na spomeniku iz Livna. S desne joj

strane neidentificirani predmet, a iza nogu leži košuta. Pored Dijane je Silvan, gol, s kozjim nogama, kao predvodnik kola. Budući da mu je siringa položena na ustima, on svira. Nimfe su prikazane u plesu, držeći se za ruke koje su povezane u križ, poput folklornog plesa. Imaju duge halje s porubima u obliku malih lukova, a kosa im je nepokrivena. Iznad haljine su im i neke vrste pregače.

Lit.: Imamović 1977: 32; Perinić Muratović 2008: 109.

DIJANA

145. ČITLUK (*AEQUUM*) – skulptura Dijane Lucifere

Dimenzije: 172 x 63 x 33 cm

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Opis: skulptura božice sastavljena je od 12 ulomaka te je u stavu kontraposta. Glava joj okrenuta ulijevo. Lice joj je ovalno, a bademaste oči su joj nakošene u kutovima prema dolje. Kosa joj je skupljena u čvor – *krobylos*. Odjevena je u dvostruko potpasanu tanku tuniku te je bosonoga. Desna ruka joj je spuštena niz tijelo i savijena u laktu, a donji dio podlaktice je izgubljen. Sačuvan je ulomak drške koja vjerojatno pripadala baklji te ju drži lijeva ruka, savijena u laktu.

Lit. Cambi 2008, 92, kat.2; Milićević Bradač 2009: 68.

146. DANILO (RIDER) - ulomak reljefa

Dimenzije: 7 x 5 x 1,8 cm

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka franjevačkog samostana u Sinju

Opis: Na ulomku ploče je prikazana ženska glava s frizurom. Na čelu su dva naglašena uvojka, a lice ima rustično izrađene detalje. Teško je zaključiti o kome je riječ no sudeći po području na kojem je ulomak nađen, vjerojatno je prikazana nimfa ili Dijana.

Lit. A. Rendić-Miočević 1984: 126-127, slika 1; Cambi 2008: 94, kat. 6.

147. DRAGNIĆ, GLAMOČ - reljef Dijane

Mjesto čuvanja: samostan na Gorici (Livno)

Opis: Reljef prikazuje Dijanu. Ona se nalazi unutar polukružne edikule te je ikonografski vrlo bogato prikazana. U lijevoj ruci drži luk, a lijevu ima savijenu u laktu te njome grabi strijelu iz tobolca. Preko prsiju joj se dijagonalno proteže remen od tobolca za koji mnogi autori smatraju da je dio autohtone ilirske nošnje. Ona nosi potpasanu haljinu do koljena. Stopala joj se ne vide jer je reljef oštećen. Lijevo od nje, uz nogu joj stoji košuta, njezin atribut. Stil klesanja je vrlo rustikalan te se vidi predimenzioniranost udova. Način klesanja lica je stilski vrlo sličan ulomku ploče s prikazom glave iz Danila.

Lit. D. Rendić-Miočević 1984: 72, T. III/1.

148. DANILO, KATUNI – reljef Dijane

Dimenzije: 15 x 14,5 x 7,3 cm

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Opis: ulomak reljefa božice Dijane. Vidi se samo donji dio njezinog tijela, a prikazana je u pokretu, u kratkom hitonu. Iza nje se nazire stražnji dio tijela psa. Na lijevom rubu su urezana tri slova: *OT/O*.

Lit. Brajković 2008: 215, kat. 122.

149. SMRDELJI – reljef Dijane

Dimenzije: 37 x 48 x 9,7 cm

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Opis: na ulomku reljefa prikazana je Dijana kako jaše na košuti. Ona je prikazana u sceni lova, a crte lica su joj nejasne.

Lit. Brajković 2008: 215, kat. 123.

150. GARDUN (*TILURIUM*) - skulptura Dijane

Dimenzije: 28 cm visine (glava); postolje s lanetom 71 cm

Mjesto čuvanja: Muzej Franjevačkog samostana u Sinju

Opis: skulptura je drastično oštećena, sačuvani su glava, truplo laneta/košute koje je bilo povezano s Dijaninom lijevom nogom obučenom u lovačke čizme. Lane je gotovo potpuno sačuvano, samo nedostaje dio njegove prednje noge. Marina Milićević Bradač ne vjeruje da ta ruka pripada toj Dijaninoj glavi, sudeći po obliku lovačkih čizmica (*embas*) te zaključuje da su dijelovi skulpture pripadali dvjema različitim Dijanama.⁶² Sudeći po krobilu na glavi, nesumnjivo je da je riječ o Dijani.

Lit. Milićević Bradač 2003: fig. 1, fig. 2 A-B, fig. 3A; Cambi 2008: 93, kat.5; Cambi 2002: 97, fig. 131.

⁶² Milićević Bradač, 2003, 259.

HEKATA

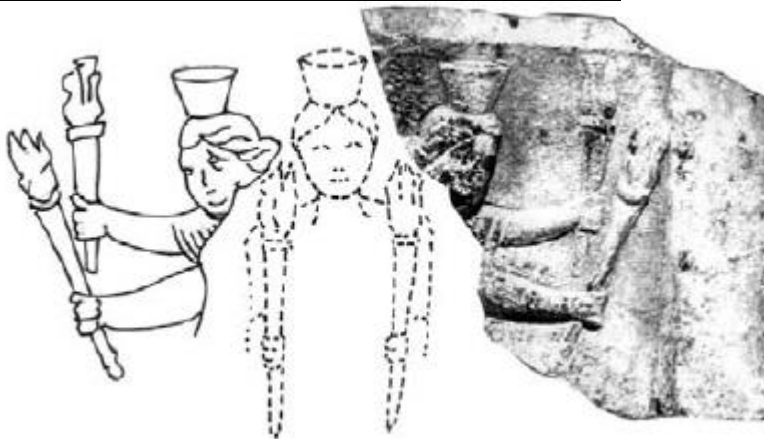
151. ČITLUK (*AEQUUM*) – reljef Hekate

Dimenzije: 24 x 28 x 8 cm

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Opis: sačuvan je samo ulomak desne strane reljefa koji prikazuje božicu s dvije upaljene baklje u rukama. Reljef se nalazi unutar uokvirenog kvadratnog polja. Božica je okrenuta u profil nadesno, ali joj je glava usmjerena prema promatraču. Na glavi joj je *kalathos*.

Lit. Cambi 2008: 92, kat. 3; Milićević-Bradač 2009: 70, fig. 26 (fotografije).

LIBER

152. DANILO GORNJE (*RIDER*) - ulomak reljefa

Dimenzije: 28 x 42 cm

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Opis: Donji desni ulomak reljefa s jednostavnom rubnom profilacijom. Na lijevoj strani je prikazan trs s grozdovima i lišćem, a odmah do trsa je ženski lik čija je lijeva ruka usmjerena prema ramenu lika do, Libera koji je žensku figuru objemio svojom desnom rukom. Sudeći po izraženosti draperije i nespretno prikazanim nogama u pokretu zaključuje se da je klesar pokušao prikazati to dvoje u plesu. Liber u lijevoj ruci drži trs sa okruglim češerom na donjem kraju štapa. Nosi kratke hlače do koljena i sandale. Također ima kožne omotače, zaštitu tijekom poljoprivrednih radova, takozvane *fascies cruales*. Ante Rendić-Miočević zaključuje da ženski lik predstavlja bakanticu ili menadu budući da je prikazana u plesu. Sudeći po kvaliteti i vještini klesanja i ikonografiji vidi se da je lokalni klesar radio ovaj reljef te da je Liber sinkretiziran sa Silvanom.

Lit. Rendić-Miočević 1984: 128, T IV/2; Brajković 2008: 207, kat. 111.

153. BITELIĆ – ulomci reljefa

Dimenzije: 4,5 x 715 x 1,7 cm (a komad)/ 8,4 x 7,7 x 1,8 cm (b komad)/ 8,5 x 9,5 x 1,8 cm (c komad) / 9,7 x 11,8 x 2,2 cm (d komad)

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Opis: ulomak 'a' ima na sebi provincijalno izvedenu glavu Libera. Kosa mu je razdijeljena na tjemenu i pada sa svake strane. Detalji lica su potpuno shematizirani i vrlo pojednostavljeni. Na ulomku 'b' nalazi se dio natpisa (*Lib)erp(osuit)* na gornjem dijelu edikule unutar koje je prikazana lijeva ruka koja drži vrčić i viticu vinove loze. Ulomak 'c' ima prikazan kantar iz kojeg viri vitica vinove loze. Desno od vitice je sačuvana ruka Libera s posudom za pretakanje vina. Prema toj posudi je uzdignuta glava pantere. Na 'd' ulomku, koji je zapravo donji dio zavjetne ploče ima polje u kojem je posvetni natpis

Aur(elius) Gavi[nius]⁶³ pro salut[e].

Lit. Cambi 2008: 98, kat. 20.

⁶³ Ili Gavi[llius]

DIONIZ

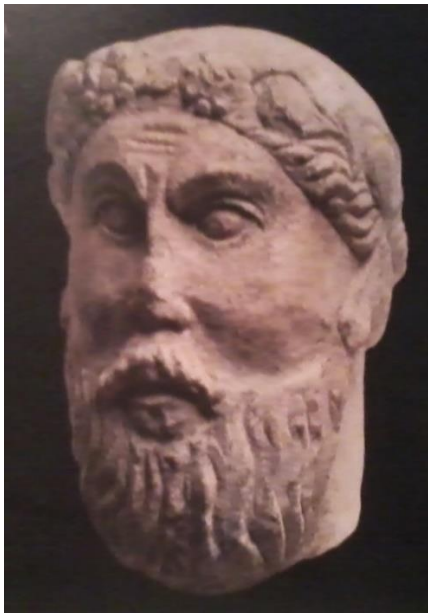
154. POTRAVLJE – glava skulpture Dioniza

Dimenzije: 21 x 15 cm

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Opis: Riječ je o odlomljenoj glavi koja prikazuje starije bradatog muškarca šiljastih ušiju. Gusta brada uokviruje ozbiljno lice, a kosa mu je urešena vijencem od cvijeća i lišća. Nos mu je potpuno oštećen.

Lit. Cambi 2008: 98, kat. 19.

KELTSKO BOŽANSTVO

155. KOPRNO – reljef Epone

Dimenzije: 22,5 x 27 x 3,5 cm

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Opis: Reljef prikazuje Eponu unutar kvadratne edikule. Epona sjedi na prijestolju te je okrenuta *en face*. Kosa joj je razdijeljena na tjemenu. Gornji dio tijela je gol, a ostatak je smotan u hiton. Ruke su joj na koljenima. Nad njom leprša stilizirani plašt. S lijeve strane nalazi se konj u trku, s psom ispod njega. Na desnoj strani je prikazan bradati konjušar s krznenom kapom na glavi. Odjeven je u hiton i desnom rukom prinosi žrtvu na ari.

Lit. Brajković 2008: 216, kat. 124.

MITRAIZAM

156. TRILJ (*TILURIUM*) - reljef od vapnenca Mitri

Dimenzije: 19 x 10 x 4 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

Opis: ulomak dvostranog reljefa. Na gornjem desnom uglu aversa je bista Lune s polumjesecom na čelu. Ona se nalazi u pećini koja je razdvojena svodom od scene tauroktonije. Na luku svoda pećine je natpis. Na reversu reljefa je bik sa stablom u drugom planu. Ispod bika je prikazana glava u poluprofilu sa frigijskom kapicom. Vjerojatno prikazuje Sola dok sklapa savez sa Mitrom.

Invi/cti/ pos/uit

Lit. Miletić 1996: 169-170, tab. XV, 1 i 2; ILJug 142; Gabričević 1954: 39.

157. PODGRADE – kameni ulomak s likom Atisa ili Istočnjaka

Dimenzije: 107 x 83 x 28 cm

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Opis: na kamenom bloku je prikazan muški lik en face, s prekriženim nogama. Lijevom rukom podupire desnu koja je položena na bradi, izražavajući time svoju žalost. Odjeven je orijentalno, u kratkoj tunici i anaksiridama na nogama. Na glavi mu je frigijska kapica. Na drugoj strani bloka je prikazana ruka koja drži zdjelu s kruhom i dvije ribe.

Lit. Cambi 2008: 100, kat. 21.

HERKUL

158. ČITLUK (*AEQUUM*) - dijelovi skulpture Herkula

Dimenzije: 33,5 cm x 15 cm (glava); 34 x 14,5 x 13,5 cm (desna ruka); 43 x 13 (leđa); 24,5 x 9,5 x 12 cm (ulomak toljage)

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka franjevačkog samostana u Sinju

Opis: Ulomci skulpture Herkula: glava, šaka s toljagom i dio leđa. Skulptura je klesana u penteličkom mramoru. Glava je oštećena s lijeve strane. Oči su duboko usađene i zatamnjene u kutovima. U kovrčavoj kosi je tanka vrpca. Ulomak desne ruke oslonjen je na toljagu.

Lit. Sanader 1999: 57-58; Cambi 2008: 91. kat.1

JUPITER

159. GARDUN (*TILURIUM*) – postolje Jupiterova kipa s natpisom

Dimenzije: 19 x 29 x 14 cm

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Opis: Postolje kipa boga Jupitera na kojem su ostala sačuvana samo ljudska stopala te ostaci orlovih kandži na lijevoj strani. Na prednjoj strani je natpis.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / (C)laudius / [--]s[--]lis v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)]

Lit. Cambi 2008: 94, kat. 7; Demicheli 2011: 81, br. 13.

160. ČITLUK (*AEQUUM*) – skulptura orla

Dimenzije: 30 x 23 x 18 cm

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Opis: skulptura prikazuje orla skupljenih krila. Glava nedostaje, a donji dio tijela prelazi u stup.

Lit. Cambi 2008: 94, kat. 8

161. RUNOVIĆI – reljef orla

Dimenzije: 26 x 21 x 21 cm

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Opis: riječ je o ulomku plitkog reljefa sa stiliziranim orlom. Ima raširena krila i glavu okrenutu nadesno. Orao je vrlo neproporcionalno prikazan.

Lit. Cambi 2008: 94, kat.9.

VIKTORIJA

162. ČITLUK (*AEQUUM*) – reljef božice Viktorije na gradskim vratima antičkom

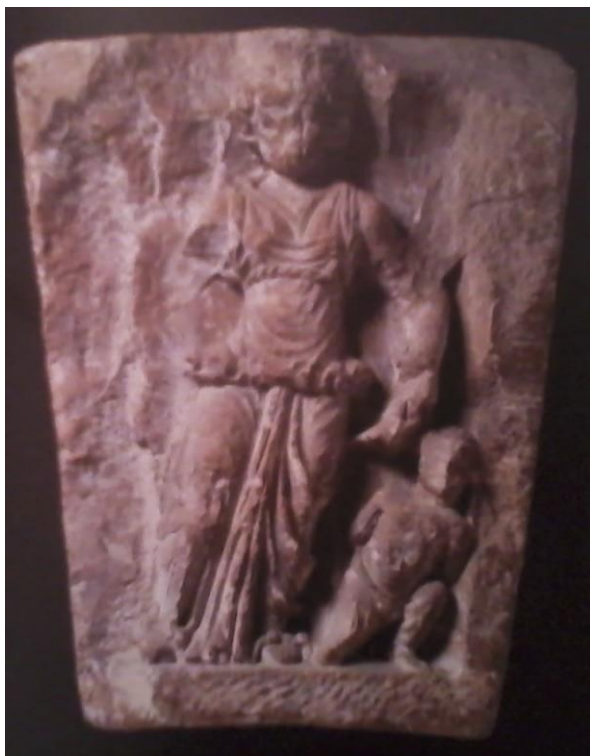
Ekvuma

Dimenzije: 59 x 50 x 41 cm

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Opis: u visokom reljefu unutar uokvirenog polja prikazana je božica Viktorija u *en face* položaju. Odjevena je u dugi hiton, potpasan ispod grudi i bogato nabran. U lijevoj ruci ima palminu granu, a desna nije ni sačuvana. S njezine lijeve je mali klečeći barbar, ruku zavezanih na leđima time simbolizirajući rimsku dominaciju nad domaćim stanovništvom.

Lit. Cambi 2008: 97, kat. 17.

NEKATEGORIZIRANO

163. ČITLUK (*AEQUUM*) – glava božice s dijademom

Dimenzije: 28 x 18 cm

Mjesto čuvanja: Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju

Opis: glava je klesana u mramoru. Žena ima visoku dijademu na glavi te bujnu valovitu kosu koja je razdijeljena na potiljku te je iza skupljena u punđu. Poluotvorena usta i nos oštećeni su, a oči su joj krupne i bademaste.

Lit. Cambi 2008: 93, kat. 4.

4. KRATKI OSVRT NA KULTNU SLIKU PODRUČJA DELMATA NA TEMELJU ZAVJETNIH SPOMENIKA IZ KATALOGA

Začeci mnogih religijskih sustava, pa tako i delmatskih počivaju na animističkoj bazi. Netom prije dolaska Rimljana, stanovnici navedenih područja štovali su animističke sile kao božanstva, ali je plemenska podvojenost rezultirala šarenom kulturnom slikom i nepostojanjem kulturne homogenosti. Zato je svijest o nekom božanstvu varirala od područja do područja.⁶⁴

Romanizacijom su u ova područja prodrijele brojne italske i orijentalne religije, pridonijevši kompleksnosti kulturne slike. Nosioi doseljeničkih kultova bili su trgovci, vojnici i doseljenici, kolonizatori te robovi. Također je u protopovijesnom razdoblju bilo nekoliko žarišta helenističke kulture i religije na istočnoj obali Jadrana, time dodatno pridonijevši utemeljenju antičkih kultova u provincijama.⁶⁵

Većina zavjetnih spomenika s delmatskog područja datira se u polovicu drugog do kraja četvrtog stoljeća, a posvete domaćim božanstvima najkasnije do kraja trećeg. Kasnije dolazi do zamiranja tradicije podizanja zavjetnih spomenika.⁶⁶ Zato se ovaj rad bavi spomenicima upravo tog perioda.

O društvenom ustroju možemo zaključiti puno više na temelju zagrobnih spomenika, ali u ovom radu težište interesa počiva na zavjetnim spomenicima i eventualnu kulturnu i društvenu sliku kroz imena dedikanata i religiozne prikaze.

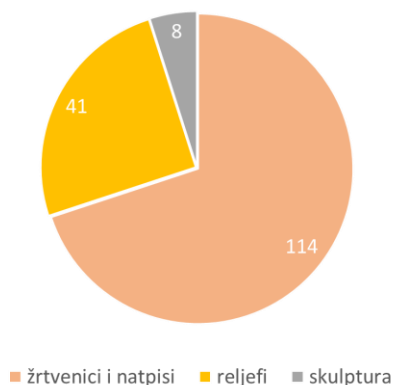
⁶⁴ Bojanovski 1988, 368.

⁶⁵ Medini 1972, 186

⁶⁶ Gotovac 1990.-1991. 55.

4.1. STATISTIČKI PREGLED KATALOGA

Zastupljenost pojedinih tipova zavjetnih spomenika na prostoru Delmata

U katalogu s područja Delmata sakupljeno je ukupno 163 zavjetna spomenika s područja Gornjeg toka Cetine, Ridita te Duvanjskog, Glamočkog i Livanjskog polja. Od toga je 114 žrtvenika i natpisa bez reljefnog prikaza te 41 reljefa i 8 skulptura.

Slika 3: Statistički pregled zastupljenosti pojedinih tipova zavjetnih spomenika na prostoru Delmata

Najveća je zastupljenost spomenika posvećenih Silvanu – ukupno 67, što čini oko 41 % od ukupnog broja svih zavjetnih spomenika na ovom području. Od toga je 37 žrtvenika (23 %) i 30 (18 %) reljefa. Ovo je jedino božanstvo koje ima gotovo podjednaku zastupljenost figuralnih i nefiguralnih prikaza.

Sljedeći po statističkoj zastupljenosti je Jupiter, s ukupno 36 spomenika⁶⁷, dakle oko 22 %. Od toga su 33 žrtvenika (20%) i 2 skulpture (1 %) te 1 reljef (0,8 %).

Zatim slijede spomenici posvećeni Dijani, kojih je ukupno 10 (6 % od ukupnog broja spomenika). Od toga su 4 žrtvenika, ulomci dviju skulptura (a moguće i 3⁶⁸) te 4 reljefa.

Mitra ima ukupno 6 spomenika (3,5 %) od kojeg su 4 žrtvenika i 2 reljefa. Po zastupljenosti slijedi Liber s ukupno 4 spomenika (2,8 %), odnosno 2 žrtvenika i 2 reljefa te Herkul s jednakim brojem, od kojeg su 3 žrtvenika i 1 skulptura.

Po 3 spomenika imaju Junona⁶⁹ i Venera, (po 2 %) i po tipu su to isključivo žrtvenici. Po 2 spomenika (1 %) posvećena su nimfama, Armatu i Merkuru, također sve žrtvenici.

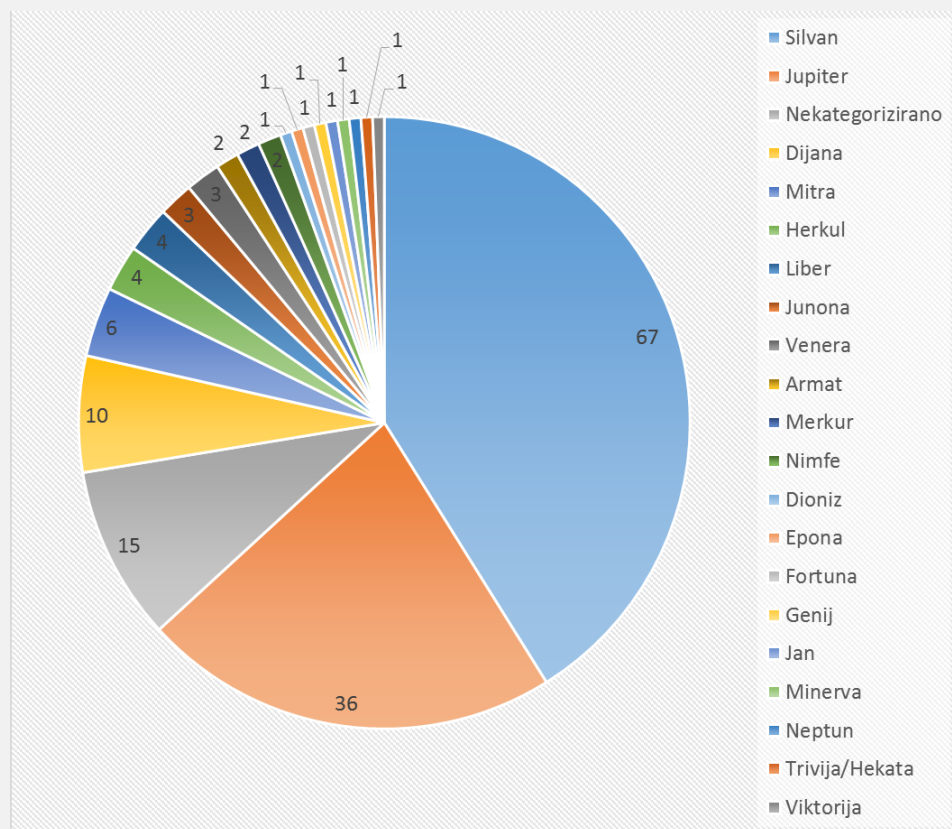
⁶⁷ Također se Jupiter navodi na spomeniku D99, uz Junonu, Fortunu i Genija. U svrhu zadržavanja broja spomena božanstava u skladu s brojem spomenika u priloženom katalogu, statistika se izračunava sukladno broju spomenika, uz dodatnu napomenu.

⁶⁸ Milićević Bradač 2003, 259.

⁶⁹ Također se to božanstvo navodi na spomeniku D99, uz Fortunu, Genija i Jupitera.

I na kraju, po statističkoj zastupljenosti, ukupno po 1 žrtvenik (0,5%) posvećen je Neptunu, Trivijama, Geniju⁷⁰, Janu, Fortuni⁷¹ i Minervi te po 1 reljef Hekati, Eponi i Viktoriji. Nadalje, 1 skulptura glave božanstva identificirana je kao Dioniz.

U katalogu su navedeni i spomenici koji su nekategorizirani zbog nemogućnosti identificiranja pripadnosti određenom božanstvu. Ukupno ih je 15, od toga 14 žrtvenika i 1 skulptura neidentificirane božice s dijademom.

Slika 4: Statistički odnos zastupljenosti pojedinih božanstava na zavjetnim spomenicima na području Delmata (Gornji tok Cetine, Ridit, Duvanjsko, Livanjsko i Glamočko polje)

Unutar područja Delmata postoje geografske razlike u kulturnoj slici. U zadinarskom području, na Glamočkom, Duvanjskom i Livanjskom polju najprisutniji kultovi su Silvan, Jupiter, Armat, Herkul i Dijana. Na području Ridita i Gornje Cetine nađene su posvete Silvanu, Mitri, Nimfama, Liberu, Neptunu, Veneri, Trivijama (Hekati), Geniju, Merкуру, Fortuni, Minervi, Jupiteru, Janu, Junoni, Viktoriji, Herkulu, Dionizu i Eponi. Armat ima spomenike isključivo u Duvnu te je vrlo vjerojatno riječ o autohtonom božanstvu. Dakle, primijećuje se da je vrlo velika koncentracija spomenika raznih kultova na Gornjem toku

⁷⁰ Vrijedi isto kao u prethodnoj fusnoti.

⁷¹ Vrijedi isto kao u prethodnoj fusnoti.

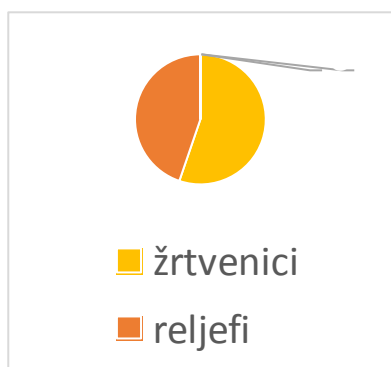
Cetine, pogotovo oko Trilja, Čitluka i Vrlike. Ni Danilo ne zaostaje po bogatoj votivnoj epigrafskoj građi. U Rideru se posebno zamijećuje izražena prisutnost orijentalnog mitraizma.

Sudeći po iznesenim podacima, vidi se veća tradicionalnost kultne slike zadarja te centar doseljeničkih kultova u Gornjoj Cetini i Riditu, naglašavajući dualnost tih prostora. Obalno područje je bilo pristupačnije i izloženije pridošlicama, posebice putem trgovine. Zato su ovdje utjecaji prirodno izmiješani te je općenita kulturna, a tako i etnička slika višebojna. To se vidi i na zavjetnim spomenicima, posebice u ikonografiji Silvana, o čemu će biti riječi u daljnjem tekstu.

Lista zavjetnih spomenika po učestalosti pojava na prostoru Delmata:

Pregled zavjetnih spomenika	(Delmati)
Silvan	67
Jupiter	36
Nekategorizirano	15
Dijana	10
Mitra	6
Herkul	4
Liber	4
Junona	3
Venera	3
Armat	2
Merkur	2
Nimfe	2
Dioniz	1
Epona	1
Fortuna	1
Genij	1
Jan	1
Minerva	1
Neptun	1
Trivija/Hekata	1
Viktorija	1

4.2. SILVAN (s osvrtom na prisutnost u Liburnskom području)

Slika 5: odnos zastupljenosti žrtvenika i reljefa posvećenih Silvanu

Kult posvećen Silvanu bio je naširoko rasprostranjen na području obitavanja Delmata. Od ukupno 163 spomenika skupljenih u katalogu, 67 ih je posvećeno Silvanu, što čini 41 % ukupnih posveta određenom božanstvu na navedenom području. Od toga 37 spomenika spada u kategoriju žrtvenika bez reljefnih prikaza te 30 predstavljaju reljefe što čini ovo božanstvo najviše figuralno ovjekovječenim na zavjetnim spomenicima na prostoru i Liburna i Delmata.

4.2.1. PODRIJETLO SILVANOVOG KULTA

Imenica *silva*, *ae*, *f.* znači 'šuma' na latinskom. Ljubica Perinić Muratović je ime Silvan prevela kao 'onaj koji gospodari šumom'. Preciznije, onaj koji gospodari šumovitim dijelovima koji graniče s čistinom, naglašavajući dualnost njegove prirode: napola civilizirane, napola barbarske. On je kao takav zaštitnik doseljenika u stranoj zemlji te je prikladan za romanizaciju.⁷² Neki autori koji smatraju da Silvan nema veze s riječi *silva*, *ae*, *f.*, tvrdeći da je on bog obrađenih površina, a ne šuma. Peter Dorcey smatra da je ime *Silvanus* zapravo izveden od *silva*, kao što je *dominus* (gospodar kuće) izveden od *domus* (kuća). Time bi Silvan bio 'Gospodar šuma'.⁷³

U antičkim izvorima je spomen Silvana čest: Horacije ga navodi kao *horridi dumeta Silvani*⁷⁴ ili *tutor finium*⁷⁵. Vergilije ga zove *arvorum pecorisque deo*⁷⁶. Kao božanstvo pašnjaka, šuma, gajeva, važna je upravo ta uloga čuvara granica - mjesta gdje se susreću obrađena tla s neobrađenim i time simboliziraju domet uređene zajednice i njegovu korelaciju s prirodom.⁷⁷ Kao dodatnu potvrdu njegove uloge čuvara granica i međa Marina Milićević Bradač navodi mjesto pronalaska reljefa iz Čitluka (D120) koji prikazuje Silvana i Dijanu.

⁷² Perinić Muratović 2008, 193.

⁷³ Dorcey 1992, 69.

⁷⁴ Gustiši strašnog Silvana, Ode, III, 23.

⁷⁵ Čuvar granica, Epod. 1, 22.

⁷⁶ Bog njiva i stada, Aen. VIII, 600.

⁷⁷ Milićević Bradač 2008, 361.

Naime, reljef je nađen pored gradskih vrata. Vjerojatno odabir mjesta na kojem je reljef postavljen nije bio slučajan.⁷⁸

Počeci Silvanova kulta sežu iz animističke faze, prije antropomorfizacije božanstava, a razvoj kulta u rano republikansko doba je nejasan. Tek se u carsko vrijeme javlja prvi spomen kulta, ali nikada u Rimu nije dobio svoje svetište ili hram te je uvijek ostao izvan popisa državnih religija. Postoje spomeni hramova na području Rima, ali njihovo postojanje nije dokazano.⁷⁹ Međutim, kasnije kada su sve religije gubile na snazi, upravo je Silvanov kult jačao i dobivao na popularnosti, većinom među širim pukom.⁸⁰

Na području Italije Silvan se prikazivao kao božanstvo dualnog karaktera – kultiviranog i divljeg kroz simbole mladog stabla koje nosi u jednoj ruci i vinogradarskog noža u drugoj. Katon ga je povezivao s Marsom, nazivajući ga *Mars Silvanus*.⁸¹ Nije poznato kolika je ta međusobna povezanost bila i kada se božanstvo razdvojilo.⁸² Italski Silvan je najčešće odjeven u tuniku ili gol, s ogrtačem punim češera ili voća što je prikaz koji se pojavljuje diljem carstva. Atributi su mu *falx* i bor (stablo, grana, češer) te je gotovo uvijek u pratnji psa koji simbolizira pastirstvo i čuvanje granica.⁸³

Mitova vezanih uz Silvana nema mnogo. Kasniji su ga latinski pisci uspoređivali s Panom i Faunom. Prob navodi da je Silvan nastao iz veze pastira i koze. Vergilije pak navodi da je Silvan imao strast prema mladiću zvanom *Cupressus*, a slučajno je ubio njegova ljubimca jelena. Mladić se od tuge pretvorio u stablo koje je Silvan potom nosio okolo za utjehu.⁸⁴

Silvan se gotovo ne pojavljuje u ikonografiji do 2.st., te se samo sporadično pojavljuje na reljefima. Na Konstantinovu slavoluku je prikazan u sklopu Hadrijanovih medaljona gdje je Silvan prikazan na malom žrtveniku pored stabla.⁸⁵

Posvećeni su mu bili gajevi i šume gdje su se možda održavali rituali u vidu žrtvovanja životinja bogu.⁸⁶ Kao argument razlikovanju Pana i Silvana koristi se činjenica da

⁷⁸ Milićević Bradač 2008, 360.

⁷⁹ Perinić Muratović 2008, 198.

⁸⁰ Ibid. 196.

⁸¹ *Votum pro bubus, uti valeant, sic facito. Marti Silvani in silva interdius in capita singula boum votum facito.* Katon, DeAgr, 83.

⁸² Perinić Muratović 2008, 194.

⁸³ Ibid. 204.

⁸⁴ Verg. G. 1.20.

⁸⁵ Perinić Muratović 2008, 202.

se Silvan i Pan gotovo uvijek pojavljuju kao dva odvojena božanstva. Oni imaju neke zajedničke osobine kao što su gospodarenje šumom i društvo nimfi i pastira, te bor kao simbol, ali ih razlikuje karakter. Italski i grčki Pan su seksualno agresivni, hedonistički bogovi koji ne pokazuju nikakvu zainteresiranost prema poljoprivredi, dok je delmatski i liburnski Silvan ozbiljno božanstvo koje ima veliki značaj u poljoprivredi i ekonomiji. Ta se razlika vidi u ikonografiji gdje Silvan nije prikazivan itifalički na reljefima te rijetko kad pleše, izvodi komične scene ili se pojavljuje s kozom.⁸⁷

Silvan je božanstvo prisutno među pukom, nepovezan s javnim i političkim životom, te potpuno stran društvenoj eliti. Ta činjenica implicira da je rimska religija oslikavala društvenu raslojenost što je potkrijepljeno činjenicom da je sudjelovanjem u kultovima moralo biti sukladno društvenom statusu pojedinca. U jezgri Rimskog Carstva Silvan nije imao svetišta, svetkovine ni državnog hrama.⁸⁸ Međutim, Silvan je iznimno staro i tradicionalno rimsko božanstvo te je kao takvo bilo rašireno većinom među pučanstvom, time izbjegavši sferu političke manipulacije. Možda je to jedan od razloga što je ostao očuvan dok su ostali kultovi zamirali i smjenjivali se.⁸⁹

No glavno pitanje koje se postavlja je: Je li Silvan autohtono ili rimsko božanstvo?

Njegova autohtonost je još uvijek upitna jer je teško ustanoviti detalje o kultu zbog uniformnosti zavjetnih spomenika.⁹⁰ Najčešći argument o autohtonosti kulta je velik broj spomenika Silvanu. Međutim, ako uzmemo u obzir slučaj velike koncentracije Janovih spomenika u Dalmaciji (najviše u cijelom Carstvu), a riječ je o starom italskom božanstvu⁹¹, jasno je da se taj argument ne može voditi kao valja. (Osim ako postoji mogućnost da je i to božanstvo sinkretizirano autohtono?)

Duje Rendić-Miočević⁹² te Alfred von Domaszewski⁹³ također su smatrali da je Silvan zapravo autohtono vrhovno božanstvo. S druge strane, Peter Dorcey zastupa drugu stranu, ističući da je Silvan zapravo grčki Pan.⁹⁴

⁸⁶ Perinić Muratović 2008, 204.

⁸⁷ Ibid. 205.

⁸⁸ Ibid. 6.

⁸⁹ Ibid. 318.

⁹⁰ Ibid. 322.

⁹¹ Sanader 2008, 177.

⁹² Rendić-Miočević 1980, 106.

⁹³ Domaszewski 1895, 14.

⁹⁴ Dorcey 1992, 10.

Peter Dorcey, smatrajući da Iliri nisu imali homogenu kultnu sliku, ističe da je Silvan stranog podrijetla te ga je lokalno stanovništvo jednostavno usvojilo. Argumentira to činjenicom da su mu svi epiteti latinski te se zaziva u društvu rimskih bogova.⁹⁵ Dražen Maršić pak smatra da nisu svi reljefi obuhvaćeni u studiji te se zato donose krivi zaključci. Mišljenja je, kao i mnogi autori danas, da je Silvan autohtono božanstvo koje je preuzelo latinsko ime putem *interpretatio Romana*.⁹⁶

Ne bi se smjelo izostaviti etruščansko božanstvo *Selvans* s kojim se Silvan također povezuje. Etimologiju imena *Selvans* je iznimno teško izvesti jer je etruščanski jezik nepoznat tako da je teško ustvrditi otkuda potječe to ime te koji je religijski značaj tog božanstava. Jedino što je poznato je epitet *tularia* što označava čuvatelja granica. Time se Silvan koji je i sam čuvar granica može povezati sa *Selvansom*. No to je jedina poveznica, osim sličnosti imena.⁹⁷

Naprihvaćenija je teorija da je Silvan primjer *interpretatio Romana* ili *Graeca* lokalnog božanstva, sinkretiziranog s Panom, s nepoznatim autohtonim imenom.⁹⁸ Ta je sinkretizacija tekla gotovo prirodno zbog ekonomskih mogućnosti krajolika koji je bio koncentriran na stočarstvo. Međutim, Silvan je sam po sebi, kao što i Duje Rendić-Miočević tvrdi, lokalno božanstvo čijih je spomenika uvjerljivo najviše koncentrirano upravo na području Delmata, više nego u ostalim dijelovima Carstva. Također su ti spomenici klesani od strane domaćih 'naivnih' klesara i nađeni i u najzabačenijim mjestima, nerijetko izvan urbanih centara.⁹⁹

Neosporivo je da je Silvan bio vrhovno božanstvo Delmata te je taj svoj visoki položaj zadržao i nakon romanizacije. Međutim, prilike su zahtijevale određene prilagodbe. Popularizacija agrarnih djelatnosti je prirodno vodila ka štovanju stranih božanstava zaštitnika tih djelatnosti, no ipak su Delmati odlučili ne posezati za uvođenjem novih božanstava. Oni su, naime, samo Silvanu pridavali nove atribute, tako mu dajući širok spektar značenja. Zlatko Gunjača smatra da Silvan nikada nije poistovjećen s italiskim Silvanom već je putem *interpretatio Romana* preuzeo ime i funkcije toga božanstva uvijek zadržavši svoj originalni karakter i značaj.¹⁰⁰ Tome u prilog ide reljef Silvana iz Pridrage (L156) kojemu su dodani

⁹⁵ Ibid. 69-71.

⁹⁶ Maršić 1997, 46.

⁹⁷ Thomson de Grummond 2006, 149.

⁹⁸ Bojanovski 1988, 368.

⁹⁹ Zaninović 2003, 277.

¹⁰⁰ Gunjača 1977, 181.

orijentalni atributi, upućujući na to da su se tom božanstvu konstantno pridavale nove značajke.

Autor ovog rada se priklanja stavu Ljubice Perinić Muratović koja smatra da je Silvan autohtono božanstvo koje je doživjelo *interpretatio Romana* još prilikom prvih podizanja spomenika, negdje u 1. ili 2. stoljeću. Naime, to božanstvo ne bi bilo toliko prihvaćeno da prije toga nije postojalo neko autohtono božanstvo vrlo sličnog karaktera.¹⁰¹ Također, između kultne slike i okoliša postoji delikatna veza. Delmati su se bavili pretežito stočarstvom te su najvjerojatnije imali nekakvo autohtono božanstvo koje je bilo zaštitnik pastira i šuma. Čini se logičnim, pogotovo ako usporedimo s Liburnima čije je gospodarstvo okrenuto pretežito zemljoradnji te raznolika ženska božanstva plodnosti prevladavaju, a Silvan je puno manje popularan.

Također, za zajednicu koja je pokazala najviše otpornosti spram romanizacije teško da bi vrhovno božanstvo bilo staro italsko i da bi njegova popularnost naglo buknila, pogotovo nakon Batonovog ustanka. Uvjerljivijom se tezom čini da je Silvan, kao autohtono božanstvo, bio medij očuvanja tradicionalnog identiteta i vrsta inherentnog otpora prema ostalim, potpuno rimskim bogovima. Kao što je i mentor ovoga rada rekao – religija je nešto što se zadnje dira tijekom romanizacije te često može sadržavati zadnje autohtone elemente, čak i kada se narod potpuno romanizira. Logičnijom se čini pretpostavka da je Silvan odjek epihorskog identiteta Delmata.

4.2.2. SILVANOVA KULTNA SLIKA

U ikonografiji Silvana na području Liburnije nailazimo i na delmatski (antropoteriomorfni), ali i na italski (atropomorfni) tip dok se na području Delmata nalazi većinom antropoteriomorfni lik.¹⁰² Doseg autohtonosti Silvana nije poznat budući da nam nije poznato njegovo ilirsko ime kao ni originalan izgled. Međutim, pretpostavlja se da je slika Silvana prisutna u najkonzervativnijim delmatskim područjima upravo ta koja najviše odgovara originalu.¹⁰³ Jasne geografske granice tih dvaju prikaza teško je odrediti, ali se primijećuje taj uzorak prisutnosti mladolikog Silvana na obali i bradatog, sličnijeg grčkom

¹⁰¹ Perinić Muratović 2008, 320.

¹⁰² Medini 1972, 196.

¹⁰³ Bojanovski 1988, 368.

Panu u unutrašnjosti.¹⁰⁴ U prikazima je često u društvu nimfa ili Dijane. Kombinacija Silvana i Dijane potisnula je inače dominantni kult Jupitera i ostalih Kapitolijskih božanstava, kao što je to slučaj kod Liburna. Sa zavjetnih spomenika daje se naslutiti upravo dubinska povezanost tih dvaju božanstava kao predstavnika plodnosti, prirode i života općenito.¹⁰⁵ Nimfe su također najčešća pratnja Silvanu, kao niža božanstva šuma i voda. Najčešće su u kolu koje predvodi Silvan ili mu prisustvuje.¹⁰⁶ Na jednom prikazu su nimfe odjevene u lokalnu nošnju što također može upućivati na autohtoni karakter Silvana, tvrdi Mirjana Sanader.¹⁰⁷

Ljubica Perinić Muratović je u svojoj disertaciji podijelila sliku Silvana u dvije vrste: *dalmatinsku* koja je prisutna u priobalnom području te *delmatsku*, prisutnu u zaleđu Dalmacije. Time ističe utjecaje na ikonografiju: priobalno područje ima izrazit italski utjecaj dok je ono u zaleđu podložnije autohtonom elementu.¹⁰⁸ Obalna su područja uvijek bila daleko otvorenija novopridošlicama, pod utjecajem izrazite trgovine i novina, dok su unutarnja područja, takozvana zaleđa, dulje zadržavala svoju autentičnost.

Duje Rendić-Miočević napravio je sistematsku podjelu epigrafskih prikaza Silvana na reljefima na četiri skupine: 1. Silvan sam, 2. Silvan u društvu s drugim božanstvima, 3. Silvan s Nimfama i 4. Silvan s Nimfama i drugim božanstvima. Ako promotrimo frekvenciju i učestalost njegove zastupljenosti, slobodno možemo zaključiti da je Silvan vrhovno božanstvo u području Delmata.¹⁰⁹

Statistički podaci temeljeni na priloženom katalogu pokazuju da su najčešći epiteti *Conservator*, *Augustus*, *Silvester*, *Domesticus*, *Messor* te kombinacije poput *Conservator Augustus* i *Silvester Messor*. Tri spomenika imaju dodatni epitet *Messor* – dva iz Danila (D16 i D17), a jedan iz Bosanskog Grahova (D35).¹¹⁰

Epitet *Silvester* prisutan je ponajviše na prostoru Ridita (5) te Livanjskog (3) i Glamočkog polja (3). Epitet *Augustus* prisutan je u okolini Vrlike (5) i Muća gdje se spominje 3 puta. Također je zabilježena pojava tog epiteta i u Trilju (1) i Vašarovinama na Livanjskom polju (1).

¹⁰⁴ Džino 2012, 265.

¹⁰⁵ Bojanovski 1988, 369.

¹⁰⁶ Ibid. 370.

¹⁰⁷ Sanader 2008, 170.

¹⁰⁸ Perinić Muratović 2008, 3.

¹⁰⁹ D. Rendić-Miočević 1955, 7.

¹¹⁰ Perinić Muratović 2008, 242-243.

Spomenike s epitetom *Augustus* najčešće su postavljali rimski građani koji su imali u podjednakom omjeru dvoimene i troimene imenske formule.¹¹¹ Značenje epiteta *Augustus* se povezuje s iskazivanjem odanosti Rimu te je najvjerodostojniji primjer romanizacije tog autohtonog kulta. Dvojba oko toga odnosi li se taj epitet na carski kult ili je jednostavno označava 'uzvišenost' još nije razriješena.¹¹²

U Rideru se također javlja i epitet *Domesticus* i to u 3 navrata (D20 i 21). U području kojim se ovaj rad bavi ovaj epitet nije bio popularan, za razliku od Panonije gdje je prisutnost ovog epiteta bila raširena na čak 110 natpisa.¹¹³

Područje Ridita, kao mjesto gdje se u jednakoj mjeri javljaju i epitet *Silvester*, tipičan za Zadinarje te *Domesticus*, više prisutan u agrarnom području, ističe svojim dualnim karakterom u prikazu Silvana. Jedinствена pojava je epitet koji pokazuje sinkretizam Atisa i Silvana na žrtveniku iz Danila (D12) gdje se javlja *Silvanus Atisus*.

Na prostoru Vrlike, gornjeg toka Cetine je nađeno ukupno 8 posveta Silvanu koji najčešće započinju s formulom S V S. Ljubica Perinić Muratović navodi dvojbu između toga označava li V vrlo rijetke epitete *vilicus* ili *viator*. Naime *vilicus* ne postoji nigdje u provincijama, a *viator* je nađen u Panoniji.¹¹⁴

Na Glamočkom polju prisutan je epitet *COR* (D128) uz ime Silvana. Autori su ga pokušavali usporediti s posvetama Jupiteru i prezentirati kao *Silvano cohortali*, u skladu s drugim natpisom koji ima isti epitet i spominje Jupitera (*Iovi Optimo Maximo Cor...*). Duje Rendić-Miočević ističe da se slaže sa Sergejevskim koji smatra da je riječ o delmatskoj varijanti epihorskog imena Silvana koji je kasnije doživio *interpretatio Romana*.¹¹⁵

Brojnost epiteta odražava složenost tog kulta te je plod njegove velike raširenosti na raznim geografskim područjima. Nažalost, nije nam poznat onaj prvotni karakter i izgled tog božanstva.¹¹⁶ Prikazi Silvana su jedno od najzanimljivijih jer se čini da poprima karakter većinom grčkog božanstva, a manje italčkog. U većini slučajeva prikazan je s kozjim ušima i

¹¹¹ Perinić Muratović 2008, 236.

¹¹² Ibid. 237.

¹¹³ Ibid. 244.

¹¹⁴ Ibid. 233.

¹¹⁵ D. Rendić-Miočević 1989, 432.

¹¹⁶ Bojanovski 1988, 368.

nogama, poput grčkog Pana, a ne u pratnji psa, gotovo gol i sa srpom u ruci.¹¹⁷ Najvjerojatnije je to ujedno i najstariji prikaz Silvana, onaj s epitetom *Silvester*.¹¹⁸

Na reljefu *žeteoca* iz Ridera (D123) velik je broj ikonografskih atributa koji se dijele u dvije kategorije: u prvoj kategoriji su primarni atributi pastirskog kulta, štovatelja stada, a u drugoj pripadaju strani atributi koji svjedoče o romanizaciji ovog području, koliko god kulturno nasljeđe Delmata bilo autohtono i hostilno spram rimskim utjecajima. Na reljefu D123 vidi se sinkretizacija s agrarnim božanstvima putem epiteta *Messor* (žeteoc). Dodatan argument tome je srp prisutan na reljefu, kao simbol žetve. Također, grozd u ruci povezuje Silvana s Liberom, a itifaličnost s Prijapom.¹¹⁹

U Topuskom su are posvećene Vidasu i Thani, te je Antun Mayer identificirao ta božanstva kao prethodnika Silvanu i Thani¹²⁰, no budući da takvih pojava nema na području Delmata, teško ju je povezati s delmatskom slikom Silvana.¹²¹

Na području gornje Cetine nema gotovo nijednog spomenika u kojem je Silvan prikazan sam kao što je to popularno u zadinarskom pojasu gdje je najčešće prikazan kao *aegipan* (s kozjim nogama i rogovima), mnogo sličniji grčkom Panu. Na području Liburnije je on daleko sličniji italском Silvanu, s izrazitim antropomorfnim crtama, golobradi, mladoliki i pastirskih atributa.¹²²

Sinkretički karakter Silvana pokazuje pridavanje politeističkih obilježja prvotno monoteističkom božanstvu. Silvan se poistovjećuje s Prijapom, Liberom, Merkurom, italским Silvanom itd. na prostoru Liburnije. Tamo je sinkretizam najistaknutiji.¹²³ Time dobiva nove attribute, ali se njegov glavni značaj ne mijenja.¹²⁴ Reljef iz Pridrage (L156) je jedini na kojem se, barem na području kojim se ovaj rad bavi, karakter Silvana uvelike orijentalizirao.¹²⁵

Dosadašnji spomenici Silvanu s liburnskog područja pokazuju različitost s delmatskim spomenicima te je Silvan više sinkretiziran s italским nego s ilirskim autohtonim Silvanom. To reflektira pretežito poljoprivredno ustrojstvo života Liburna. Silvan kod Liburna (L154) prikazuje veće antropomorfne karakteristike, bez brade i s mnogo rjeđim pastirskim

¹¹⁷ Sanader 2008, 170.

¹¹⁸ Bojanovski 1988, 368.

¹¹⁹ Gunjača 1977, 180-181.

¹²⁰ Mayer 1942, 188

¹²¹ Zaninović 2007, 218.

¹²² Perinić Muratović 2008, 250-252.

¹²³ Medini 1972, 197.

¹²⁴ Rendić Miočević 1955, 28.

¹²⁵ Bojanovski 1988, 370.

atributima (siringa, jarac, *pedum* i pas). Iznimke takvom obrascu su reljef iz Pridrage (L156) te onaj iz Čulišića (L153) te oni prikazuju izrazito delmatske elemente.¹²⁶

Italski Silvan obično ima srp u ruci, a takva se ikonografija javlja na području Liburna što je logično s obzirom na stupanj romanizacije prisutan na tom području. Prikaz Silvana Žeteoca je prisutan na području oko Danila i Gornje Cetine – kao područja Delmata koji predstavlja nekakvu ikonografsku tranziciju između zadinarskog prostora i Liburnije.¹²⁷ Međutim, za reljef Silvana Messora iz Ridera (D123), Zlatko Gunjača navodi da je primjer provincijalnog rada lokalnog majstora koji je usmjeren na ikonografiju tipičnu za primorske Delmate, ali je stil klesanja vrlo sličan zadinarskom području koje se više opiralo romanizaciji.¹²⁸

Reljef Silvana-Atisa iz Pridrage (L156), kod Novigrada, pokazuje isti stil obrade likova kao i reljefi iz dalmatinskog zaleđa i Bosne što je zanimljiva poveznica s obzirom da se nalazi na području Liburna. Prisutna je težnja za shematičnošću i linearnom ornamentikom te se time likovi na spomenicima podređuju metodama pojednostavljenja i ikonografije. Likovno gledano, reljef je izrazito grubo obrađen i detalji su apstrahirani i svedeni na minimum.¹²⁹ Nenad Cambi je u svojoj analizi reljefa istaknuo tri kategorije atributa ovog prikaza Silvana-Atisa. Prva skupina su siringa i jarac, koji odaju pastirski karakter što direktno upućuje na Silvana. Siringa se javlja kao atribut Atisa, i to u slučajevima sinkretizacije sa Silvanom. Ti su atributi zajednički i u unutrašnjosti i u primorju Dalmacije. Druga skupina je odjeća koja obuhvaća frigijsku kapicu te tuniku toliko kratku da dopire samo do iznad pupka, prikazujući falus, što je nasljeđe Prijapa te je ujedno i karakteristika Atisa. Frigijska kapica je nasljeđe orijentalnih božanstava: Mitra, Atis, Ganimed itd.¹³⁰ Taj sinkretizam Prijapa i 'ilirskog' Silvana izuzetno je čest te se smatra jednim od najranijih primjera *interpretatio Romana*. Treća skupina obuhvaća zmiju što otkriva čitavu lepezu interpretacija.¹³¹ Zmija je htonični simbol te ima značaj u pogrebnim kultovima, kultovima heroja, pokojnika i kao simbol magijske moći. Dakle, prva skupina atributa pripada Silvanu, druga Atisu, a treća se ne može pripisati nijednom božanstvu. Na ovom spomeniku vidimo vrlo specifičnu sinkretizaciju ilirskog božanstva Silvana i maloazijskog Atisa.¹³² Vidi se da su ikonografski elementi u

¹²⁶ Cambi 1968, 137.

¹²⁷ Perinić Muratović 2008, 60.

¹²⁸ Gunjača 1977, 183.

¹²⁹ Cambi 1968, 134.

¹³⁰ Ibid. 136.

¹³¹ Ibid. 131, 135.

¹³² Ibid. 136.

prvom planu, više nego sama kvaliteta izvedbe. Upravo ta nespretnost majstora, naglašena mišićavost i predimenzioniranost pokazuje snažan autohtoni izraz.¹³³ Svi atributi imaju jasnu svrhu u oslikavanju 'kontaminiranosti' tog autohtonog božanstva. Ova doza sinkretizacije ukazuje da bi se spomenik trebao datirati u 3. stoljeće, a možda i kasnije, u kasnu antiku. Nalazište Mijovilovac, gdje je nađen reljef ima predromanički kompleks te se ovaj reljef možda može dovesti u vezu s tim razdobljem.¹³⁴ Reference na tu tvrdnju nalazimo u brojnim slučajevima kada su kulturna mjesta poganskih štovanja postala centri kršćanstva: Salona gdje je u Silvanovom svetištu bio urezan križ, na Mosoru gdje je crkva prislonjena na Silvanovo svetište, na Biskupiji na Stupovima gdje je, kod ostataka starohrvatske crkve nađen mitraički reljef.¹³⁵

Područje Gonje Cetine i zapadne Bosne imaju stanovitu sličnost, ali se isto tako stilski razlikuju. Silvan na reljefu iz Dubrave (D132) na Glamočkom polju prikazan je kako se upire o pastirski štap, što je jedinstveno. Na triljskom reljefu (D134) Silvan ima *falx* u lijevoj ruci što je utjecaj italčkog Silvana. Na reljefu iz Karakašica (D117) Silvan je prikazan kako pleše s nimfama što je neobično jer obično nimfe same plešu. Na reljefu Silvana iz Duvanjskog polja (D133) na čijem je pastirskom štapu obješena siringa, ovo je božanstvo prikazano kao putnik.¹³⁶ Na reljefu iz Opačića (D141), Silvan je u društvu Dijane te je prikazan potpuno golobrad i mlad, s kozjim nogama i siringom koja „lebdi“ u zraku. Takav je prikaz netipičan za delmatsko područje.

Silvan je s drugim božanstvima prikazan rjeđe, i to najčešće s Liberom, Merkurom, Dijanom, Heraklom i Mitrom. Najviše spomenika gdje je Silvan s drugim božanstvima nađeno je na Glamočkom polju, najčešće s Dijanom. Ljubica Perinić Muratović smatra da je razlog takvoj kompatibilnosti činjenica da je Dijana u ovim predjelima označena također kao božanstvo šuma. Teorija ide dalje: Dijana je možda *interpretatio Romana* autohtone božice *Thane*. Reljefi Dijane iz Opačića (D141) služi kao argument tome kao i reljefi iz Graca Halapičkog kod Glamoča (D140), Livanjskog (D144) te iz Duvanjskog polja (D142).¹³⁷ Samo napomena za reljef iz Opačića (D141) – Dijana u zadinarskom pojasu inače nije prikazivana s

¹³³ Kolega 2003, 305.

¹³⁴ Cambi 1968, 139-140.

¹³⁵ Gunjača 1956, 87.

¹³⁶ Perinić Muratović 2008, 265.

¹³⁷ Ibid. 271-272.

nimfama te se smatra da na tom reljefu nisu nimfe te koje su u kolu s božicom već su to matrone ilirske plodnosti.¹³⁸

Područje Ridita spada u primorski teritorij Delmata, ali zbog svoje lagane zabačenosti i loše povezanosti s obalom pokazuje mješavinu primorskog i zadinarskog mentaliteta. U ovu studiju uključeno je i to područje zbog jedinstvene i bogate kultne slike koja doprinosi ovoj studiji. Naime, tamo je nađen reljef Silvana Messora (D133). Na tom reljefu su Silvanu dodani italski atributi (naprimjer, srp), ali je stil klesanja puno sličniji zadinarskom području. Vrlo rustikalan i naivan, upućujući na neukog lokalnog klesara. Zaključuje se da je Ridit pravi tranzicijski vakuum između primorja i zadinarja.¹³⁹ Time mu se daje slični karakter kao Gornjem toku Cetine.

Reljef Silvana, Merkura i Dijane iz Danila Birnja (D125) daje potpunu kulturnu jedinstvenost. Silvan i Merkur su prikazani kako drže za rogove istu kozu te Ljubica Perinić Muratović smatra da se poveznica ta dva božanstva nalazi upravo u toj kozi kao simbolu plodnosti, a ne isključivo u glazbenosti.¹⁴⁰

Reljef Silvana, Dijane i nimfi iz Suhače (D144) na Livanjskom polju predstavlja prijelaz između gornje Cetine i Glamočkog polja te ujedinjuje kulturnu sliku primorja, gornje Cetine i unutrašnjosti. Po tehnici klesanja može se zaključiti da je riječ o lokalnom majstoru koji je nagomilao sve attribute Silvana i Dijane na njemu.¹⁴¹

Kao što je vidljivo iz ovog kratkog osvrtu na ikonografske prikaze Silvana na području Delmata i Liburna, geografske različitosti i brojne sinkretizacije reflektiraju društvene okolnosti. Veća zastupljenost tradicionalnijeg izričaja Silvana u zadinarju upućuje na određeni obrazac kojim obalna prometnija područja primaju više utjecaja izvana, dok nepristupačniji dijelovi zadržavaju svoj autohtoni karakter. Silvan je u reljefima udružen s brojnim božanstvima, a prvenstveno s Dijanom s kojom ima najdelikatniji odnos. Krije li se u njoj zapravo sinkretizirano domaće božanstvo ili ne, to nije dokraja razjašnjeno.

¹³⁸ Paškvalin 1963, 134.

¹³⁹ Gunjača 1977, 183.

¹⁴⁰ Perinić Muratović 2008, 274.

¹⁴¹ Ibid. 274.

4.3. OSTALA BOŽANSTVA

Silvan ima uvjerljivu prevlast među autohtonim božanstvima. Međutim, valja spomenuti i pojavu božanstva Armata, prisutnog na dvama žrtvenicima iz Duvna (D58 i D59). Podrobnije karakteristike tog kulta nisu poznate.¹⁴² Na jednom od žrtvenika iz Duvna (kat. D59), Armat ima epitet *Augustus*.

Pri kraju prvog te tijekom drugog i trećeg stoljeća u zadinarskom pojasu štovani su Jupiter, Dijana, Mitra, Liber¹⁴³, Herkul, Junona, Venera, Nimfe, Merkur, Neptun, Trivija, Genij, Minerva, Hekata, Epona, Dioniz i Viktorija.

JUPITER

Jupiter je po zastupljenosti odmah iza Silvana, s najmanje 36 spomenika čini oko 22 % ukupnih zavjetnih spomenika. Centri štovanja ovog kulta bili su većinom urbana mjesta vojnog karaktera na važnim prometnicama, kao što su Burn i Tilurij.¹⁴⁴ Kao božanstvo koje su većinom štovali vojnici i pojedinci na višim državnim službama¹⁴⁵, najveća koncentracija spomenika primijećena je na području oko Gornjeg toka Cetine te Glamočkog polja. Na Gornjoj Cetini boravile su trupe i to prvenstveno u Tiluriju gdje su nađeni ostaci skulpture te žrtvenik. Najviše spomenika Jupiteru nađeno je na području Gornjeg toka Cetine: Vrlika (8), Županjac (2), Sevače (1), Čitluk (2), Trilj (4) te Danilo (7). Velika je zastupljenost na prostoru Glamočkog polja sa 7 spomenika, zatim Livanjskog polja s ukupno 3 spomenika.¹⁴⁶

Najčešći epiteti su *Optimus Maximus* (23), a u samo jednom slučaju je naveden epitet *Capitolinus i victori* (kat. D65), na žrtveniku iz Duvna.

Božanski suputnici su mu najčešće Herkul, divinizirani Klaudije, Genij municipija i Dijana. Većina dedikanata bili su vojnici italskog podrijetla i doseljenici te oslobođenici. Na samo dva spomenika izraženi su autohtoni delmatski onomastikoni.¹⁴⁷ Što se Jupiterovih svetišta tiče, on se štovao unutar hramova posvećenih Kapitolijskom trojstvu. U Burnu je

¹⁴² Paškvalin 1963, 136.

¹⁴³ Ibid. 150.

¹⁴⁴ Sinobad 2010, 149.

¹⁴⁵ Ibid. 175.

¹⁴⁶ Medini 1972, 188-189.

¹⁴⁷ Ibid. 188-189.

postojalo svetište Jupiteru, a za ostala mjesta možemo samo naslućivati postojanje, bez direktnih dokaza.¹⁴⁸

DIJANA

Dijana se štovala na čitavoj obali i zaleđu Dalmacije, a najveća je koncentracija njezinih spomenika na području gornjeg toka Cetine, oko Trilja i Čitluka.¹⁴⁹ S ukupno 10 spomenika drži treće mjesto po zastupljenosti na prostoru kojim se ovaj rad bavi, s ukupno 4 reljefa, 4 žrtvenika i 2, a možda čak i 3 skulpture (o čemu će biti riječi malo kasnije).¹⁵⁰

Najčešći joj je epitet *Augusta* (kat. D54 i D55), prisutan u području gornjeg toka Cetine.

Posebno je zanimljiva veza Dijane s autohtonim Silvanom te njezina popularnost među domaćim stanovništvom.¹⁵¹ Ako promotrimo zavjetne spomenike na zadinarskom području, primijećuje se da se Dijana samostalno štovala najviše u Zadinarju, na Glamočkog polju (D147) i području oko Šibenika (D146, 148 i 149).¹⁵² Dijana je zbog svoje okrenutosti životinjama i šumama doživjela gotovo prirodno stapanje sa Silvanovim kultom. Smatra se da su svetišta Dijani i Silvanu bila pretežito orijentirana na otvorene prostore – šume i gajeve.¹⁵³

Skulptura Dijane iz Tilurija (D150) pokazuje ikonografsku autentičnost neočekivanu za ovo područje. Prikaz mrtve košute koju Dijana drži u ruci je rijedak te nema direktne reference u rimskoj umjetnosti. U grčkim terakota figuricama su vidljivi prikazi Artemide koje nose životinju za njezine stražnje noge, najčešće lava. Također postoji paralela prikaza Dijane s Cipra.¹⁵⁴ Primjer scene koja prikazuje Dijanu kako u ruci drži mrtvu životinju ili kožu vidljiv je na mozaiku iz rimske vile u Dafnama. Tamo su prikazani i lovci koji prinose mrtvog zeca kao žrtvu skulpturi božice. Taj mozaik pokazuje kontekst lova kao svakodnevne aktivnosti koju simbolizira Dijana.¹⁵⁵ Marina Milićević Bradač zaključuje da prikaz Dijane u lovu ima motiv podilaženja caru Hadrijanu koji je u tom periodu vrlo vjerojatno vladao carstvom, a bio je strastven lovac. Vjerojatno ju je podigao vojni ili provincijalni službenik

¹⁴⁸ Medini 1972, 189.

¹⁴⁹ Milićević Bradač 2009, 52.

¹⁵⁰ Medini 1972, 189.

¹⁵¹ Ibid. 192.

¹⁵² Paškvalin 1963, 133.

¹⁵³ Ibid. 149.

¹⁵⁴ Milićević Bradač 2003, 262.

¹⁵⁵ Ibid. 264.

kako bi time prikazao svoj *pietas caru*. Po tehnikama kojom je skulptura klesana, bez brzog svrdla i intenzivnih boja, može se zaključiti da skulptura datira u raniju Hadrijanovu vladavinu, kao što se i Cambi¹⁵⁶ slaže.¹⁵⁷ Uz tu skulpturu ne valja izostaviti veličanstvenu skulpturu Dijane Lucifere iz Čitluka, koju karakterizira potpuno rimski stil klesanja te ona nesumnjivo pripada italskom panteonu.

LIBER

Liber se štovao duž čitave obale i to najčešće kao *Liber Pater* (D45) i *Liber Augustus* (D44). Riječ je o starom italskom božanstvu plodnosti, vegetacije te prirodnog ciklusa. Vrlo brzo je postao sjedinjen s Dionizom – Bakhom. Najčešće je štovan sam ili u zajednici s ženskom inačicom, Silvanom, Izidom i Serapisom. Ishodištem širenja kulta smatra se Naronu, otkuda je prodrinuo do zapadne Bosne. Spomenika Liberu je ukupno 4, od kojeg su 2 žrtvenika, a 2 reljefa. Najviše ga ima na području Gornjeg toka Cetine, oko Sinja i Čitluka te malo južnije, u Danilu. Liber je većinom bio popularan među nižim slojevima osim iznimnog spomenika iz Čitluka (D44) s epitetom *Liber Augustus*. Naime, dedikant je aristokrat, edil i duovir koji je jedinstven u delmatskom području.¹⁵⁸

Na temelju reljefa Libera i bakantice iz Danila Gornjeg (D152) Ante Rendić-Miočević zaključuje da iz toga možemo izvući zanimljiv dokaz o uzgoju vinove loze u antičko vrijeme na području srednje Dalmacije.¹⁵⁹

HERKUL

Na području gornjeg toka Cetine, konkretnije Čitluka nađena su 3 žrtvenika posvećena Herkulu (kat. D96, 97 i 98) te ulomci masivne skulpture mladog Herkula (D158) što nagoviješta da se tamo možda nalazilo i svetište tom božanstvu. Mirjana Sanader tvrdi da su Herkula štovali većinom doseljenici te da on nikada nije usvojen od strane domaćeg stanovništva.¹⁶⁰ Epitet karakterističan za područje Delmata je *Augustus* (D98).

¹⁵⁶ Cambi 2002, 97.

¹⁵⁷ Milićević Bradač 2003, 268.

¹⁵⁸ Medini 1972, 195.

¹⁵⁹ A. Rendić Miočević 1984, 128.

¹⁶⁰ Sanader 1999, 90.

JUNONA

Junona ima malo spomenika (ukupno 3) te su oni prisutni u Čitluku, Sinju i Vrlici. U Čitluku i Vrlici se Junona štuje kao *Conservatrix* (D101) i *Regina* (D99).¹⁶¹ Zanimljivo je da se ova božica štuje samo u tom području koji graniči s Liburnijom, time pokazujući utjecaj susjedne kultne slike koja je počivala na ženskim božanstvima te je broj autohtonih božanstava puno veći nego u Delmata.

JAN

Jan, makar inače vrlo zastupljen u Liburniji, na prostoru Delmata nema mnogo spomenika. U katalogu je naveden jedan žrtvenik (D95) gdje Jan ima jedinstveni epitet *Defensor*.¹⁶² O zastupljenosti Jana pisano je više u poglavlju o kultnoj slici Liburna.

MINERVA

Minerva se štovala više u sjevernijim liburnskim dijelovima, a što se delmatskih područja tiče, ona je prisutna u Trilju gdje se nalazi jedini zavjetni spomenik (D61) toj božici. Epitet joj je *Augusta*. Nju su, kao i mnoge strane kultove, u ove prostore dopremili legionari.¹⁶³

VENERA

Veneru nalazimo u Rideru, Sinju i Čitluku. Ukupno imamo 3 spomenika, sve žrtvenici. U Rideru se ona štuje kao *Venus Victrix Partica Augusta*, (D48) a u Čitluku kao *Venus Genetrix* (D49). Na spomeniku iz Sinja (D47) nema epiteta. Epitet *Genetrix* odnosi se na *genetrix* carske porodice *gentius Iuliae*, popularnog u vrijeme cara Klaudija. Puno je prisutnija u liburnskom području gdje su ženska božanstva puno lakše implementirana u autohtoni sustav vjerovanja.¹⁶⁴

¹⁶¹ Medini 1972, 189.

¹⁶² Demicheli 2011, 86.

¹⁶³ Medini 1972, 190.

¹⁶⁴ Ibid, 191.

FORTUNA

Fortuna se pojavljuje samo u Trilju, i to u vidu jednog zavjetnog spomenika, s epitetom *Augusta* (D60) te na spomeniku na kojem je navedena zajedno s Jupiterom, Junonom i Genijem (D99).¹⁶⁵

EPONA

Ne valja izostaviti i reljef Epone iz Koprna (D155), blizu Perkovića. Prisutnost te keltske boginje je jedinstven te je zbog svog podrijetla povezan sa skulpturom keltskog troglavog boga (L164) iz liburnskih Vaćana. Toni Brajković ističe da je Epona stavljena kao zaštitnica staja, stoke i konja te da ju je donio legionar keltskog podrijetla. Analogije dolaze iz Wormsa u Njemačkoj, Dobriča u Bugarskoj, Mersaulta u Francuskoj te Ptuja u Sloveniji te reljefom iz Županjca u Bosni, ako je uistinu riječ o Eponi.¹⁶⁶

HEKATA

Također se spominje i štovanje Hekate u Ekvumu te je nađen reljef u kojem je prikazana u profilu kako drži dvije baklje u ruci (D151).¹⁶⁷ Reljef vjerojatno sadrži prikaz trostruke Hekate koji je tipičan rimski način prikazivanja. Ona je niža božica povezana s magijom, vještičarenjem i praznovjerjima te su joj posvećena raskršća.¹⁶⁸ Nađen je, na prostoru Čitluka i spomenik posvećen Triviji (D50). Marina Milićević Bradač smatra da je Trivija zapravo epitet trostruke Hekate te je najvjerojatnije riječ o njezinom spomeniku ili ženskom božanstvu posvećenom čarobnjaštvu, putevima, putnicima i raskršćima.¹⁶⁹ Teško je odrediti podrijetlo te božice te se vode debate je li ono keltsko ili ilirsko.¹⁷⁰

MITRA I ATIS

Prisutnost orijentalnih kultova izražena je na području Delmata, vidljiva kroz epigrafsku i skulpturalnu ostavštinu. Za razliku od ostalih kultova, orijentalni su uvijek imali jače izraženu kozmičku dimenziju te vjernicima nudili vezu s kozmosom. Zato ne čudi njihova raširenost po mnogim provincijama.

¹⁶⁵ Medini 1972, 194.

¹⁶⁶ Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 81.

¹⁶⁷ Medini 1972, 197.

¹⁶⁸ Milićević Bradač 2009, 70.

¹⁶⁹ Ibid. 71.

¹⁷⁰ Ibid. 73.

Mitrin kult je u Dalmaciju došao putem doseljenika orijentalnog podrijetla: robova i oslobođenika. Najčešće se spominje u kontekstu sintagme *Deo Invicto* (kat. D38, 39, 40 i 41). Na području Delmata poznat je reljef Mitre (D156) s reversom iz Garduna.¹⁷¹ Od područja koje ovaj rad obuhvaća, pojava reljefa na reversu pojavljuje se samo u Gardunu (D156), delmatskom teritoriju te reljefu Mitre iz Zadra (L168) te Kašića (L169), odnosno liburnskom teritoriju.

Reljef Mitre iz Zadra (L168) pokazuje velike sličnosti s reljefom iz Garduna (D156) – po motivima, ikonografiji i stilu izvedbe. Na oba su reljefa motivi stabla, makar je na gardunskom reljefu bik, a na zadarskom pas. Motivi Mitre i bika su jedinstveni u Carstvu, barem u ovoj kompoziciji te to naslućuje autentični stil tauroktonije na ovom području.¹⁷² Ikonografija reljefa na reversima pokazuje originalnost koja implicira samostalnost razvoja umjetničkog izričaja.

Atis se nerijetko pojavljuje na prostoru gornjeg toka rijeke Cetine, posebice oko Sinjskog polja. Naime, na tom je prostoru puno brže tekao proces romanizacije zbog boravka sedme legije i utjecaja Salone. Motiv Atisa se najčešće pojavljuje na stelama koje nisu interesna tema ovoga rada.¹⁷³ Međutim, što se zavjetnih spomenika tiče, u Podgrađu u Glamočkom polju nađen je reljef Atisa (D157).

MERKUR

Sporadične i nerijetko jedinstvene pojave zavjetnih spomenika Merkura (epitet *Augustus* – D52), Trivije (D50), Genija (D51) i Viktorije (D162) svjedoče o raznolikoj kulturnoj slici i postojanju štovanja koja nisu ovisila o trenutnoj pomodnosti određenog kulta. Kao jedinstvene pojave na ovim prostorima, oni daju naslutiti o raznolikosti profila doseljenika na ovim prostorima.

¹⁷¹ Medini 1972, 198.

¹⁷² Medini 1984-1985, 69.

¹⁷³ Ibid. 107.

5. KATALOG ZAVJETNIH SPOMENIKA S PODRUČJA LIBURNA

5.1. Žrtvenici i natpisi

SILVAN

1. PERUŠIĆ, PODGRAĐE KOD BENKOVCA (ASSERIA) – žrtvenik (izgubljen)

T(itius?) Caper / Silva(no) / s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: CIL III 2848; Perinić Muratović 2008: 20.

2. PLOMIN (FLANONA) - žrtvenik

[Silvan]o Au[g(usto)] / [sa]cr(um) / [-] Aquilius / Rufus / d(onum) d(at)

Lit. ILJug 2902.

3. LABIN (ALVONA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Labina

Silvano sa[c(rum)] / C. Vibius Fesi(us) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 2911.

4. IVOŠEVCI (BURNUM) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru, oštećen s gornje i donje strane

Tytulius / Panentis / Sil/vano Do/mestico pos(uit)

Lit. CIL III 14985; Perinić Muratović 2008: 31; ILJug 851.

5. BRIBIR (VARVARIA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej Zadar

Silva(no)/sacrum

Lit: CIL III 14984; Perinić Muratović 2008: 20.

6. BRIBIR (VARVARIA) – ulomak žrtvenika

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej Zadar

L(ucius) Iulius/Restitutu(s)/(Silva)no/[v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]

Lit: CIL III 9883; Perinić Muratović 2008: 20.

7. BRIBIRSKJE MOSTINE, (VARVARIA) - Žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadar

C(aius) Egnatius/Rogatus Sil/vano v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 2823; Perinić Muratović 2008: 20.

8. BRIBIR (VARVARIA) - žrtvenik

L(ucius) Aeroni/us / Silvano/ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: CIL III 9882; Perinić Muratović 2008: 20.

9. NIN (AENONA) – žrtvenik

L(ucius) Cornelius/ Sabinus/ Silvano v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: CIL III 10019; Suić 1969: 76.

10. NIN (AENONA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej Zadar

[Silva]no sac(rum) / [---Co]rnel(ius) / [...v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]

Lit. CIL III 14322; Suić 1969: 76.

11. NIN (AENONA) – žrtvenik

[Silva]no sac(rum) / [Co]rnel[ius v(otum) s(olvit) l(ibens)] merito

Lit: Suić 1969: 77.

12. GALOVAC KOD ZADRA (IADER) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej Zadar

Q(uintus) Septimius Naso /Libero Patri et / Iunonibus et Silvan(o) / concilio deorum /v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. Perinić Muratović 2008: 32.

SENTONA

13. LABIN (ALVONA) - žrtvenik

Geminus / Boninus / Hostiducis / Sentonae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: CIL III 10075; Matijašić 2003: 201.

14. LABIN (ALVONA) - žrtvenik

Sentonae / sac(rum) Tullia Fusca / v(otum) s(olvit)

Lit: Matijašić 2003: 201; ILJug 2910.

15. LABIN (ALVONA) – žrtvenik

Sentonae / (A)el(ia) (Tit)a / s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. CIL III 10076.

16. LABIN (ALVONA) - žrtvenik

Sentonae / sacr(um) / C. Vibius Florus / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: Matijašić 2003: 202; ILJug 2909.

17. PLOMIN (FLANONA) - žrtvenik

Sentonae / Felix Aug(usti) n(ostri) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: CIL III 10076; Matijašić 2003: 202.

18. PLOMIN (FLANONA) - žrtvenik

Sentone / Sex(tus) Aem(ilius) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: ILJug 2900; Matijašić 2003: 202.

19. PLOMIN (FLANONA) – žrtvenik

[S]entona / Miliotoc / Nossicae / Sex Patalicus

Lit. Matijašić 2003: 202.

IRIJA

20. PLOMIN (FLANONA) – žrtvenik

Iriae Aug(ustae) / in memoriam / Vibiae Portiae / matris / Aquilia Q(uiti) f(ilia) Colatina / d(onum) d(edit)

Lit: CIL III 3032; Matijašić 2003: 202.

21. JESENOVIK - žrtvenik

Irie Veneri / C(ai) Vale(ri) Optati f(ilia) / Felicula / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: CIL III 3033; Matijašić 2003: 202.

JUTOSIKA

22. LABIN (ALVONA) - žrtvenik

L. Granius / Voltimes f(ilius) / Rufus Iutossicae v(otum) / s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: CIL III 10074; Matijašić 2003: 202.

IKA (ICAE, IK)

23. PLOMIN (FLANONA) - žrtvenik

M(arcus) / Vipsanius / M.I / Faustus / Icae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. CIL III 3031; Matijašić 2003: 202.

AKAJA? (ACAIA)

24. LABIN, (ALVONA) - žrtvenik

Acaia Hoia / pro Benigna / et Iadestin(o) v(otum) s(olvit)

Lit. ILJug 2912.

VESTA

25. PLOMIN (*FLANONA*) - žrtvenik

Vestae / Sex(tus) Aquilius / Lucifer / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 2903.

JUNONA

26. ZADAR (IADER) – žrtvenik

Iunoni Augustae / Appuleia M(---) F(ilia) Quinta / svo et L(ucii) Turpili Brocchi / Liciniani / Filii / Nomine/ test(amento) poni iuss(it)

Lit. CIL III 2904 = 6566.

NEPTUN

27. KNIN – žrtvenik

Neptuno sac(rum) L(---) Lip(---) / v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)]

Lit. CIL III 2827.

LIBER

28. RABAC (ALVONA) - žrtvenik

Libero Pa(tri) Aug(usto) s(acrum) L(ucius) Volumnius Pudens v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) fecit d(edit)

Lit. CIL III 3046; Zaninović 1984: 246.

29. SENJ (SENIA) – natpis munificijencije

Lib(ero) Pat(ri) / L. Gavius Optatus sac(erdos) / Liburnor(um) immemor(iam) (sic) Gaviae / L. f. Maximae matris templum / a parte dextra aedic(ulae) libero / aditu maiori altano cum valvis et accubitu et sedibus vetustate / corruptum a solo restituit

Lit. Zaninović, 1984: 245-246; Medini, 1964/65, 1966/67: 51; Kurilić, 2010: 83.

30. ĐEVRSKE, BLIZU KNINA - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Libero / patri / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 2890.

31. ZADAR (IADER) - natpis

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru / Museo lapidario Maffeiانو u Veroni

Opis: Na lijevoj bočnoj strani su reljefi Izide i Serapisa odjeveni u tunike i ogrtač. Izidina kosa pada u loknama na njezina ramena, a u lijevoj ruci je skeptar, u desnoj *sistrum*. Serapis ima istu ikonografiju. Na desnoj strani oltara su prikazani Liber i Libera, kao sjedeća muška i ženska figura. Uz njih su također prikazane dvije stajaće muške figure, najvjerojatnije Anubis i Harpokrat.

U natpisu Publije Kvintije Paris daje zavjet kako bi ozdravio sin mu, Skapula.

Isidi Serapi(di) liber(o) Liberae voto suscepto pro salute Scapulae filii sui P(ublius) Quinctius Paris s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: CIL III 2903; Zaninović 1984: 247; Suić 1965: 105-106; Giunio 2003: 214-215, fig.3; Selem 1997: 49.

32. PLANIČNIK, kod Šibenika – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Libero/P(osuit) ili Libero/P(atri)

Lit. Brajković 2008: 206, kat.110

33. PLOMIN (ALBONA) – žrtvenik

Libero Pa(tri) / Aug(usto) / sac(rum) / L(ucius) Volumn(ius) / Ius Pudens/ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)/ fecit D[---

Lit. CIL III 3046.

34. PODGRAĐE KOD BENKOVCA (ASSERIA) – žrtvenik

Libero Patri / Sac(rum) / Sac(rum) / Iulia Firmi/lla v(otum) s(olvit) l(ibens) / m(erito)

Lit. CIL III 9934.

35. CRES (APSORUS) – žrtvenik

Libero / Patri

Lit. CIL III 10133.

36. BENKOVAC, KULA ATLAGIĆA – natpis

Mjesto čuvanja: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu

(L)ibero Patri / Iulius Bes Svs / v(otum) s(olvit)

Lit. Uroda 2007: 215; Petrinec 2000: 203.

37. KARIN (CORINIUM) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Franjevački muzej Obrovac

Libero patr(i) / Q(uintus) Ostilius / (Ba)rcinus v(otum) f(ecit)

Lit. ILJug 2864.

MINERVA

38. ZADAR (IADER) – žrtvenik

C(aius) Egnatius / Secundus / ara Minervae / libe(n)s

Lit. CIL III 2906.

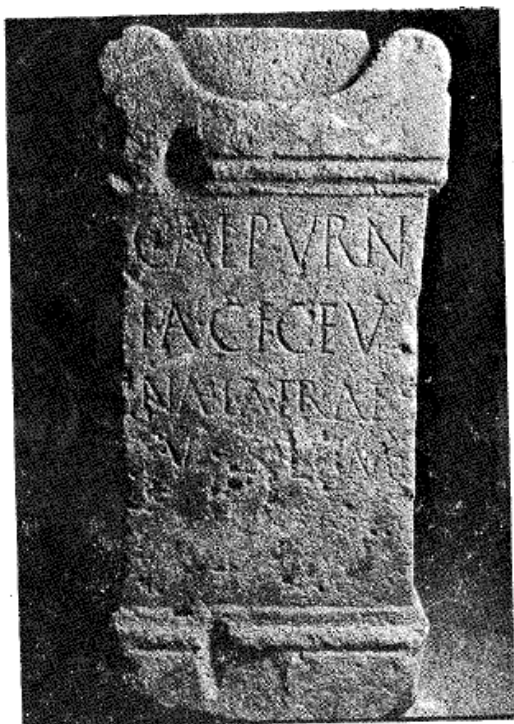
LATRA

39. NADIN (*NEDINUM*) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Calpurn/ia C(ai) f(ilia) Ceu/na Latrae/v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. Medini 1984: 239, tabla 1; CIL III 2857.

40. NADINSKO POLJE - žrtvenik

Mjesto čuvanja: posuda za svetu vodu u crkvi u Nadinu

Pupillor(um) / Moicorum / liberta / Dumma / La/trae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: CIL III 2858; Medini 1984: 239.

41. NADINSKO POLJE - žrtvenik

Mjesto čuvanja: izgubljen

C(aius) Iulius / Picusi f(ilius) / Ceunus /Latrae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: CIL III 2859; Medini 1984: 239.

42. NADIN (NEDINUM) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

---]rli f(ilius/filia) / (Lat)rae / [v(otum) s(olvit) l(ibens)]/m(erito)

Lit. ILJug 2874.

43. SELO ŠKABRNJA, blizu Nadina - natpis

Mjesto čuvanja: izgubljen

*T(itus) Turranius L(ucii) f(ilius) Claud(ia) Rufus/ ob honorem aedilitatis / Porticum long(um)
p(edes) C lat(um) / p(edes) XX (et templu ili sacellu)m / Latrae cum L(ucio) Turranio/
[(Proculo? et T(ito)] Tu)rranio / Frontone fil(iis) fecit*

Lit: CIL III 2871, Medini 1984: 240; 1964/65, 1966/67: 57.

44. NADIN (NEDINUM), gradina, ulomak natpisa

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

[A]pli f(ilius ili filia) / ---][Lat]rae / [v(otum) s(olvit) l(ibens)] m(erito)

Lit: CIL III 15043; Medini 1984: 240.

45. KARIN, (CORINIUM)

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Latra(e) / Q(uintus) Calpurnius Sex(ti) f(ilius) Ser(gia) F(ronto) / l(ibens) m(erito)

Lit. Medini 1984: 240,
tabla 2; CIL III 9970.

46. KARIN (CORINIUM) - natpis

Mjesto čuvanja: dio zapadnog zida franjevačkog samostana u Donjem Karinu

---]ius C(ai) [f(ilius) Se]r(gia) / [templ]um Latra[e---]

Lit: Medini 1984: 240; CIL III 9971.

47. NADIN (NEDINUM) ili PODGRAĐE KOD BENKOVCA (ASSERIA) - natpis

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Latrae A[ug(ustae)] / libentes Ge(llii) / sub Clod(io) Gem(ino) / aedile (fecerunt?)

Lit: Medini 1984: 240, tabla 3.

48. PODGRAĐE KOD BENKOVCA (ASSERIA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

[L(ucius) Do]mitiu(s) / (R)ufus / (L)atrae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: CIL III 15018; Medini 1984: 241, Tabla 3.

49. ROŠKI SLAP - žrtvenik (izgubljen)

C(aius) Turranius / C(ai) f(ilius) Severus / evoc(atus) Aug(usti) [L]atrae aram / p(osuit)

Lit: CIL III 2816; Medini 1984: 241.

TERRA MATER / MAGNA MATER

50. RAB (ARBA) – natpis munificijencije

*Matri Deum / porticus imme / moriam suorum (?) / T(itus) Prusius T(iti) f(ilius) Ser(gia)
Optatus / iussit per Babriam T(iti) f(iliam) Tertullam / sororem heredemque / [---*

Lit: CIL III 3115; Medini 1964/65, 1966/67: 48.

51. SENJ (SENIA) – natpis munificijencije

S(ua) P(ecunia) F(ecit ili fecerunt)[---

Lit: Medini 1964/65, 1966/67: 51; ILJug 249.

52. SENJ (SENIA) - epistilna greda

M(agnae) d(eum) m(atri) Aug(ustae) sa[c(rum)] / Verridia Psych[e---

Lit. ILJug 248; Degmedžić 53: 251.

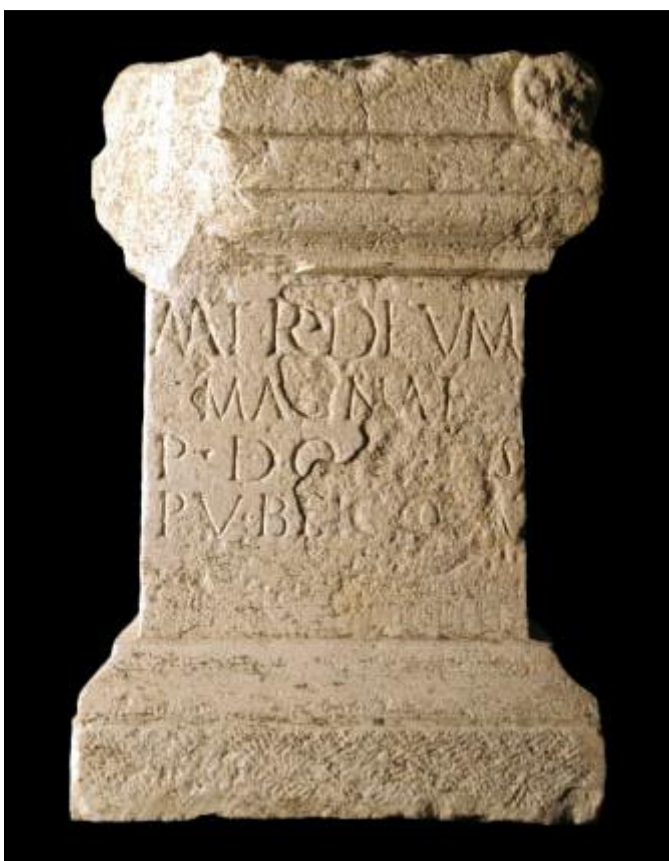

53. SKRADIN (SCARDONA) – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Privatno vlasništvo Ivana Skorića

Matri Deum / Ma(g)nae / P(ublius) Do[---]s¹⁷⁴ / Pub[---]¹⁷⁵

Lit. Brajković 2008: 213, kat.119; Glavičić, Miletić 2011: 119-121.

¹⁷⁴ Predloženo čitanje *Domatius* ili *Domitius* (Glavičić, Miletić 2011, 121.) po uzoru na predložen gentilicij kod Delmata (Alföldy 1969, 82.)

¹⁷⁵ Predloženo čitanje *Publico[Il]a* (Glavičić, Miletić 2011, 122.)

TRIVIJE

54. SKRADIN, MARAGUŠA (SCARDONA) – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Trivia M[---] / M[---] T[---] M[---] / pro Dio / V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)

Lit. Brajković 2008: 210, kat.115.

VENERA

55. NIN (AENONA) – žrtvenik

Veneri Aug(usti) /sacr(um) Egnatia / C(laudia) f(ilia) Pavllina S(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit.CIL III 2971.

JAN

56. NIN (*AENONA*) - natpis munificijencije

Iano Aug(usto) /sacrum / Cinius Genialis / pro salute o / rdinis sui et civi / um suorum si / mulacrum e(i) / refomavit ad / que restituid / [---

Lit: CIL III 2969; Medini 1964/65, 1966/67: 54.

57. BRIBIR (*VARVARIA*) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Iano / patri / sacru(m) / [---

Lit. ILJug 814.

58. BRIBIR (*VARVARIA*) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

T. Darmo / Iano / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 815.

59. NADIN (*NEDINUM*) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

L. Sen(tius) / p(atri) Iano / l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 870; Suić 1952: 214.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Mate Suić drugačije interpretira natpis: piše da se ime dedikanta ne razabire – da piše L. Siin....?

60. NADIN (NEDINUM) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Nadinski muzej

T. Octavius / C(laudius) f(ilius) Macer (centurio) / cohor(tis) I / Liburnorum / Iano patri / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 208.

61. PLOMIN (FLANONA) – žrtvenik

Iano / Patri

Lit. CIL III 3030.

62. KARIN (CORINIUM) – žrtvenik

Iano Pat(ri) / Q(uintus) Ennius / f(ilius) Agrippa / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. CIL III 2881.

LUNA

63. BRIBIR (VARVARIA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

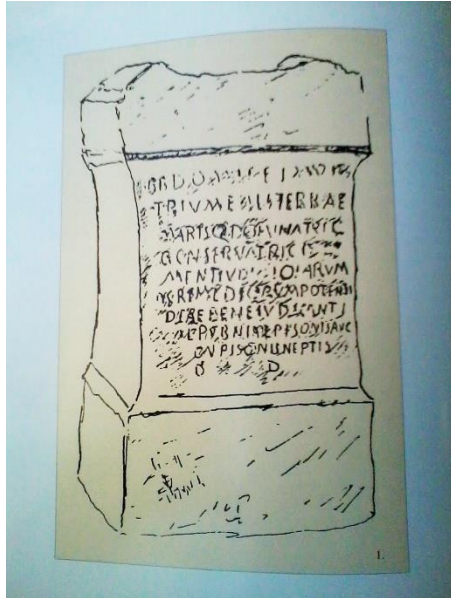
Lun(a)e / votu(m) / solvi lib(ens) / Murini

Lit. ILJug 816.

HEIA (EJA)

64. CASKA – GRAMAČE – žrtvenik

Mjesto čuvanja: zbirka Stomorica, Novalja, Pag

*B(oniae) d(eae) dom(inae) Heiae A[ug(ustae)] /
triumphali terrae / marisq(ue)
dominatric(i)/conservatrici / mentiumque bo(n)arum /
ac remediorum potenti/ deae bene indicanti /
[C]alpurnia L(uci) Pisonis aug(uris) f(ilia) / Cn(aei)
Pisonis neptis/ d(onum) d(edit)*

Lit. Kurilić 2004: 7; ILJug 260.

DIJANA

65. BRIBIR (VARVARIA) - natpis munificijencije

[Dian]ae Aug(ustae) / [---]ia Apli filia / [Sec]unda pro se / [et s]uis voto sus / [cept]o port(icum) fec(it)

Lit. CIL III 9881; Medini 1964/65, 1966/67: 61-62.

66. BRIBIR (VARVARIA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Knina

Dianae

Lit. ILJug 2822.

VULKAN

67. NIN (AENONA) - ulomak votivnog stupa

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Volcano / Sacrum

Lit. Sanader 1995: 263; ILJug 904; Suić 1952: 208.

68. NADIN (NEDINUM) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

Baebiu[s]/ Priscu[s] / Volcano / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. Sanader 1995: 263; ILJug 2875.

APOLON

69. ZADAR (IADER) - natpis

Apollini Lycio / M(arcus) Publicius / Campanus ae / dituus iussu / ipsius d(onum) d(edit)

Lit. Medini 1970: 132.

70. BRIBIRSKA GLAVICA (VARVARIA) – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Apolein(i) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. Brajković 2008: 211, kat.116

HERKUL

71. SKRADIN (SCARDONA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Knina

Herceli / sacrum

Lit. Patsch 1899: 503.

72. ZADAR (IADER) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

[---]rculi Iovis f(ilio)

Lit. Sanader 1999: 57; Medini 1973: 116.

73. IVOŠEVCI (BURNUM) - žrtvenik

*Herculi sa[c(rum)] / Claudius / Peregrinu[s] / dec(urio) coh(ortis) I Be[l]/garum v(otum)
s(olvit) / l(ibens) m(erito)*

Lit. CIL III 14980.

JUPITER

74. PODGRAĐE (ASSERIA)¹⁷⁷ - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Volltissa / Iovi v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / Caminis l(iberta)

Lit. ILJug 856; Sinobad 2010: 197, kat. 107.

75. PODGRAĐE (ASSERIA) – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Cassia Pa(uli) / [---]a ex v(oto) / (po)su(it)

Lit. CIL III 9933; Sinobad 2010: 197, kat. 105.

76. POGRAĐE (ASSERIA) – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / T(itus) Ael(ius) Cel(sinus) / dec(urio) l(ibens) p(osuit)

Lit. ILJug 1426; Sinobad 2010: 197, kat. 106.

77. DUBRAVICE – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / L(ucius) Apuleius/ Crispinianus / dedicavit

Lit. Podrug et al. 2008:71; Sinobad 2010: 196, kat. 102b.

78. BRATIŠKOVCI – žrtvenik

Iovi / sacrum

¹⁷⁷ Sinobad navodi lokaciju nalaska „Kula Atlagića kod Benkovca“ – Sinobad 2010, 197.

Lit. Sinobad 2010: 196, kat. 103.

79. NIN (AENONA) - žrtvenik

Iovi Optim/o Maximo / Cornelia / C(laudia) f(ilia) Tertia / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 915; Sinobad 2010: 198, kat. 113.

80. RUDELE, KNIN - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Knina

*I(ovi) o(ptimo) m(aximo) / [---] Billian(ius) / [---] f(ilius) Verus b(ene)f(iciarius) /
co(n)s(ularis) / [---]*

Lit. ILJug 2804.

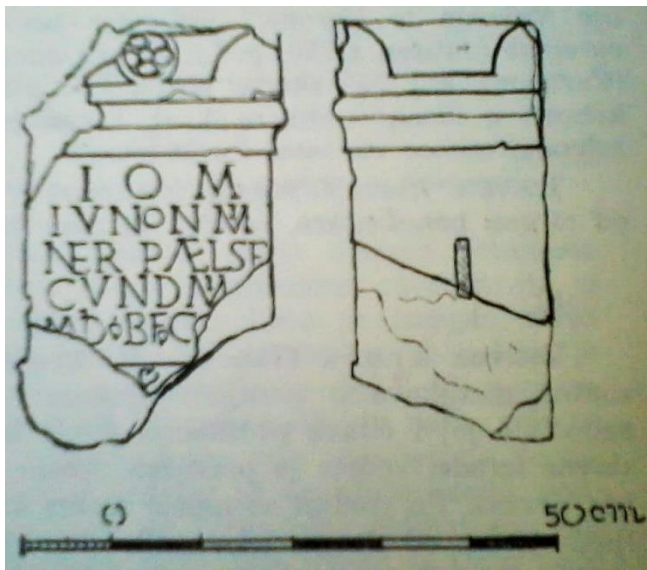
81. IVOŠEVCI (BURNUM) - žrtvenik

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et G(enio) loci / M(arcus)
Aurel(ius) / Dalmata / protec(tor) co(n)s(ularis) pro
b(ene)f(iciario) / l(ibens) p(osuit)*

Lit. Suić 1970: 110; ILJug 831; Sinobad 2010: 201, kat. 131.

82. IVOŠEVCI (BURNUM) - žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Iunoni Mi / ner(vae) P(ublius) Ael(ius) Se/cund(us), mi(les) l(eg(ionis)) / I adi(utricis), b(ene) f(iciarius) co(n)[s(ularis)?]

Lit. Suić 1970: 11; ILJug 832; Sinobad 2010: 201, kat. 132.

83. IVOŠEVCI (BURNUM) - žrtvenik

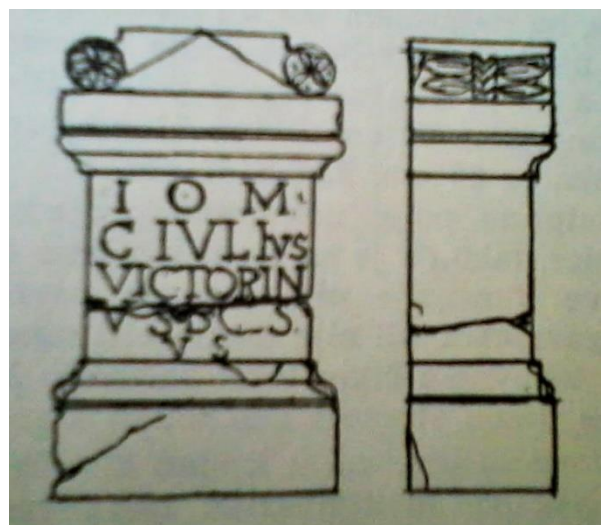
Mjesto čuvanja: Muzej grada Knina

I(ovi) o(ptimo) [m(aximo)] / T(itus) Aure(li)us Pot(ens?) / b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) [l(eg(ionis))]/ V Ma[c(edonicae)] / v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)]

Lit. ILJug 2807; Sinobad 2010: 202, kat. 136.

84. IVOŠEVCI (BURNUM) - žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(aius) Iulius / Victorin / us b(ene) f(iciarius) co(n)s(ularis) / v(otum) s(olvit)

Lit. Suić, 1970: 113; ILJug 830; Sinobad 2010: 201, kat. 133.

85. IVOŠEVCI (BURNUM) – žrtvenik

Iovi v/otum/solvit / G. Caliu(s) / L(---) L(ibens) M(erito)

Lit. CIL III 2820.

86. IVOŠEVCI (BURNUM) – žrtvenik

Iovi v/otum / solvit / G(aius) Caliu[s] / l(ibens) l(aetus) m(erito)

Lit. CIL III 2820; Sinobad 2010: 199, kat. 120.

87. IVOŠEVCI (BURNUM) – žrtvenik

C(aius) Helvius / Maximi/nus Iovi O(ptimo) Ma/ximo ex vis/o aram posuit

Lit. CIL III 2821; Sinobad 2010: 199, kat. 121.

88. IVOŠEVCI (BURNUM) – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / L(ucuis) Ter(---) A[le?]/xan[der?]

Lit. CIL III 2822; Sinobad 2010: 200, kat. 122.

89. IVOŠEVCI (BURNUM) – žrtvenik

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C(aius) Vib(ius) Iulia/nus miles le[g(ionis)] / I Adiutr(icis)
fr(umentarius)*

Lit. CIL III 2823; Sinobad 2010: 200, kat- 123.

90. IVOŠEVCI (BURNUM) – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) C(onservatori?) /L(---) S(---) P(---) P(---)

Lit. CIL III 2825; Sinobad 2010: 200, kat. 124.

91. IVOŠEVCI (*BURNUM*) – žrtvenik

C(aius) Coran/us Iovi/le v(otum) s(olvit)

Lit. CIL III 9898; Sinobad 2010: 200, kat. 125.

92. IVOŠEVCI (*BURNUM*) – žrtvenik

Iovi Op(timo) M(aximo) / T(itus) Fufisius sig(nifer) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. CIL III 9899; Sinobad 2010: 200, kat. 126.

93. IVOŠEVCI (*BURNUM*) – žrtvenik

----- / *C(aius) Voc[---] / M(arci) f(ilius) I[o]vi*

Lit. CIL III 9900; Sinobad 2010: 200, kat. 127.

94. IVOŠEVCI (*BURNUM*) – žrtvenik

----- / *Iovi O(ptimo) M(aximo) v(otum) s(olvit) / l(ibens) m(erito)*

Lit. CIL III 9901; Sinobad 2010: 200, kat. 128.

95. IVOŠEVCI (*BURNUM*) – žrtvenik

Iovi O(ptimo) M(aximo) / Depulso[ri] / et deabu[s(que)] / Ce[---]pri

Lit. CIL III 14981; Sinobad 2010: 201, kat. 129.

96. IVOŠEVCI (BURNUM) – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Titulenus / [R] espectus / [---]tim

Lit. CIL III 14982; Sinobad 2010: 201, kat. 130.

97. IVOŠEVCI (BURNUM) – žrtvenik

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / M[---]C[---]P / [l]eg(ionis) [---] b(ene) f(iciarius) / co(n)s(ularis)
v(otum) l(ibens) s(olvit)*

Lit. Sinobad 2010: 201, kat. 134.

98. IVOŠEVCI (BURNUM) – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Billian[u]/s Verus b(ene) [f(iciarius)] / co(n)s(ularis)

Lit. Alföldy 1969:67, 325; Sinobad 2010: 201, kat. 135.

99. KARIN (CORINIUM) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Obrovca

Iovi / Kalpurn/ia Peculi/aris / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 2862; Sinobad 2010: 199, kat. 118.

100. KARIN (CORINIUM) Miodragova Gradina - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Franjevački muzej u Obrovcu

*Iovi O(ptimo) M(aximo) / [---]ter L(uci) l(ibertus) Seve(rus) / v(otum) s(olvit) l(ibens)
m(erito)*

Lit. ILJug 2863; Sinobad 2010: 199, kat. 116.

101. KARIN (CORINIUM) – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / P(ublius) Aem(ilius) / p(osuit)

Lit. CIL III 9967; Sinobad 2010: 199, kat. 115.

102. KARIN (CORINIUM) – žrtvenik

[Iovi / Optimo] Maxim[o] / [et Ge]nio Im[p] /---

Lit. CIL III 9969; Sinobad 2010: 199, kat. 117.

103. KARIN (CORINIUM) – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / P(ublius) Ae(lius) M(---) / p(osuit)

Lit. ILJug 2689; Sinobad 2010: 199, kat. 119.

104. PRIDRAGA, KOD ZADRA - žrtvenik

Mjesto čuvanja: spolija u kući Mateja Kubrije

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) / P(ublius) Ae(lius) M(arcus) / p(osuit)

Lit. ILJug 2869.

105. ZADAR (IADER) – ulomak žrtvenika

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

*[Iuppiter]i Tona[ns] / i sacru(m) / votum / s(olvit) l(ibens) m(erito)*¹⁷⁸

Lit. Suić 1952: 213; Sinobad 2010: 198, kat. 112.

106. ZADAR (IADER) – žrtvenik

*Iovi Augusto / Appuleia M(arci) fil(ia) Quinta / suo et L(ucii) Turpili brocchi / liciniani filii
nomine / t(es) p(oni) l(us)*

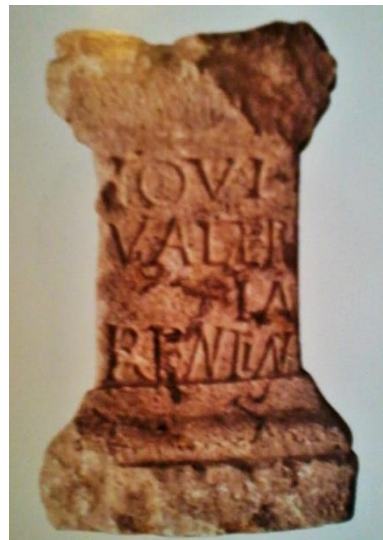
Lit. CIL III 6566; Sinobad 2010: 198, kat. 111.

107. SKRADINSKO POLJE – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Iovi / Valer/ia / Rentina

Lit. Brajković 2008: 193, kat. 93.

¹⁷⁸ Sinobad 2010, 198. navodi: *[Iov]i Tona[nt]/i sacru[m] / votum / s(olvit) l(ibens) m(erito)*

108. SKRADINSKO POLJE - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / M(arti) Sac(rum)

*Na lijevoj bočnoj strani je prikaz munje u plitkom reljefu.

Lit. Brajković 2008: 194, kat. 94

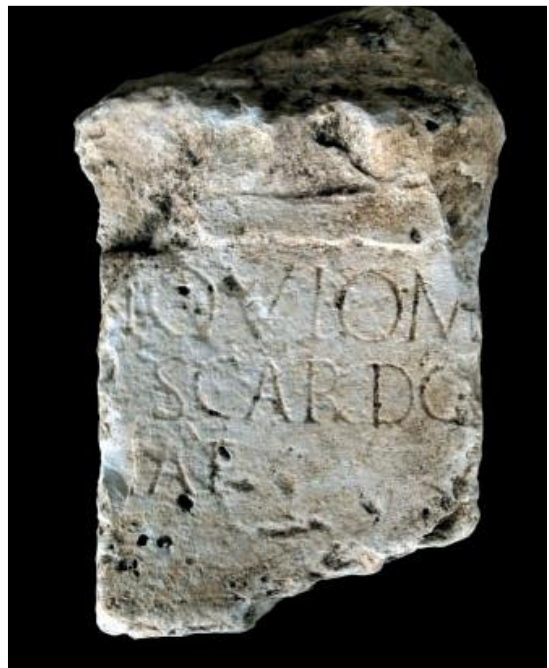

109. SKRADIN (SCARDONA) – žrtvenik

Mjesto čuvanja: Privatna zbirka Ivana Skorića

Iovi O(ptimo) M(aximo) / Scardo/[n]ae

Lit. Brajković 2008: 198, kat. 98; Glavičić, Miletić 2011, 133-134, sl. 12.

110. SKRADIN (SCARDONA) – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Marti in / victo / sacrum

Lit. CIL III 2803.

111. SKRADIN (SCARDONA) – žrtvenik

Iovi Ta(nari?) / Ranuco / Arria suc(---) / Cessa v(otum) s(olvit) / [l(ibens) m(erito)]

Lit. CIL III 2804.

112. BRIBIRSKA GLAVICA (VARVARIA) – fragment žrtvenika

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Iovi Tan(aro) / [---]S Ape[---]

Lit. Brajković 2008: 197, kat. 97; Sinobad 2010: 196, kat. 103a

113. RAB (ARBA) – žrtvenik

*Iovi / Optimo / Maximo / Sex(tius) Quinctilius / Q(uintus) f(ilius) Seneca Veter(ani) / Coh III
Pr(ima) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Lit. CIL III 3114; Sinobad 2010: 203, kat. 142.

114. NADIN (NEDINUM) – žrtvenik

Iovi O(ptimo) / S(acrum) / ex vot(o) / Marcus Ac[---] / [---]

Lit. CIL III 9959; Sinobad 2010: 197, kat. 108.

115. NADIN (NEDINUM) – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / s(acrum?) / v(otum?) s(olvit?) V/ince/ntiu(s) / v(oto) p(osuit)

Lit. CIL III 9959; Sinobad 2010: 198, kat. 110.

116. NADIN (NEDINUM) – žrtvenik

Recus Senti/us Iovi Op(t)i(mo) / Maxumo / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. CIL III 9958; Sinobad 2010: 198, kat. 109.

117. DALMATINSKA OSTROVICA – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Iulius Ge/minus / ex voto sus/pecto

Lit. CIL III 14978; Sinobad 2010: 197, kat. 104.

118. LABIN (ALVONA) – žrtvenik

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / [---]us F[---]

Lit. CIL III 10073; Sinobad 2010: 203, kat. 141.

119. OTOK KOD KNINA – žrtvenik

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) C(onservatori?) /P(ublius) Aelius / Andes / Barcini (filius) /
v(otum) s(olvit) / l(ibens) m(erito)*

Lit. CIL III 2824; Sinobad 2010: 202, kat. 137.

120. PROZOR KOD OTOČCA (ARUPIUM) – žrtvenik

I(ovi) C(onservatori?) D(olicheno) s(acrum) / Octavius Eu[f]emus

Lit. CIL III 10044; Sinobad 2010: 202, kat. 138.

121. PROZOR KOD OTOČCA (ARUPIUM) – žrtvenik

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Iu[noni] / v(otum) s(olvit)

Lit. CIL III 10045; Sinobad 2010: 202, kat. 139.

122. BRLOG KOD OTOČCA – žrtvenik

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Iul(ius) Sexti/lius b(eneficiarius) co(n)s(ularis) / ex leg(ione) XIII
/ Gem(inae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Lit. CIL III 10050; Sinobad 2010: 202, kat. 140.

Napomena: Natpis pod kataloškim brojem L131 navodi Jupitera, uz Sabazija.

NIMFE

123. BRIBIR (VARVARIA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Iulia / [---] f(ilia) Te(r)tulla / [N]ymp(h)is / [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]

Lit. ILJug 817.

124. BRIBIR (VARVARIA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Terentia / T. f(ilia) Secund(a) / Nymphis / [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]

Lit. ILJug 818.

125. BRIBIR (VARVARIA) – ulomak žrtvenika

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

[---] Ny)mp(h)is / [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 819.

126. LABIN (ALBONA) - natpis

Nymphis / Aug(ustis) sac(rum) / ex voto sus(cepto) / pro sa / lute municip(ii) / balineo / effect(o) / Ti(berius) Gavillius C(ai) f(ilius) / Claudia Lambicus / aed(ilis) Ilvir posuit / [---]

Lit: CIL III 3047; Medini 1964/65, 1966/67: 46.

127. RAB (ARBA) – ara

*Nymphis Aug(ustae) sacrum / C(laudius) Raecius Leo Aqam quam N/(u)lus) Antiquorum in
civitate/ fuisse meminerit inven/tam impendio ex volv/tn C(ai) Raeci Rufi(---) C(---) V(---)
Patron / [---] dicavit [---]/ [---] (e)t Pompeiano II co(n)s(ulibus) VI idus / [---]nov*

Lit. CIL III 3116.

TRIVIJE

128. BRIBIR (VARVARIA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Knina

Tertia / Claudia / Trivi(i)s / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 2824.

129. NADIN (NEDINUM) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Trivi(i)s / sacr(um) / C(aius) Iulius / Celer / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 871.

MARS

130. IVOŠEVCI ILI BRIBIR (*BURNUM ILI VARVARIA*) - žrtvenik

Marti sac(rum) / Turus Longini f(ilius) / dec(urio) et sacerdotali(s) / pro suis et cognation(e) / Nantania / de suo (fecit) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 944.

ORIJENTALNA BOŽANSTVA

131. NIN (AENONA) - natpis Sabaziju

Iovi Sabasio Iico L(ucius) Plotius Eperastus/ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: ILJug 916; Suić 1969: 77; Kolega 2013: 39; Sinobad 2010: 198, kat. 114.

132. BRIBIR (VARVARIA) - žrtvenik Izidi

Mjesto čuvanja: lapidarij Bribirske glavice

Issidi / sac(rum) / Raecia Mar/cella

Lit: Kuntić-Makvić 1982: 156; Brajković 2008: 212, kat. 118.

ISIDORA (IZIDA?)

133. ZADAR (IADER) - natpis

Mjesto čuvanja: spolia u kući obitelji Glimb, Zadar

Isidor(ae) / an(norum) XIX / M(arcus) Minicius / Zosimus / v(ivus) f(ecit) / delicatae suae

Lit. Selem 1997: 50; CIL III 10004.

MITRA

134. VRATNIK, selo iznad Senja - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zagrebu

I(nvicto) M(ithrae) / spelaem cum / omne impen/sa Hermes C(ai) / Antoni Rufi / praef(ecti) veh(iculorum) et / cond(uctoris) p(ublici) p(ortorii) / ser(vus) vilic(us) Fortu / nat(ianus) fecit

Literatura: CIL III 13283; Miletić 1996: 148.

135. SENJ (SENIA) - natpis

Mjesto čuvanja: Muzej grada Senja

S(oli) I(nvicto) M(ithrae) Faustus T(iti) L(uli) Saturnini praef(ecti) vehiculor(um) et conductoris p(ublici) p(ortarii) servus pro se et suis v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: CIL III 13283; ILJug 19: 920; Medini 1964/65, 1966/67: 52.

NEKATEGORIZIRANO (nema spomena ili neidentificirana božanstva)

136. NADIN (NEDINUM) - munificijencija

*Sex(tus) Octavius / Cla(udia) Constans Ilvir pontif(ex) t(estamento) f(ieri) i(ussit) / e(p)uloque
dedicari*

Lit. CIL III 2869; Medini 1964/65, 1966/67: 58.

137. BRIBIR (VARVARIA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

[---sa] / cr(um) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 824.

138. BRIBIR (VARVARIA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej Zadar

Ieta / Aeronia / C(ai) f(ilia) v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)]

Lit. ILJug 822.

139. BRIBIR (VARVARIA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Mutilia / [---] f(ilia) Maxi(ma) / Ivazicn / [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 823.

140. BRIBIR (VARVARIA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Darmoca / Ceunae l(iberta) / Secunda / [---

Lit. ILJug 828.

141. PODGRAĐE (ASSERIA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

---]/ T. Domiti/us Severu(s) / [v(outm) s(olvit) l(ibens) m(erito)]

Lit. ILJug 859; Suić 1952: 208.

142. PODGRAĐE (ASSERIA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: privatna kolekcija Vladana Desnice

Rubria / Ceuni f(ilia) Pola / Saluti / v(otum) s(olvit) [l(ibens) m(erito)]

Lit. ILJug 868.

143. SKRADIN (SCARDONA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

*[-----] / [Au]gustalis / (S)atria Felicla / [Sat]ria M(arci) f(ilia) Secunda / [v(otum)]
s(olverunt) l(ibentes) m(erito)*

Lit. ILJug 200; Brajković 2008: 208, kat. 113.

144. OBROVAC - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Obrovca

Titia M(arci) filia /Rufina / t[----] / v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)]

Lit. ILJug 2844.

145. OBROVAC – ulomak žrtvenika

---]opfelio / [---]dim[---

Lit. ILJug 2846.

146. OBROVAC, Zelengrad - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej grada Obrovca

Val(etudini) Sta(tae) sac(rum) / Lurnio Cal[---] / v(otum) s(olvit) l(ibens)

Lit. ILJug 2849.

147. PRIDRAGA, ZADAR - žrtvenik

Mjesto čuvanja: spolija u kući Petera Batura u Pridrazi

---] / Oppia / C(ai) f(ilia) / [A?]equina / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 2870.

148. ZADAR (IADER) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Dii / Salutare / Cn. Corne/lius Severus / ob periculum / quod evase/rat

Lit. ILJug 2881.

149. LABIN (ALVONA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: u lapidarija u Labinu

]/[n]ama / Sex(ti) f(ilia) / Matto / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit. ILJug 2913.

150. LABIN (ALVONA) - žrtvenik

---] / (sacr)um / [---] C(aius) Gem(inius?) / [---] Claud(ius?)

Lit. ILJug 2920.

151. CRES (CREXA) - žrtvenik

Mjesto čuvanja: Muzej u Osoru

---] / Servi[l---] / C(ai) l(ibertus) Fus[---] / p(osuit) v(oto) [s(oluto)]

Lit. ILJug 2955.

RELJEFI I SKULPTURE

SILVAN

152. ZADAR (*IADER*) – reljef na žrtveniku

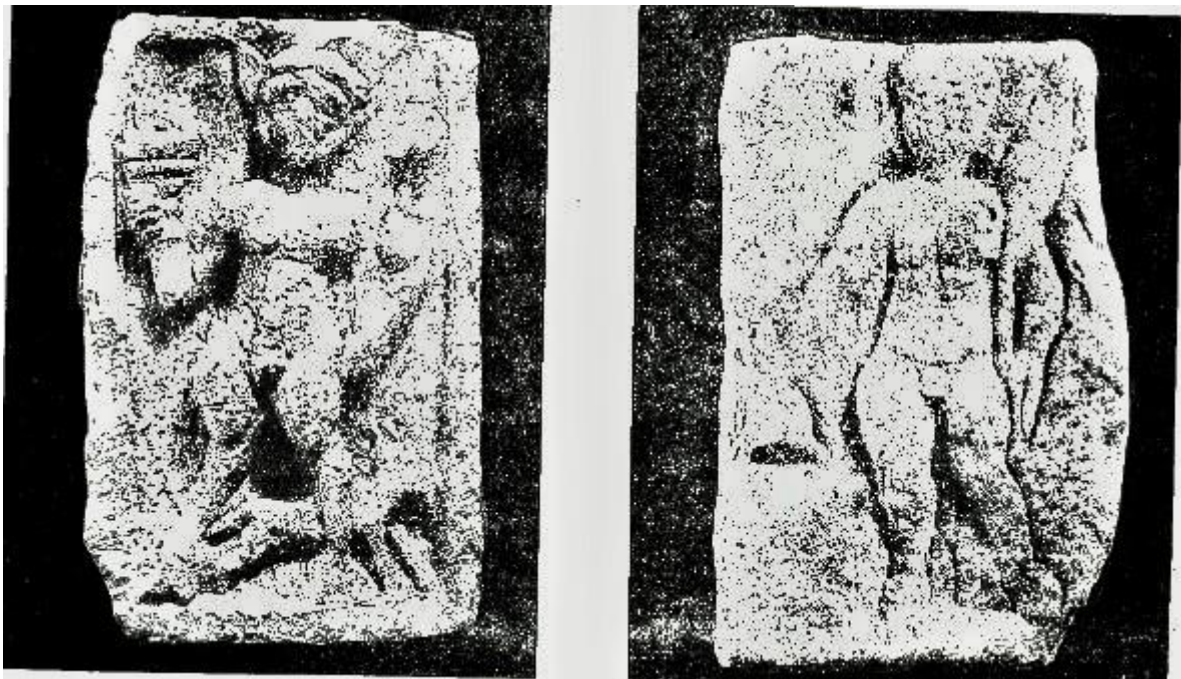
Dimenzije: 12 x 33 x 36 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Opis: Prednja strana: Lik Silvana je *en face* i u teomorfnom je obliku: s kozjim nogama, ušima i rogovima, po uzoru na grčkog Pana. U desnoj ruci, presavijenoj u lakti drži siringu, a u lijevoj pastirski štap (*pedum*). Iza njegove lijeve noge je pas okrenut na desno s uzdignutom glavom prema Silvanu. Način klesanja je grub i pokazuje naglasak na ikonografiju, umjesto na kvalitetu izvedbe.

Stražnja strana: neidentificirano božanstvo je isklesano *en face* te je vrlo vjerojatno golo. Nejasna ikonografija bi mogla upućivati na Herakla. U lijevoj ruci ima rustičan *thyrsos*, a u desnoj mješinu (*ascos*) što su ujedno i Dionizovi atributi.

Lit: Raknić 1965: T 1.1.

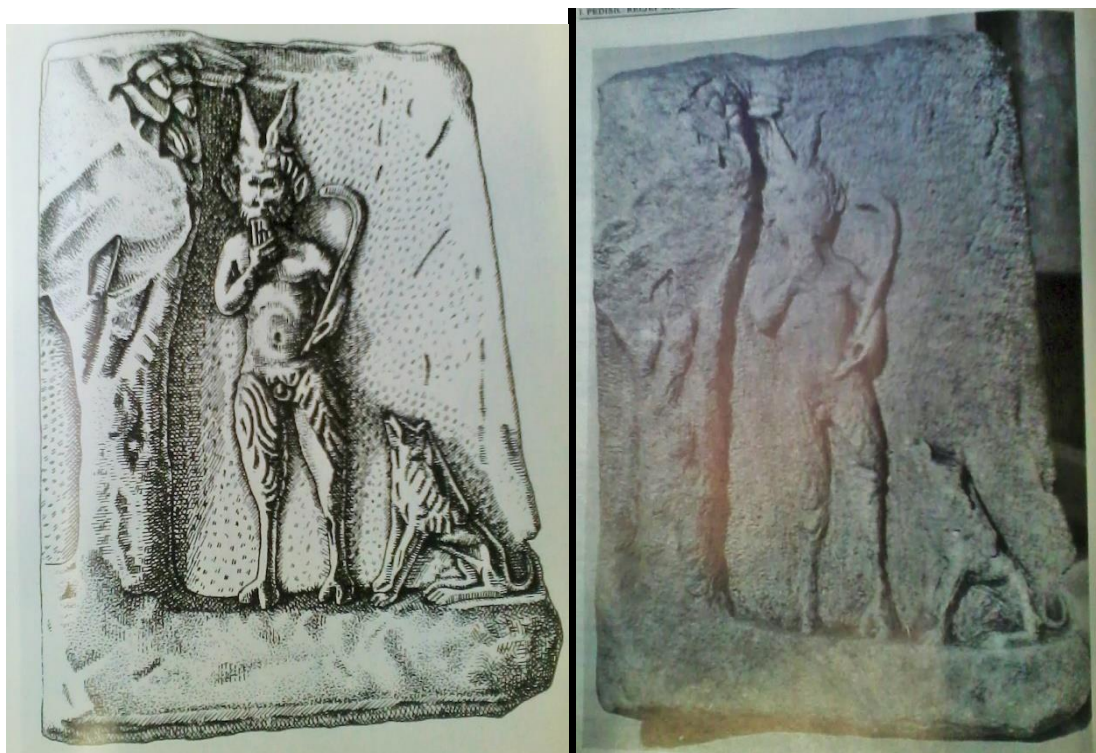
153. ČULIŠIĆ KOD SKRADINA - reljef

Dimenzije: 43 x 28 cm

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Opis: Na spomeniku je prikazan Silvan s kozjim nogama, a desnom rukom je siringu prinio ustima. U lijevoj ruci naslonjenoj na njegov bok drži *pedum* koji seže do njegove glave. Na desnoj strani prikaza je pas koji upire pogledom u Silvana, a na lijevoj se nalazi stablo s duguljastim plodovima nalik na žir. Prikaz na krošnji je prilično oštećen.

Lit: Pedišić 1992: 265-278; Kolega 2003: 172; Brajković 2008: 203, kat.105.

154. SONKOVIĆ KOD SKRADINA (SCARDONA) - reljef

Dimenzije: 35 x 27,3 x 9 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

Opis: Silvan drži u desnoj ruci siringu koju je prinio ustima, a u lijevoj veliki *pedum*. U lijevoj ruci je i plašt koji izlazi izvan okvira spomenika. S njegove desne strane je pas. Silvan ima kozje noge i mladoliko obrijano lice, izrazito je antropomorfan.

Lit: D. Rendić-Miočević 1989: 461-507, sa slikom T.LXVIII, sl. 2; Perinić Muratović 2008: 55; Brajković 2008: 205, kat. 109.

155. PRIVLAKA, NIN (AENONA) – ulomak žrtvenika

Mjesto čuvanja: Benediktinski samostan u Ninu

Opis: Silvan na glavi ima pokrivalo, *petasos*. U lijevoj mu je *pedum*, a u desnoj srp što je obilježje italskog Silvana. Ovakav prikaz je tipičan za područje Gornje Cetine i Danilsko polje.

P M S(ilvano) S(acrum, sancto?) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: CIL III 14322; Suić 1969: 76.

156. PRIDRAGA KOD NOVIGRADA (lokalitet Mijovilovac)

Dimenzije: 19, 5 x 22, 5 x 12 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

Opis: Lik Silvana se nalazi u edikuli, koju podržava stupić prikazan na lijevoj strani. Desna strana spomenika je oštećena pa ne vidimo tu stranu spomenika. Silvan je prikazan *en face*. U desnoj ruci drži siringu koju je podignuo visoko u zrak, a u lijevoj je zmija svinuta u slovo S. Na glavi mu je frigijska kapica. Odjeven je u tuniku koja je samo do pupka, otkrivajući uzdignuti falus. Ne znamo kakvog su izgleda noge s obzirom da je taj dio spomenika oštećen. Na desnoj nozi je prikazan jarac, postavljen okomito. Likovno gledano, reljef je izrazito grubo obrađen i detalji su apstrahirani i svedeni na minimum.¹⁷⁹ Nenad Cambi je u svojoj analizi reljefa istaknuo tri kategorije atributa ovog prikaza Silvana-Atisa. Prva skupina su siringa i jarac, koji odaju pastirski karakter što direktno upućuje na Silvana. Siringa se javlja kao atribut Atisa, i to u slučajevima sinkretizacije sa Silvanom. Ti su atributi zajednički i u unutrašnjosti i u primorju Dalmacije. Druga skupina je odjeća koja obuhvaća frigijsku kapicu te tuniku toliko kratku da dopire samo do iznad pupka, prikazujući falus, što je nasljeđe Prijapa te je ujedno i karakteristika Atisa. Frigijska kapica je nasljeđe orijentalnih božanstava: Mitra, Atis, Ganimed itd.¹⁸⁰ Taj sinkretizam Prijapa i 'ilirskog' Silvana je izuzetno čest te se smatra jednim od najranijih primjera *Interpretatio Romana*. Treća skupina obuhvaća zmiju što otkriva čitavu lepezu interpretacija.¹⁸¹ Zmija je htonični simbol te ima značaj u pogrebnim kultovima, kultovima heroja, pokojnika i kao simbol magijske moći. Dakle, prva skupina atributa pripada Silvanu, druga Atisu, a treća se ne može pripisati nijednom božanstvu. Na ovom spomeniku vidimo vrlo specifičnu sinkretizaciju ilirskog božanstva Silvana i maloazijskog Atisa.¹⁸²

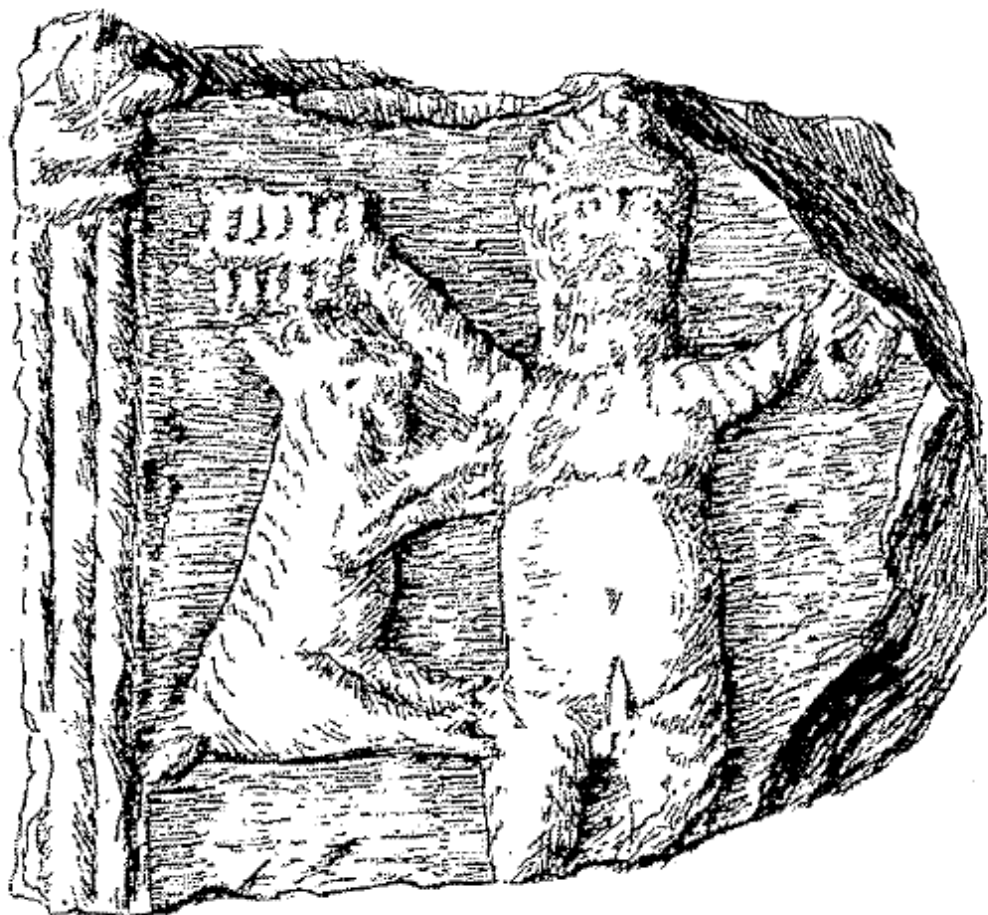
Lit. Cambi 1968: 131 – 141.

¹⁷⁹ Cambi 1968, 134.

¹⁸⁰ Ibid. 136.

¹⁸¹ Ibid. 131, 135.

¹⁸² Ibid. 136.

ANZOTIKA

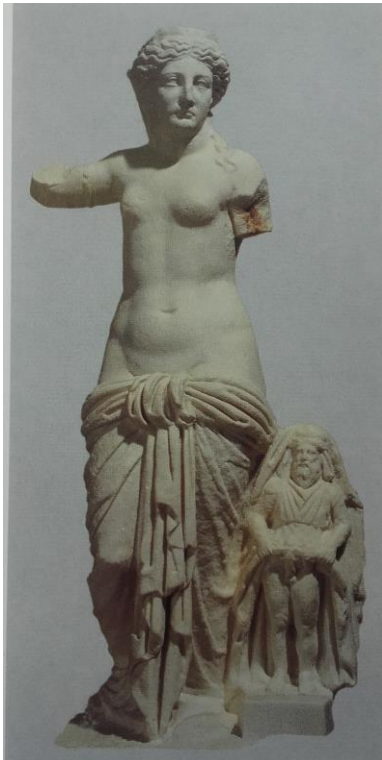
157. NIN (AENONA) - skulptura Venere Anzotike i Prijapa

Dimenzije: visina 100,5 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Splitu

Opis: Ova skulptura je primjer *Interpretatio Romana*, rimske interpretacije autohtone božice. Ruke su joj oštećene, a donji dio tijela je omotan u tkaninu. Uz lijevu nogu je mali bradati Prijap s uzdignutim falusom. On stoji na malom podiju.

Lit. Giunio 2003: 218, fig. 6; Cambi 2002: 97, fig. 132.

JUPITER

158. ZADAR (IADER) - cilindrični žrtvenik

Dimenzije: 84 x 48 x 45 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej Zadar

Opis: Žrtveniku nedostaje baza, a tijelo je oštećeno na gornjoj desnoj strani. Nedostaje gornji dio prikaza i edikule. Božanstvo sjedi, okrenut na desno, na nekakvom tronu. Preko bokova ima plašt koji prekriva noge. Gornji dio tijela je gol, izrazito mišičav, a dio plašta (*sceptrum*). Desna ruka je položena uz tijelo, ali je reljef toliko uništen da se ne može razaznati atribut koji drži. Pretpostavlja se da je riječ o munji. Sa strane, ispod nogu je orao čija je glava okrenuta prema božanstvu. Stražnja i bočne strane žrtvenika nemaju nikakvu dekoraciju, a lako se može nazreti ostatak prstenaste profilacije kojim je spomenik bio obrubljen.

Lit. Kolega 2003: 295-296; Giunio 2003: 214, fig. 2.

159. SKRADIN (SCARDONA) - žrtvenik posvećen Jupiteru

Dimenzije: 33,5 x 19,5 x 14-18 cm

Mjesto čuvanja: Županijski muzej Šibenik

Opis: Žrtvenik je obrađen s dvije strane. Na prednjoj strani je natpis, a na stražnjoj isklesan lik bika u plitkom reljefu, kako se kreće ulijevo. Lik bika je podosta loše izveden, autohtonom rustikalnom metodom klesanja.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Sac(rum) / Oppia Tertul(la) / Volsi f(ilia) v(otum) s(olvit) l(ibens)
m(erito)

Lit. Kolega 2003, 314,
tab 97; Brajković,
2008: 195, kat.95;
Heidelberg
HD040031; AE 1994.
1366.

160. ZADAR (IADER) - kameni blok s protomom glave Jupitera Amona

Dimenzije: 60 x 100 x 101 cm

Mjesto čuvanja: zadarski Forum

Opis: Skulptura prikazuje mušku glavu s bujnom kosom i bradom, te ovnovskim spiralnim rogovima na čelu. Smatra se da je riječ o fragmentu žrtvenika, vjerojatno o protomi.

Lit. Selem 1997: 52

161. ZADAR (IADER) - kameni blok s protomom glave Jupitera-Amona

Dimenzije: 70 x 100 x 95 cm

Mjesto čuvanja: zadarski forum

Opis: glava muškarca u reljefu kamenog bloka. Vrlo je bradat i bujne kose, a na čelu mu izbijaju ovnovski rogovi. Izraz lica mu je prijeteći. Vjerojatno je riječ o protomi ili žrtveniku.

Lit. Selem 1997: 51-52.

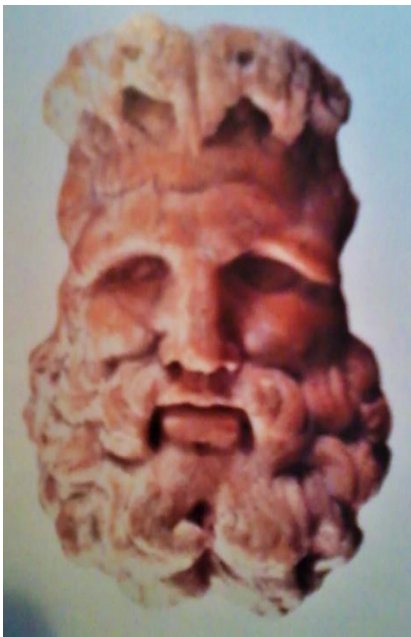
162. BRIBIRSKA GLAVICA (VARVARIA) – glava skulpture Jupitera

Dimenzije: 14,2 x 8,7 x 5,5 cm

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Opis: Skulptura glave Jupitera rađena je vrlo vješto u dubokom reljefu. Lice ima duboke oči i bujnu bradu i kosu. Stražnja strana glave je glatke poršine, bez uklesane kose.

Lit. Brajković 2008: 199, kat. 100

ATIS

163. IVOŠEVCI (*BURNUM*) - fragment friza od vapnenca (Atis)

Dimenzije: 60-98 x 24-30 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Opis: Reljef sadrži lik Atisa, prikazujući golog mišićavog muškarca kako stoji naslonjen na deblo i granu stabla. Ima ovalnu glavu kojoj nedostaje fizionomija lica. Desna je noga savijena u koljenu. Reljef je podosta oštećen tako se ne vidi donji dio tijela i lijeva noga.

Lit. Kolega 2003: 171-172; Cambi 1968: 138.

KELTSKO BOŽANSTVO

164. VAĆANI – glava skulpture keltskog božanstva

Dimenzije: 33 x 21 x 19 cm

Mjesto čuvanja: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika

Opis: Riječ je o glavi skulpture troglavog božanstva na stožasto oblikovanog stupu. Jedno od lica je potpuno uništeno. Na ostale dvije su crte lica napravljene potpuno pojednostavljeno.

Lit. Brajković 2008: 217, kat.125.

DIJANA

165. ŽMAN (DUGI OTOK) - reljef

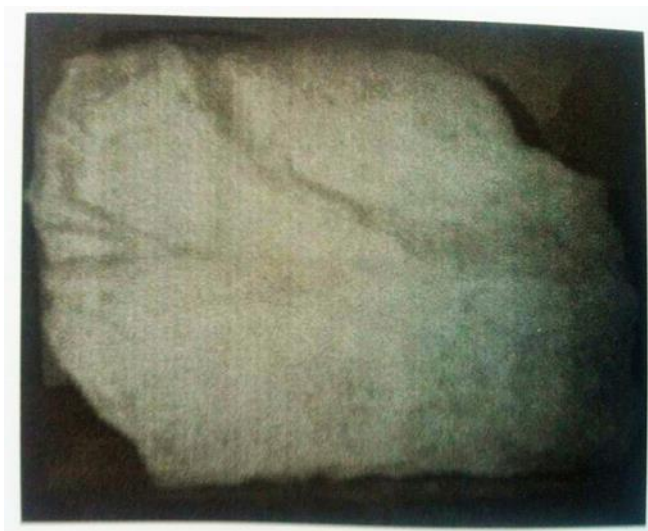
Dimenzije: 25 x 34 x 16 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej Zadar

Opis: Vrlo slabo očuvan reljef na kojem se vide lijeva ženska noga od koljena do stopala, s kožnatim sandalama. S lijeve strane se nalazi košuta, a s desne strane noge je pas s podignutim prednjim nogama, a glava i noge su otučeni. Donji dio reljefa ima polje s natpisom.

D(ianae) A(ugustae) s(acrum) / [E]u(h)emer(us) servus Aug(usti) /v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Lit: Kolega 2003: 172.

166. SENJ (SENIA) – glava Dijane

Dimenzije: 18 x 10,5 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zagrebu

Opis: prikazana je glava skulpture božice Dijane. Kosa je u valovima oblikovana u frizuru s krobilom na tjemenu.

Lit. Cambi 2013: 203; Glavičić 2003: 224, 225, Abb 3.

MITRA

167. ZADAR (*IADER*) - reljef Mitre

Dimenzije: 68 x 93 x 12-17cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Opis: Reljef prikazuje tauroktoniju, odnosno ubijanje bika. Dio lijevog i desnog ugla je odlomljen tako da nedostaje glava Mitre, bika i dio prikaza Lune i Kautopate. Mitra lijevom nogom potiskuje bika prema zemlji, ima kratku potpasanu tuniku, uske hlače i plašt s prikazom gavrana. Na glavi ima frigijsku kapicu. Stil klesanja je vrlo realističan i zbog dubine naginje ka skulpturi. U gornjem lijevom uglu je Sol u kvadrigi s bičem, a ispod njega je *Cautes*, gol s hlamidom preko ramena i bakljom u ruci. Ispod bika je škorpion te duga zmija i pas. Cijela scena je postavljena u špilji.

Lit. Medini 1984-1985: 61-73; Kolega 2003: 173; Lipovac Vrkljan 2003: 251.

*Fotografirala Merita Dreshaj, Arheološki muzej u Zadru, 2016.

168. ZADAR, (IADER) - reljef Mitre

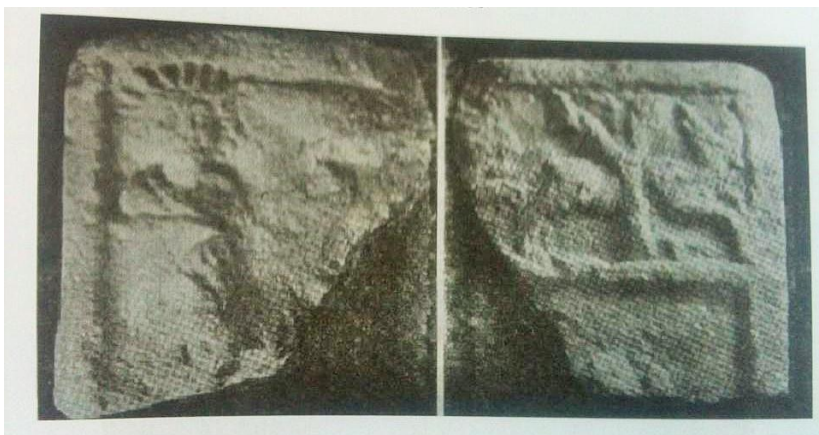
Dimenzije: 19 x 18 x 9 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Opis: fragment spomenika koji ima na obje strane reljefne prikaze. Na aversu je prikazana bista Sola na samom vrhu polja. Prikaz je smješten u polje koje je bilo omeđeno vrpčastom trakom. Sol ima ovalno lice i naznačene obrve, oči, nos i usta. Na glavi ima sedmerozrakastu krunu. S lijeve strane je bezglavi gavran te glava desnog dadofora s frigijskom kapicom.

Na reversu je životinja u trku, vjerojatno pas, a uz njega je prikazana krošnja stabla s tri grane.

Lit: Kolega 2003: 174; Medini 1984-1985: 61-73.

169. KAŠIĆ, (DRAŽICA, PUDARICA) - reljef Mitre tauroktona

Dimenzije: 1. fragment: 70,5 x 40,5 x 21 cm / 2. fragment: 55,5 x 42,5 x 26 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Opis: Riječ je o dva ulomka reljefa, gornjem i donjem uglu. Svaki fragment ima prikaze i na aversu i reversu. Spomenik je podosta uništen i doklesavan.

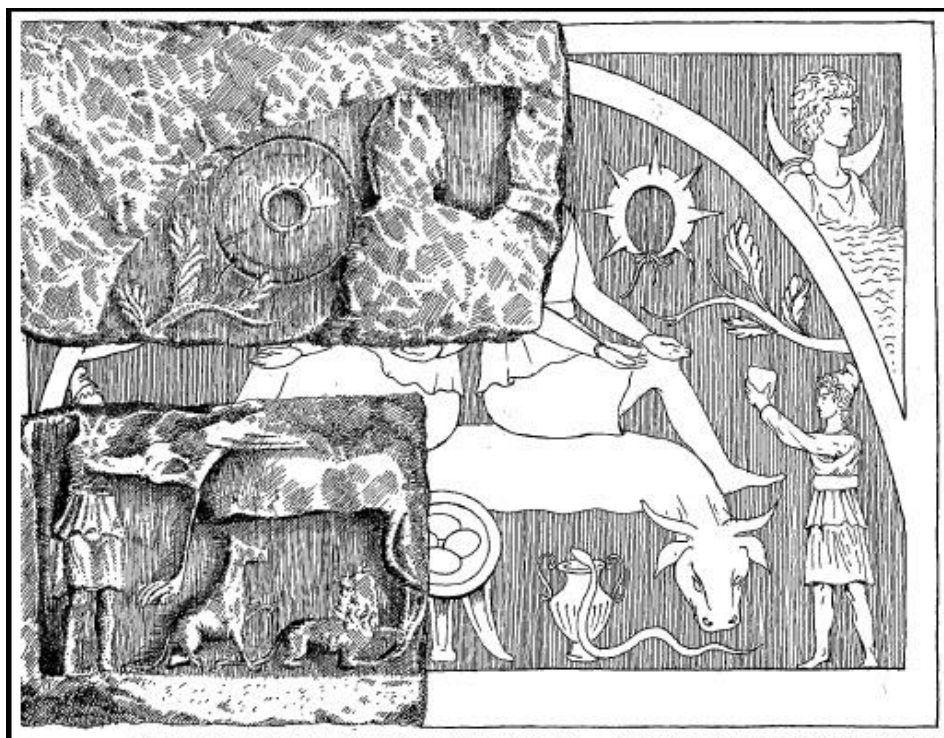
Avers: prikazan je lik Mitre do pojasa kako lijevom rukom hvata glavu bika. Scena je uokvirena kružnim reljefno dekoriranim pojasom na kojem je prikazano 12 znaka zodijaka. Izvan zodijaka se nalaze polja s likovima koji vjerojatno predstavljaju zodijačke znakove. U gornjem lijevom kutu je prikaz žene u kratku potpasanu haljinu preko duge tunike. Na glavi joj je kružni veo koji podsjeća na aureolu. Ona vjerojatno predstavlja Djevicu. Na desnoj gornjoj strani je životinjski lik, vrlo otučen, vjerojatno lav.

S lijeve strane, ispod djevice je prikaz muškarca s podignutom rukom, odjeven u plašt s fibulom. Smatra se da je riječ o prikazu vage. Lijevi donji ugao je potpuno otučen, a prikazuje dva konja, sačuvana s glavama i vratom kako prolaze kroz vodenu površinu a iza njih je iznimno oštećen ženski lik – božica Luna u dvopregu.

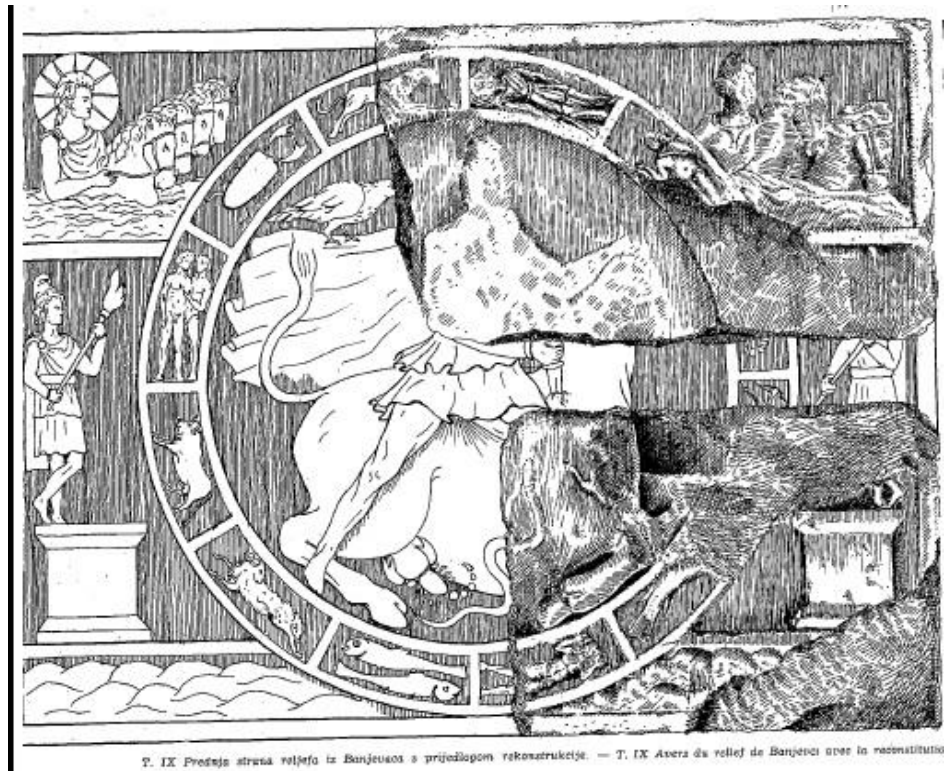
Revers: S lijeve strane je reljefni prikaz nekog stabla s listovima, a između grane i muškog lika je veći predmet kružnog oblika. Po sredini je manji udubljeni krug s plastičnim rubom, prikazujući pateru, kultnu žrtvu. Desni i donji dio reljefa imaju sačuvan rub. Na desnoj strani je muškarac u poluprofilu, u kratkoj tunici, bosonog, a tijelo mu je u pokretu – ima ispružene ruke prema stražnjem dijelu bikova tijela. Ispod bikova tijela su pantera i lav, pantera u pokretu, a lav kako čuči i lijevom nogom dodiruje nogu stola.

Lit.: Medini 1975: 39-84; T IX i T X, T XI i XII; Pedišić - Krnčević 1992: 52-55; Kolega 2003: 176; Lipovac Vrkljan 2003: 25.

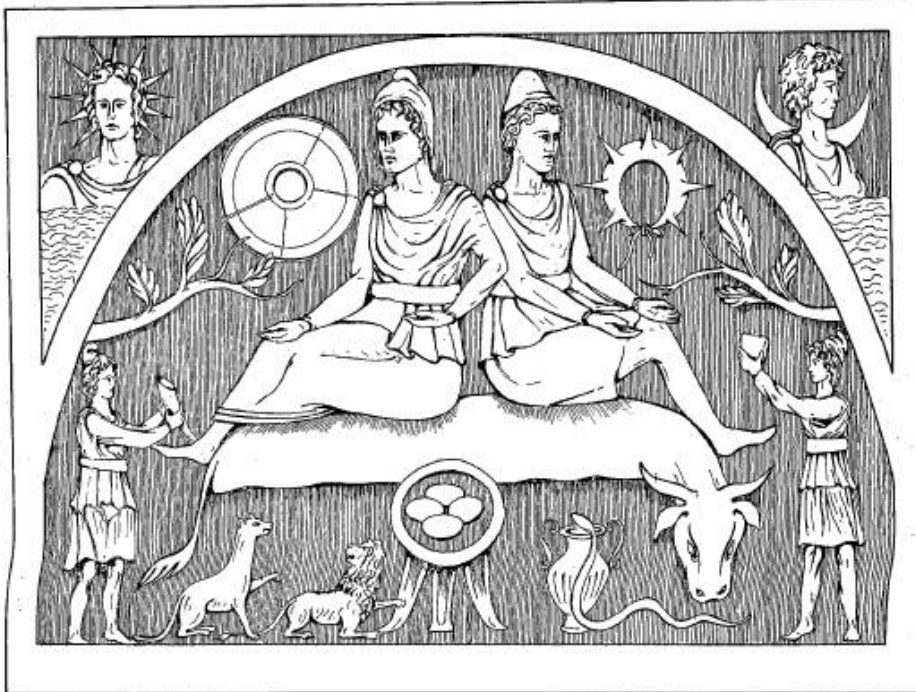

8. V. Grotfalska slika nalazna iz Baktrije s rekonstrukcijom — 9. X. Razina du relief iz Baktrije s rekonstrukcijom

7. IX. Pređaša slika nalazna iz Baktrije s prijedlogom rekonstrukcije — 8. IX. Asera du relief iz Baktrije s rekonstrukcijom

170. IVOŠEVCI KOD KISTANJA (*BURNUM*) - reljef Mitre tauroktona

Dimenzije: 16,5 x 18,8 x 4,3 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Opis: Riječ je o manjem fragmentu reljefa s natpisom. Scena je u udubljenom polju koje je bilo obrubljeno reljefnom trakom – na donjem dijelu višom. Reljef prikazuje bikovo tijelo s glavom savijenom prema gore. Ostao je fragment ruke koja drži nož koji zabija biku u prsa. Ispod bika je prednji dio zmijske koja se izvija prema rani, a s lijeve strane je pas s ogrlicom, penje se biku na grudi.

-Irus, eq(ues) R(omanus) donu(m) dedit

*Dedikant je '*equus Romanus equo publico*'.

Lit: Kolega 2003: 177; Miletić 1996: 159-160, tab. IX, 1; ILJug 19: 833.

171. BISKUPIJA (kod KNINA, lokalitet Sv. Cecilije na Stupovima) – reljef Mitre i Lune

Mjesto čuvanja: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu

Opis: mali fragment desnog ugla reljefa s prikazom tauroktonije. Upotrijebljen pri gradnji ranosrednjevjekovne crkve. Prikazana je Luna u niskom reljefu. Ispod nje je glava desnog bakljonoše s frigijskom kapicom. Mitra grabi bika u prikazu.

Lit. Miletić 1996, Zadar: 160, tab. IX, 2.

LATRA

172. NADIN (*NEDINUM*), GRADINA - žrtvenik

Dimenzije: 31 x 17 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej Zadar

Opis: Žrtvenik prikazuje ženu koja stoji frontalno na sredini te je vrlo rustično oblikovana. Zbog oštećenja gotovo da i nema fizionomije lica, ostale su tek udubine koje označavaju oči i korijen nosa. Kosa je počešljana prema vrhu tjemena, a glava je prekrivena teškim velom koji se spušta do ispod ramena. Haljina nema nabora te se samo ruke izdvajaju. Lijeva ruka je usmjerena prema četvrtastoj strukturi koji na prednjoj površini ima urezano L M. Desna ruka je ispružena i nadostaje joj podlaktica i šaka te je usmjerena prema žrtveniku iznad njezinih koljena na kojem su urezana slova LAT. Zaključuje se da je vjerojatno riječ o Latri.

Lat(rae) / [v(otum) s(olvit)] / l(ibens) m(erito)

Lit. CIL III 15042; Kolega 2003: 309, tab. 97; ILJug 2873; Medini 1984: 240, tab 2.

JAN

173. PALANKA, KOD ZRMANJE – reljef s natpisom

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Opis: Spomenik se sastoji od prikaza Jana u edikuli, a ispod njega je natpis. Jan je prikazan kao golobradi mladi dvoglavi muškarac u procesu prinošenja žrtve na ari na lijevoj strani. U lijevoj ruci drži pateru, a u desnoj rog obilja. U akroteriju edikule je prikazan list akantusa.

Q(uintus) V(alerius) P(hillipus?) D(eo) P(atri)

Lit. Sanader 2013: 142, Sl. 2.

*Fotografirala Merita Dreshaj, Arheološki muzej u Zadru, 2016.

LIBER

174. PODGRAĐE KOD BENKOVCA (ASSERIA) - žrtvenik Julije Firmile Liberu

Dimenzije: 34 x 32 x 24 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej Zadar

Opis: Spomenik je oštećen na desnoj bočnoj strani i u završnom dijelu, tako da mu nedostaje cijelo krunište. Na desnoj bočnoj strani je prikaz životinje koja podsjeća na mačku, na lijevoj strani je ovan okružen stablom, lišćem i grožđem.

Libero Patri / sac(rum) / Iulia Firm(i) / Ila v(otum) s(olvit) l(ibens) / m(erito)

Lit. CIL III 9934; Kolega 2003: 316, tab 98.

175. SENJ (SENIA) - mramorna skulptura Libera-Dioniza

Dimenzije: 120 x 150 cm

Opis: Skulptura nema glavu, ruke te lijevu nogu sačuvanu. Odjevena je u nebris koji je nakićen grozdom i voćem te ga pridržava desnom rukom. Lijevom se oslanja na stup kojim se ovija vinova loza te drži posudu iz koje izljuje vino. Skulptura je odlično izrađena, u antičkom stilu klesanja. Nađena je na mjestu nogometnog igrališta u Šteli te se smatra da je odbačena u cisternu i premješten s lokacije njegovog svetišta 200 metara južnije.

Lit. Glavičić 1973, 462: 198; Zaninović 1984: 246; Cambi 2013: 204.

176. SENJ (SENIA) - baza skulpture

Dimenzije: 43 x 96 x 22,5 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zagrebu

Lib(ero) pat(ri) / L(ucius) Gavius Optatus sac(erdos) / Liburnor(um) immemor(iam) (sic) Gaviae / L(uciae) filiae) Maxximae matris templum / a parte dextra aedic(ulae) libero / aditu maiori altano cum valvis / et accubitu et sedibus vetustate / corruptum a solo restituit

Lit. ILJug 247; Gabričević 1956: 53; Kurilić 2010: 83-90.

177. PIRAMATOVCI – reljef

Dimenzije: 33 x 17,5 x 8 cm

Mjesto čuvanja: privatno vlasništvo Mile Bedrice iz Skradina

Opis: Liber je vrsno klesan u dubokom reljefu. Prikazan je kao polugoli mladić koji stoji lagano naslonjen i prekriženih nogu. Desnu ruku je digao iznad glave i naslonio na tjeme, držeći u njoj riton ili rog obilja, a u lijevoj mu je pastirski štap. Uz štap leži životinja, okrenuta prema Liberu, gledajući mu u lice – ne zna se je li to pas ili puma.

Lit. Brajković 2008: 208, kat. 112; Glavičić, Miletić 2011: 138. sl. 15.

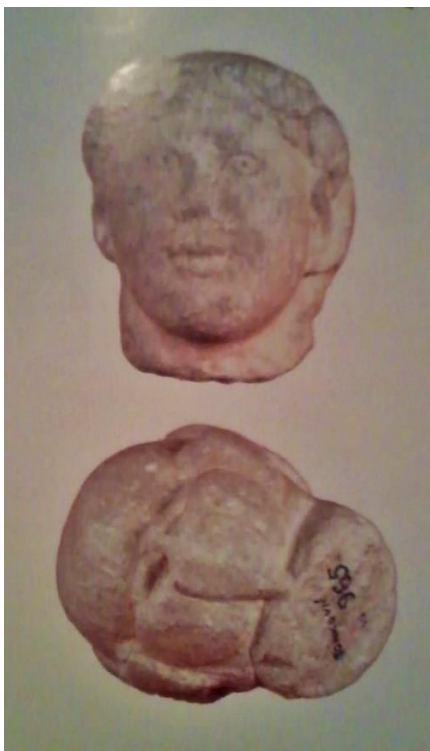
178. SONKOVIĆ – glava bakanta

Dimenzije: 8,5 x 6,9 x 6,3 cm

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Opis: glava je dio skulpture čije je tijelo izgubljeno. Na glavi je lovorom vijenac, a poviše čela su dvije punđe. Lice je neoštećeno, osim nosa.

Lit. Brajković 2008: 225, kat.139

AITIKA

179. RABAC, LABIN - reljef s natpisom posvećen Aitiki

Dimenzije: 50 x 97 x 20 cm

Opis: Spomenik je slomljen u 4 fragmenta. Reljef je slabo očuvan, ali se uspijeva nazrijeti sjedeća ženska figura. U lijevom ruci ima štap (šipku) koja je dijagonalna u odnosu na njezino tijelo. Odjevena je u *stolu* koja pokriva noge potpuno s *pallom* preko. Ispred sjedeće figure je prikaz are u obliku prisutnom u cijeloj Liburniji. Na oltaru je neki objekt, ali se ne može identificirati. Nedostaju atributi sjedeće boginje, ali njezino držanje jasno nagoviješta da je riječ o boginji budući da na rimskom novcu obično žena koja sjedi predstavlja boginju, bez iznimke. U lijevoj ruci drži koplje ili žezlo makar sjedeće boginje u rimskoj umjetnosti najčešće drže rog obilja (*cornucopia*).

---]A[-]iticae Aug[---] / [---]apli et Titi Gavillorum Voltimes[---

Lit. Matijašić 2003: 202-204.

NIMFE

180. ZADAR (IADER) - skulptura Nimfe

Dimenzije: 157 x 51 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Opis: Nimfa leži na boku te je donji dio njezinog tijela omotan draperijom. Nedostaje joj glava, desna ruka, noge te podlaktica lijeve ruke na koju se oslanja.

Lit. Giunio 2003: 214, fig. 1.

JUNONA

181. NIN (AENONA) - skulptura Junoni

Dimenzije: visina 1,8 m

Mjesto čuvanja: Ny Carlsberg Gliptoteka u Kopenhagenu

Opis: Skulptura je klesana u bijelom mramoru te predstavlja tip *Iuno Regina*. Sudeći po stilu, smatra se da spada u vrijeme Julio-Klaudijevske dinastije, klesana po uzoru na grčki original iz 5.st. pr. Kr. Ona stoji u kontrapostu, s lijevom nogom ispred desne koja je blago svinuta u koljenu. Prekrivena je bogatom draperijom te joj nedostaju glava i ruke.

Lit. Giunio 2003: 216, fig. 4.

IZIDA

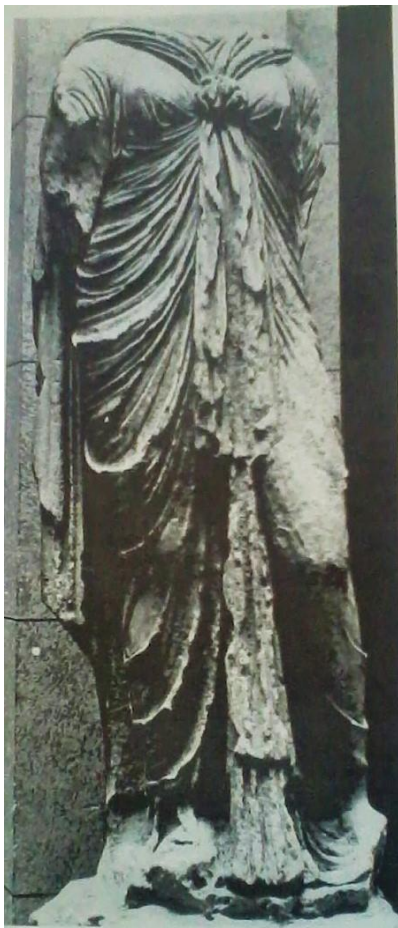
182. NIN (AENONA) - skulptura Izide

Dimenzije: 136,5 x 45 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zagrebu

Opis: skulptura je klesana u bijelom mramoru. Nedostaju glava i vrat te podlaktice. Boginja ima lijevu nogu lagano savinutu prema iza, a na desnoj je prenesena težina. Odjevena je u jonski hiton, iznad kojeg nosi ogrtač pričvršćen čvorom na prsima što je egipatski simbol plodnosti. Najvjerojatnije je u desnoj ruci imala sistrum, a u lijevoj situlu. Analizom stila može se reći da je uzor bila grčka umjetnost u periodu druge polovice 4.st. pr. Kr.

Lit. Giunio 2003: 218, fig. 7.

KAPITOLIJSKA VUČICA

183. PODGRAĐE KOD BENKOVCA (ASSERIA) - žrtvenik s reljefom vučice koja doji Romula i Rema te tauroktonije i libacije

Dimenzije: 86 x 112 x 74 cm

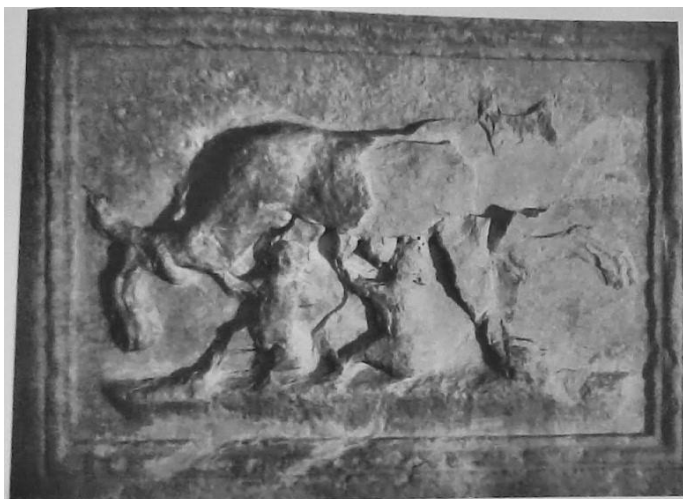
Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Opis: Na prednjoj strani žrtvenika je reljef koji prikazuje vučicu kako doji blizance Romula i Rema, te je sačuvana jednostavna profilacija ruba. S bočne lijeve strane je prikazano žrtvovanje bika. Na njemu sluga vodi bika za uže (ili ga je primio za rog?). Na desnoj bočnoj strani je prikaz žrtvovanja. Muškarac svira na fluti dok svećenik prinosi

nešto na četvrtastu strukturu koja je vjerojatno žrtvenik. Svećenik je odjeven u *velatio capitio*, odjeću za žrtvovanje.

Lit. Giunio 2003: 220, fig. 8, 9, 10.

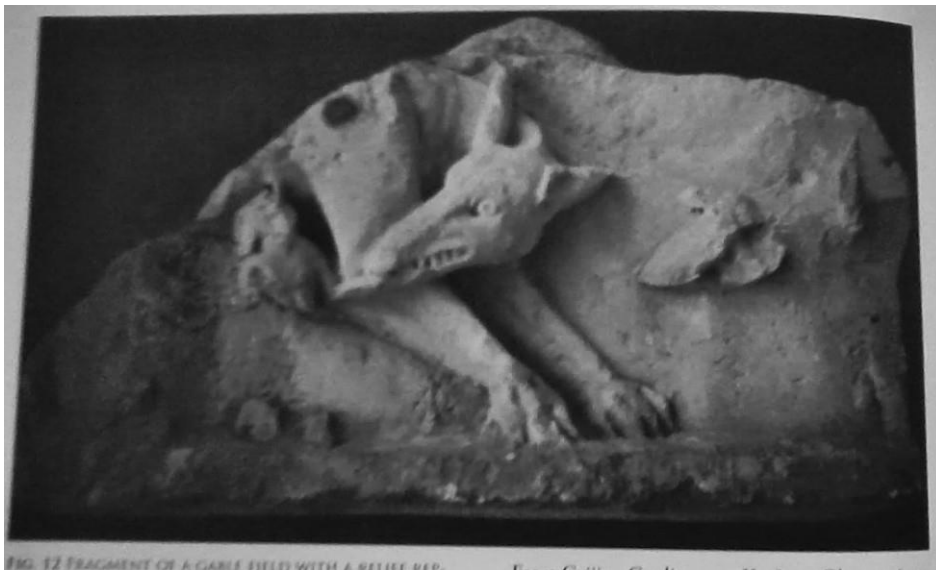
184. IVOŠEVCI (BURNUM) - zabat s reljefom vučice

Dimenzije: 96 x 60 x 34 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Opis: Zabat je dio svetišta istočne edikule na forumu Burna. Na reljefu, koji je vrlo oštećen, prikazana je vučica koja hrani Romula i Rema, čije su figure vrlo oštećene te ih je teško razaznati.

Lit. Giunio 2003: 222, fig.12.

KIBELA

185. SENJ (SENIA) - skulptura Kibeke

Dimenzije: 82 x 57 cm

Mjesto čuvanja: Muzej grada Senja

Opis: Skulptura prikazuje boginju kako sjedi na tronu, omotana draperijom, a s desne strane je lavlja glava.

Lit. Glavičić 2003: 224, Abb. 1; Cambi 2002: 104, fig. 140.

186. SENJ (SENIA) – ulomak skulpture Kibebe

Dimenzije: 82 x 57 cm

Mjesto čuvanja: Muzej grada Senja

Opis: Skulptura prikazuje boginju kako sjedi na tronu te su sačuvani samo fragmenti lavlje glave.

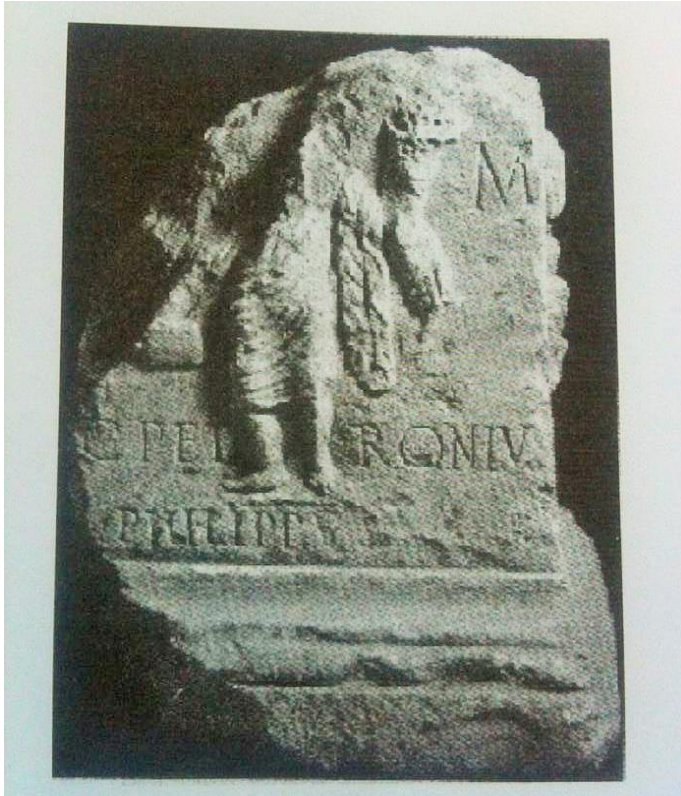
Lit. Glavičić 2003: 224, Abb. 2.; Cambi 2002: 104, fig. 141.

187. PODGRAĐE KOD BENKOVCA (ASSERIA) - ulomak žrtvenika Kibeli

Dimenzije: 61 x 40 x 32-18 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej u Zadru

Opis: žrtvenik je oštećen u desnom uglu podnožja, tijela i kruništa. Dio reljefa je uništen. Na sredini prednje površine je muški lik odjeven u plašt koji seže do ispod koljena. Lijeva noga je u profilu, a desna frontalna. Preko desne ruke pada plašt s ramena, a iza plašta, u visini ramena i glave je prikazan rog obilja (*cornu copiae*). Desno od muškarca je četvrtasti predmet, vjerojatno alatka. U prednjoj strani žrtvenika je prikazan čin žrtvovanja. U reljefu se nalazi i natpis u tri reda, oko figuralnog prikaza. Na bočnoj strani su prikazani glava ovna,

kantar i žrtveni nož.

Prikaz roga obilja, natpis i plašt koji prekriva muškarca pokazuje da je riječ o svećeniku koji izvodi ritual žrtvovanja. Sama izvedba spomenika je odlična, klesar je koristio i svrdlo pri klesanju. Smatra se da je u Aseriji postojala klesarska radionica i da je ovaj spomenik upravo tamo rađen.

[M(atri)] M(agnae) / Q(intus) Petronius / Philippus

Lit. CIL III 9935; Kolega 2003: 311, Tab 97.

SERAPIS

188. SENJ (*SENIA*) - sjedeća skulptura Serapisa

Dimenzije: 27 x 28 x 21 cm

Mjesto čuvanja: Muzej grada Senja

Opis: skulptura prikazuje sjedeće božanstvo koje nema nikakve ikonografske elemente koji bi ga identificirali. Međutim, na podiju skulpture se nalazi natpis posvećen Serapisu.

Serapidi deo sancto

Lit. Glavičić 2003: 227, Abb. 4; Selem 1997: 47.

189. SENJ (SENIA) - podnožje skulpture s posvetom Serapisu

Dimenzije: 27 x 30 cm

Mjesto čuvanja: izgubljen

Opis: na podnožju mramornog kipa vide se ostaci sjedeće muške figure. Na pročelju podnožja se nazire natpis tretiran tabulom ansatom. Sintagma *deo sancto* uz spomen Serapisa vrlo je rijetka, jedina paralela nalazi se u Yorku u Britaniji, Ostiji i u Mauretaniji.

Sarmentius / Geminus / Sarapidi deo sancto

Lit. Selem 1997: 47.

190. SENJ (*SENIA*) – dio skulpture Serapisa

Mjesto čuvanja: Gradski muzej Senj

Opis: Riječ je u ulomku skulpture Serapisa koji sjedi.

Lit. Cambi 2013: 206.

NEIDENTIFICIRANO BOŽANSTVO

191. SIDRONA, GRADINA IZNAD MEDVIĐE - žrtvenik od vapnenca

Dimenzije: 35 x 23 x 16 cm

Mjesto čuvanja: Arheološki muzej Zadar

Opis: Ovaj žrtvenik karakterizira jednostavni reljef, a podigla ga je autohtona Liburnka. Iznad dvostruko profilirane baze nalazi se površina prekrivena natpisom, a u sredini, usred natpisa je jednostavan prikaz ženske osobe. Po konstituciji nalikuje nekoj djevojčici. Odjevena je u dugu haljinu, ima pokrivalo i blago ispupčenje na glavi. Na bočnim stranama žrtvenika su prikazi žrtvenog pribora: na lijevoj urceusa, a na desnoj žrtvena posuda ili patera.

Val(etudini) Sta(tae?) sac(rum) / Lurnio Cal[---ia] / v(otum) s(olvit) l(ibens)

Lit. ILJug 2849; Kolega 2003: 307 , tab. 96.

192. NIN (AENONA) - glava skulpture

Dimenzije: visina 24 cm

Mjesto čuvanja: Muzej Ninskih starina

Opis: glava neidentificiranog muškog božanstva ovalna je i izrađena u mramoru. Crte lica ne mogu se razaznati. Vrat je sačuvan, a frizura na glavi razdvojena je na razdjeljku, uokvirujući lice valovitim loknama. Uha su probušena te se naslućuje da su imale nekakav ornament uklesan na njima. Pretpostavlja se da ova skulptura prikazuje Libera/Dioniza.

Lit. Kolega 2013: 36, fig.2.

193. NIN (AENONA) - torzo skulpture

Dimenzije: 35 x 37 x 18 cm

Mjesto čuvanja: Muzej Ninskih starina

Opis: Sačuvan je torzo isklesan u mramoru, bez sačuvanih ruku. Lokne kose padaju valovito na obje strane ramena. Pretpostavlja se da je riječ o božanstvu Dioniza/Libera.

Lit. Kolega 2013: 37, fig. 4.

194. SKRADIN (SCARDONA) – reljef

Dimenzije: 30 x 18,5 x 21 cm

Mjesto čuvanja: Muzej grada Šibenika

Opis: riječ je o ulomku donje strane spomenika, a dijelovi sa strane su otučeni. Prikazan je žrtvenik na desnoj donjoj strani, a iznad njega tri zaobljene linije koje se spuštaju do repa životinje čiji se samo stražnji dio tijela vidi. Pretpostavlja se da je riječ o biku.

Lit. Brajković 2008: 209, kat. 114.

6. OSVRT NA KULTNU SLIKU PODRUČJA LIBURNA NA TEMELJU ZAVJETNIH SPOMENIKA

Skupina liburnsko-rimskih žrtvenika je izuzetno česta i vjerojatno najpopularniji oblik zavjetovanja od strane autohtonog stanovništva na tom prostoru. Dedicanti se zavjetuju i rimskim staroitalskim, a i domaćim ilirskim bogovima. Takva vrsta malih jednostavnih žrtvenika je bila dostupna svim staležima. Datacija obuhvaća period od 1.st. pr. Kr., od prvih znakova romanizacije, pa sve do 3.st. poslije Krista.¹⁸³

Jasna dominacija ženskih božanstava u liburnskoj autohtonoj kultnoj slici posljedica je nasljeđa agrarnog društva iz neolitika i brončanog doba. Teško je reći je li društvo bilo matrijarhalno ili patrijarhalno na temelju te pretpostavke. No, budući da se početak kultova smješta u brončano doba i neolitik kada zajednice pokazuju jasne karakteristike agrarnog društva i plodnosti tla, ne čudi dominacija ženskih božanstava u općoj kultnoj slici.¹⁸⁴

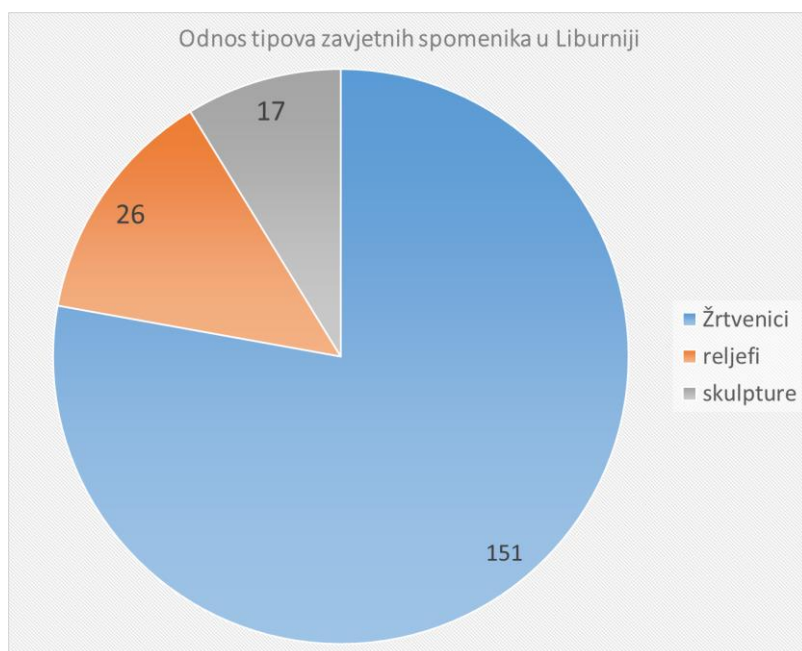
Uvijek valja sa zadržkom uzeti kategorizaciju kultne sfere nekog područja, pogotovo ako tradicija pokriva više stoljeća, ako ne i tisućljeća. Budući da religija prati društvene i ekonomske promjene, zadržavali su se aspekti samo onih kultova koji su zadovoljavali trenutne načine življenja. Na području Liburnije je zemljoradnja uvijek bila izrazito važna, ali slika liburnskih božica ne mora biti toliko jednostavna te se ne bi trebale zanemarivati njezine specifičnosti.¹⁸⁵

¹⁸³ Kolega 2003, 317.

¹⁸⁴ Medini 1984, 223.

¹⁸⁵ Ibid. 224.

6.1. STATISTIČKI PREGLED KATALOGA

Slika 6: Odnos tipova zavjetnih spomenika u Liburniji

područja nisu koristili nikakvo pismo.¹⁸⁶

U priloženom katalogu sakupljeno je 194 zavjetnih spomenika, od kojih su 151 žrtvenici, 26 reljefi i 17 ostaci skulptura. Dakle, samo 22 % spomenika ima figuralni prikaz, a 78 % kultova je ubicirano isključivo u zavjetnim natpisima na žrtvenicima.

Na području Liburna su se štovala autohtona božanstva: *Sentona* (Albona, Flanona, Tarsatica); *Acaica Hoia* (Albona); *Aitica* (Rabac, Flanona), *Iutossica* (Albona), *Iria* (Plomin) *Heia/ Eia* (Pag), *Anzotica* (Aenona), *Latra* (Nedinum i Asseria).

Od rimskih božanstava ističu se : *Jupiter* (Iader, Aenona, Asseria, Burnum, Scardona); *Minerva* (Iader), *Junona* (Aenona),¹⁸⁷ *Mars* (Burnum), *Diana* (Varvaria), *Silvan - autohton?* (Albona, Flanona, Aenona, Scardona, Privlaka, Iader, Corinium, Asseria, Varvaria, Burnum, Tepljuh); *Herkul* (Iader, Burnum); *Liber* (Albona, Iader, Nedinum, Asseria, Corinium, Senia), *Jan* (Nin, Bribir, Nadin, Plomin, Karin), *Nimfe* (Bribir, Labin,

¹⁸⁶ Medini 1984, 224.

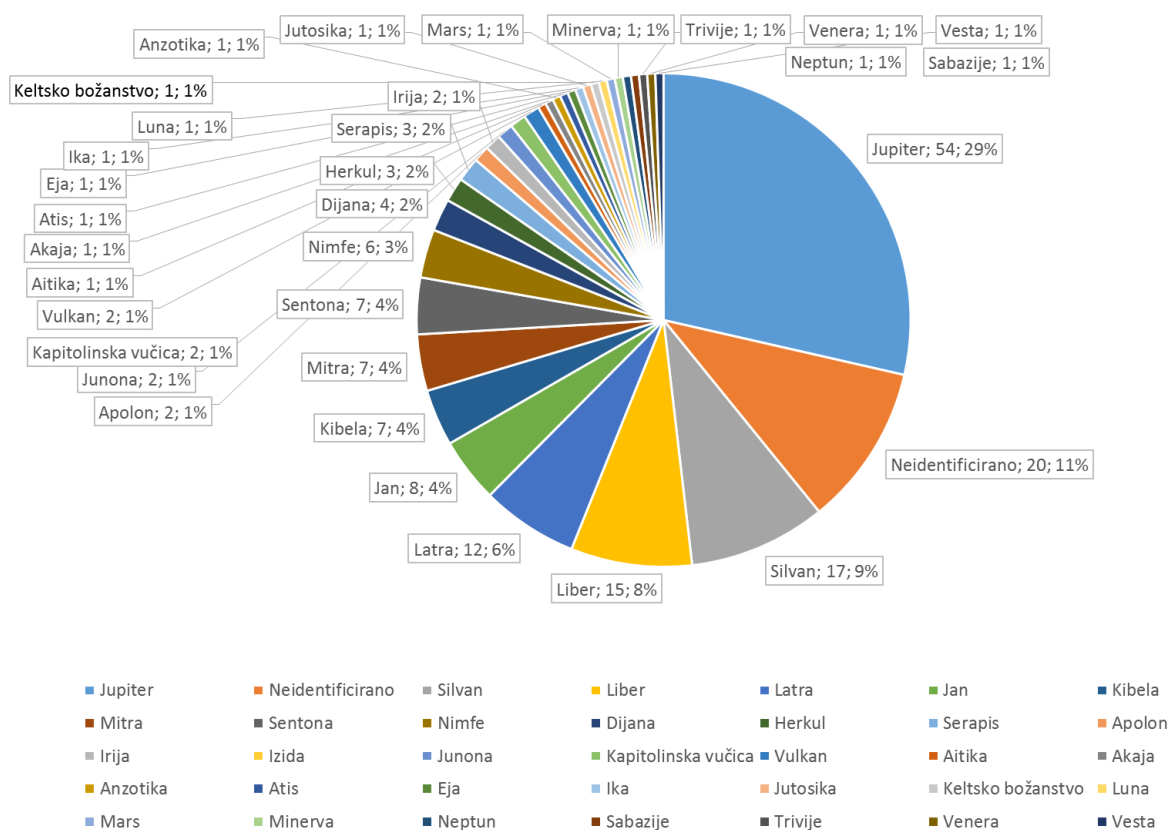
¹⁸⁷ Giunio 2003, 216.

Proučavanje religije se temelji na epigrafskoj analizi natpisa i reljefa na zavjetnim spomenicima: analiza imena dedikanata može utvrditi vrijeme nastanka natpisa te društveni status osobe koja posvećuje. Svi ovi epigrafski spomenici su nastali u rimsko vrijeme što ih čini vremenski ograničenima. Teško je zaključiti korijene tih kultova nastale mnogih stoljeća ranije, još dok narodi spornim

Rab), **Vulkan** (Nin, Nadin), **Apolon** (Zadar, Bribir), **Vesta** (Plomin), **Neptun** (Knin), **Minerva** (Zadar), **Trivije** (Skradin), **Kapitolijska vučica** (*Asseria, Burnum*).

Od orijentalnih božanstava spominju se slijedeći: **Mitra** (*Senia, Arba*), **Sabazije** (*Aenona*), **Magna Mater** (*Asseria*); **Izida** (*Varvaria, Iader*¹⁸⁸)¹⁸⁹, **Serapis** (Senj), **Atis** (*Burnum*), **Luna** (Bribir).

Također postoji jedinstvena pojava keltskog božanstva u Vaćanima, u vidu troglave glave skulpture (kat.L164).

Slika 7: Statistički pregled po katalogu - zavjetni spomenici na prostoru Liburnije

Zamijećene su geografske različitosti u kulturnoj slici unutar područja Liburna. Silvan je zastupljen većinom u južnoj Liburniji: Aseriji, Bribiru, Burnu, Skradinu, Novigradu, Zadru i Ninu, uz jedan spomenik u Labinu.

Latra, Sentona, Irija, Jutosika, Akaja, Ika, Eja i Aitika zastupljene su u Sjevernoj Liburniji, u gradovima Plomin, Labin, Nadin i Karin. Naravno, postoji nekoliko iznimaka:

¹⁸⁸ Giunio 2003, 215.

¹⁸⁹ Kolega 2003, 317.

Latra ima dva spomenika zastupljena na području Aserije, a Anzotika ima centar štovanja u Ninu, makar je riječ o božici sinkretiziranoj s Venerom.

Orijentalni kultovi kao što su Mitra, Atis i Kibela gravitiraju prema Seniji, važnoj luci kroz koju su tekli brojni utjecaji putem trgovine i pomorstva. Njihovi spomenici se sporadično javljaju i u urbanim centrima kao što su Burn, Aserija, Zadar i Knin.

Statistički pregled po katalogu	(Liburni)
Jupiter	54
Neidentificirano	20
Silvan	17
Liber	15
Latra	12
Jan	8
Kibela	7
Mitra	7
Sentona	7
Nimfe	6
Dijana	4
Herkul	3
Serapis	3
Apolon	2
Irija	2
Izida	2 (ili 3)
Junona	2
Kapitolinska vučica	2
Vulkan	2
Aitika	1
Akaja	1
Anzotika	1
Atis	1
Eja	1
Ika	1
Jutosika	1
Keltsko božanstvo	1
Luna	1
Mars	1
Minerva	1
Neptun	1
Sabazije	1
Trivije	1
Venera	1
Vesta	1

Jupiter, dominantan kult po broju zavjetnih spomenika, dominira u južnoj Liburniji, pogotovo oko Burna gdje je bila veća frekvencija kretanja vojske. Njegovi spomenici javljaju se u Zadru, Bribiru, Skradinu, Burnu, Kninu, Aseriji te, u manjem broju na sjeveru – u Karinu i Nadinu. Većina ostalih doseljeničkih kultova dominira u srednjoj Liburniji, a sjeverna Liburnija pripada autohtonim božanstvima koji korespondiraju sa histarskim kultovima.

Anamarija Kurilić i Valentina Zović su 2015. godine objavile sintezu liburnskih zavjetnih spomenika ističući geografsku distribuciju pojedinih božanstava. Naime, u tom je radu izneseno zapažanje o geografskoj koncentraciji pojedinih božanstava: pola autohtonih božanstava je situirano u južnoj Liburniji gdje dominiraju posvete Jupiteru, oko Ravnih kotara većina ih je posvećena Latr, u sjevernoj Liburniji dominira Sentona, a na području Senije ima najviše orijentalnih posveta, ističući da je glavni razlog tome karakter Senja kao pomorskog grada s velikim

prilivom došljaka kao što je autor ovog teksta prethodno zaključio.¹⁹⁰

¹⁹⁰ Kurilić, Zović 2015.

6.2. LIBURNSKA AUTOHTONA BOŽANSTVA

Liburnska religijska slika pokazuje snažnu dominaciju ženskih božanstava i slabiju učestalost ikonografskog izražavanja na spomenicima. Liburnske boginje nisu bile pretjerano antropomorfizirane što može biti tradicija preostala iz animističke faze kada su božanstva bila većinom štovana u obliku pojava i sila.¹⁹¹ Njihove tragove nalazimo gotovo isključivo u natpisima.

Od autohtonih božanstava jedino muško božanstvo je Silvan, već spomenut u poglavlju o delmatskog kultnoj slici. Ukupno je 21 spomenik Silvanu: 14 ara i 7 reljefa, a u katalogu je zabilježeno 12 ara i 5 reljefa.¹⁹² Silvan nije toliko prisutan u Liburniji te očito ne predstavlja vrhovno božanstvo, kao kod Delmata, no reljef Silvana iz Čulišića (L153) smatra se jednim od najkvalitetnijih prikaza Silvana na prostoru Liburnije, ako ne i područja Delmata. Vidi se da je klesar upotrebio vještine stečene u skardonitanskoj klesarskoj radionici, radeći savršene anatomske proporcije.¹⁹³ Valja također primijetiti da se Silvan u Liburniji štuje na najjužnijim dijelovima, očigledno tamo gdje dopire utjecaj Delmata.¹⁹⁴

Od autohtonih božanstava Latra je naprisutnija s ukupno 12 spomenika (11 žrtvenika i 1 reljef) što čini 6% od ukupnog broja spomenika. Latra je najpopularnija božica, a središte njezinog štovanja je u Nedinu.¹⁹⁵ Na području sjeverne Liburnije se najviše ističe božica Sentona kojoj su posvećena 7 žrtvenika, dakle 4%. Iriji, koja se nerijetko javlja u polusinkretiziranom obliku *Iria-Venus* je posvećeno 2 (1%) dok je Iutosiki i Iki posvećen po 1 spomenik (<1%). Ika je štovana i u sjevernoj Histriji te je kulturna slika bila sličnija onoj sjevernih Liburna.¹⁹⁶ Anzotika se štuje na području Enone.¹⁹⁷ Skulptura sinkretizirane Venere Anzotike iz Nina jedna je od najznačajniji predstava autohtonog božanstva na području Ilirika.

¹⁹¹ Bojanovski 1988, 367.

¹⁹² Pedišić 1992, 267.

¹⁹³ Ibid. 272.

¹⁹⁴ Ibid. 275.

¹⁹⁵ Matijašić 2003, 202.

¹⁹⁶ Ibid. 202.

¹⁹⁷ Kolega 2013, 33.

LATRA

Broj spomenika Latrinom kultu je daleko najbrojniji u odnosu na druga božanstava na ovom području. Dvanaest je spomenika Latri (7%) na području Liburnije, i to na užem području između Zrmanje i Krke te se jedan nalazi u Saloni.¹⁹⁸ Jedan spomenik nije identificiran te se stručnjaci dvoume je li iz Nadina ili Aserije.¹⁹⁹

Ako zaključujemo isključivo na temelju epigrafskih spomenika, kult Latre je bio najizraženiji u Liburniji, a posebice u Nadinu koje se smatra izvorištem tog kulta još iz prapovijesnog doba.²⁰⁰

Kult se širio iz Nedina putem obitelji Turanija, te postavši vrhovno božanstvo tog područja, počela se širiti okolicom, prvo do Skardone pa dalje. O tome će više biti riječi u poglavlju o dedikantima. Zanimljivo je da na području štovanja Latre nema tragova štovanja drugih ženskih božanstava (Korinij, Aserija, Skardona), dok na području zapadne Liburnije, u Enoni, imamo pojavu boginje Anzotike.²⁰¹

Kultno jedinstvo Nedina, Aserije i Korinija pomalo zbunjuje budući da je ekonomska i socijalna slika tih dijelova bila međusobno različita. Julijan Medini smatra da se Latra iz nepoznatih razloga proširila na ta područja potiskujući lokalne kultove, ali ne šireći se dalje od zapadne Liburnije. Obitelj Turanija je bila uistinu snažna i gospodarski utjecajna, no nije svoj kult širila dalje od područja svog obitavanja. Kult Anzotike u Enoni je bio prejak da bi bio suzbijen utjecajem Latre te je to odredilo granice kulta.²⁰² Na jugoistočnom području Liburnije se od strane Delmata javio kult boga Silvana, ne prodrijevši u srednju Liburniju, te odredio južne granice rasprostiranja Latre.²⁰³ Na području južne Liburnije su uvjeti okoliša pružali prednost stočarstvu te je logično bilo da je Silvan dominirao.²⁰⁴

Pravila u kojem se području Latra štovala nema: spomenici u Nadinu pronađeni su raspršeni i po ageru i po samom urbanom centru. Raspršenost po ageru može upućivati na postojanje svetišta, izvan gradova.²⁰⁵

¹⁹⁸ Kolega 2013, 309.

¹⁹⁹ Medini 1984, 225.

²⁰⁰ Ibid. 234.

²⁰¹ Ibid. 235.

²⁰² Ibid. 236.

²⁰³ Ibid. 237.

²⁰⁴ Ibid. 238.

²⁰⁵ Ibid. 225.

Dedikant s natpisne ploče (L47) koja je nedefinirane lokacije (iz Nedina ili Aserije) nema *praenomen* i filijaciju te je datirana nakon sredine drugog do kraja trećeg stoljeća. Ona je bila dio svetišta Latri koje je podignula obitelj Geli. Dakle, Latria su se svetišta gradila i u kasnoj antici. Uz Latriino ime se nalazi i epitet *Augusta* što može upućivati na priznavanje ove autohtone božice u rimski sustav religije, a i potpunu romanizaciju i sinkretizaciju ovog kulta.²⁰⁶

Postoji natpis iz Varvarije koji je interpretiran tako što je posvećen Dijani, a moguće da je zapravo riječ o Latri (L65). Ako je posvećen Latri, onda je svakako najraniji primjer davanja epiteta *Augustae*.²⁰⁷ Osim već spomenutog nisu poznati drugi epiteti ovog božici.

Julijan Medini piše o tome da se kult Latre razvio iz neolitskih božanstava uvjetovanih plodnošću tla na području između Zrmanje i Krke te je podijelio razvitak kulta u 5 faza²⁰⁸:

1. faza: kasni neolitik i brončano doba u kojem se neolitički kult plodnosti razvio na području Nedina, oko sela Škabrnje, na području crkve sv. Luke, 5 kilometara od Gradine u Nadinu.
2. faza: obitelji kojima je Latra zaštitnik imaju istaknutu ulogu u stvaranju *civitas Neditarum* te Latra postaje teritorijalno vrhovno božanstvo te se širi okolo, do Korinija i Aserije.
3. faza: kultovi Anzotike i Silvana ograničavaju širenje kulta Latre te je ona situirana prvenstveno u centralnoj Liburniji.
4. faza: od 1.st. pr. Kr do 2.st. po. Kr. Nema promjene u štovanju kulta, jedino u obliku žrtvenika, svetišta, hramova koji imaju jači rimski utjecaj.
5. faza: traje od 2. do 4.st. i u tom periodu Latru počinju štovati i doseljenici. Ona dobiva epitet *Augusta* te time doživljava prepoznavanje od strane rimskog sustava religija.

Vidimo po zastupljenosti autohtonih imena da se Latra štovala većinom među Liburnima što daje dodatan argument tome da je riječ o autohtonoj božici. Dva navedena ne-liburnska imena vode do zaključka da su i doseljenici preuzeli štovanje autohtonih kultova. Također, po društvenom statusu dedikanata vidi se da su Latru štovali svi slojevi. Kao što je navedeno u prethodnoj kategorizaciji, čak je i oslobođenica obitelji *Moici, Dumma*, posvetila spomenik (L40). Ovaj mali broj spomenika to može, srećom, gotovo sa sigurnošću ilustrirati. Ako gledamo spol dedikanata na tih 11 spomenika, vidimo da su tri postavile žene (L39, 40 i

²⁰⁶ Medini 1984, 227.

²⁰⁷ Ibid. 227.

²⁰⁸ Ibid. 227.

43), a pet muškarci (L41, 42, 44, 47, 48 i 49). Jednostavan obrazac zaključivanja koji kult Latre gleda kao na produžetak prapovijesnog kulta Velike Majke ne obuhvaća dovoljno kompleksnost funkcije ovog božanstva. Aspekti Latre su daleko brojniji i nisu vezani uz spol, a to potvrđuje dominacija muških dedikanata. Matrilinearnost je nesumnjiva u Liburna te nesumnjivo ima dugu tradiciju no ne valja cijelom društvu davati konotaciju matrijarhata.²⁰⁹

O postojanju svetišta Latri svjedoče dva spomenika od kojih jedan natpisom (L46), a drugi svojim oblikom (L45) implicira da su bili dio veće arhitektonske konstrukcije. S obzirom na neosporne dokaze koji ovi zavjetni spomenici predstavljaju, valja im iskazati posebnu pozornost.

Natpis iz Karina (L45) koji je podignuo Kvint Kalpurnije Sekst svojom veličinom i oblikom upućuje na to da je riječ o arhitravu svetišta. Kvaliteta i tip natpisa daje zaključiti da je svetište bilo javno te da je dedikant bio član najvišeg sloja liburnskog društva, vjerojatno municipalne aristokracije.²¹⁰

Natpis (L47) koji je iz Nedina ili Aserije, navodi da je obitelj *Gellii* podigla svetište Latri Augusti, u vrijeme ediliteta Klodija Gemina (*sub Clodio Gemino aedile*) daje zaključiti da je i to prikaz munificijencije. Analizom imena se zaključuje da *Gellii* nisu Liburni već doseljenici, ali su htjeli zajednici iskazati čast podigavši svetište lokalnoj boginji.²¹¹

Isto tako, u Nedinu Tit Turanije Ruf, član *ordo decurionum Nedinum*, dao je sagraditi svetište Latri nakon što ga je vijeće učinilo edilom. (L43) Hram je bio oko 33 metara dug i 6, 5 metara širok, a po ostacima arhitekture vidljiv je snažan rimski utjecaj.²¹² Hram se nalazio na ageru Nadina, a ne u urbanoj jezgri na Gradini. Ta činjenica začuđuje s obzirom da je riječ o impresivnom hramu za javnu upotrebu. Dedikantima bi sigurno bilo daleko logičnije da su svoje počasti prezentirali u urbanoj visoko razvijenoj jezgri nego na samom ageru. Julijan Medini ističe da razlozi onda moraju biti vrlo određeni što se odabira mjesta gradnje tiče. Navodi da je obitelj Turanija, uzevši Latru kao svoje zaštitno božanstvo, imala dugu tradiciju upravo na Nedinskom ageru, mjestu koje je bitno za to područje zbog plodnog tla i zemljoradnje koja je logičan rezultat danih obilježja krajolika. Na ovom je području zasigurno

²⁰⁹ Medini 1984, 232.

²¹⁰ Marin 1977, 159-160.

²¹¹ Medini 1984, 232.

²¹² Ibid. 229.

postojalo kultno središte Latri te je obitelj Turanija nastavila tradiciju, podigavši novi hram.

213

Spomenici iz Karina i Nadina najvažniji su jer su ta područja centri štovanja kulta i iz tih nalazišta nalazimo podatke o Latrinim svetištima u Liburniji. Time svjedoči o važnosti ovog kulta.²¹⁴

SENTONA

Ukupno je 7 spomenika Sentoni (4%) navedeno u priloženom katalogu, što ju čini drugom autohtonom božicom po zastupljenosti u Liburniji, odmah iza Latre.

Rasprostiranje Sjeverne Liburnije je na području istočne Istre, s granicom koju označava rijeka Raša te kvarnerski otoci Krk, Cres, Lošinj i Rab. Rimljani su ovo područje zauzeli nakon 1.st. pr. Kr. U vrijeme cara Klaudija je cijelo područje Liburnije romanizirano, a stanovnici su dobivali *Ius Latinum*, *immunitas* ili *civitas*. Upravo je na ovom području bila izuzetno popularna reprezentacija božice Sentone.²¹⁵

Na samo jednom žrtveniku Sentoni (L19), nađenoj šezdesetih godina, ima ikonografije u vidu zmiје. Također, natpis nosi čak tri imena:

[S]entona / miliotoc / nossicae / sex patalicus

Teško je zaključiti radi li se o 3 božice ili o raznim epitetima boginje Sentone.²¹⁶

Osim navedene sumnje u postojanje epiteta, drugi epiteti nisu zabilježeni. Sudeći po analizi priloženog kataloga, zaključuje se da je ovoj boginji posvećeno ukupno osam žrtvenika, bez ikakvih ikonografskih prikaza. Četiri žrtvenika su iz Labina, a četiri iz Plomina. Dedikanti su pripadnici doseljenika i autohtonog stanovništva. Nema mnogo zabilježenih podataka o ovom kultu, pa tako ni zabilježenog svetišta.

²¹³ Medini 1984, 230-231.

²¹⁴ Kolega 2003, 310.

²¹⁵ Matijašić 2003, 201.

²¹⁶ Ibid. 202.

AITIKA

Tijekom iskapanja u Rapcu, luci Labina, 1963./1964, nađen je reljef s natpisom posvećen boginji Aitici. Reljef (L179) je naveden u katalogu ovoga rada gdje je detaljno opisan. Budući da je oštećen, glava sjedeće boginje nije vidljiva, no ona u ruci nosi žezlo i koplje, dijagonalno postavljeno u odnosu na tijelo, poput reprezentacija boginje Puditije Auguste na rimskom novcu. U natpisu su tri autohtona imena: *Aplus, Titus* i *Voltimes*.²¹⁷

---] *A(i)ticae* Avg[---/---] *Apli et Titi Gavilliourm Voltimes*[---

Ovdje je boginja prikazana u vrlo rimskom stilu što upućuje na snažnu romanizaciju i sinkretizaciju autohtonog kulta. Taj se zaključak slaže s činjenicom da su Liburni bili saveznici Rimljana te su gotovo objeručke prihvatili romanizaciju.²¹⁸ Liburni su uživali u posebnom tretmanu u Rimskom carstvu, kao i Japodi, te su bili uključeni u sudbeni krug rimske provincije Dalmacije, sa sjedištem u Skardoni.²¹⁹

Prikaza ove boginje je vrlo limitiran broj što otežava oslikavanje kultne slike ovog božanstva.

ANZOTIKA

Od domaćih božanstava štovala se Anzotika te je Nin bio središte njezinog kulta. Tu tvrdnju potkrepljujemo skulpturom Ninske Anzotike (L157).²²⁰ Kult Anzotike je ujedno bio i glavni kult u rimskoj Enoni. Nin je još u doba grčke kolonizacije bio važno sjecište trgovačkih puteva te je aktivno sudjelovao u izmjeni dobara na Mediteranu. Trgovina se većinom odvijala putem mora što se uklapa u liburnsku gusarsko-pomorsku tradiciju i talasokraciju.²²¹ Boginja Venera, rođena iz morske pjene usko je vezana uz vodu te se time vjerojatno vrlo lako sinkretizirala s autohtonom boginjom.²²²

Skulptura Venere Anzotike (L157) iz Nina savršen je primjer liburnskog sinkretizma.²²³ Na toj skulpturi vidimo da je klesar htio istaknuti njezinu plodnost i ženstvenost širokim bokovima, atrofičnim dojčkama i stilizacijom draperije. Prijap, kao njezin muški suputnik

²¹⁷ Matijašić 2003, 203.

²¹⁸ Ibid. 204.

²¹⁹ Medini 1980, 364.

²²⁰ Suić 1969, 77.

²²¹ Ibid. 62.

²²² Zaninović 2005, 157.

²²³ Ibid. 162.

prikazan je vrlo subordinirano Anzotici, u puno manjoj dimenziji, istaknutog falusa kako bi se naznačila njegova glavna funkcija – plodnost.²²⁴ Mate Suić u takvom prikazu i u prevlasti ženskih božanstava kod Liburna ne vidi slučajnost. On smatra da ona reflektira matrijarhalni društveni ustroj.²²⁵

Osim spomenute skulpture, u priloženom katalogu nije zabilježeno još spomenika ovoj božici makar se u publikacijama spominje i natpis ovoj boginji, gdje nije sinkretizirana već je u svom punom autohtonom obliku. Međutim, do natpisa autor ovog teksta nije uspio doći.

Valja napomenuti opasku Mate Suića: Izida je u mnogo aspekata slična Anzotici kao simbol kulta plodnosti i ženskog božanstva čiji je partner Serapis subordiniran.²²⁶

IKA

Božanstvo *Iicus* je jamačno boginja Ika, inače štovana u Flanoni, Enoni (gdje je sinkretizirana s Jupiterom i Sabazijem)²²⁷ i histarskoj Poli, jedna od božica koju dijele Histri i Liburni. Zanimljiva je njezina sinkretizacija s orijentalnim božanstvom.²²⁸

Na prostoru Liburnije postoji žrtvenik Iki (L23) iz Plomina posvećen od strane Marka Vipsanija Fausta, bez ikakvog epiteta.

HEJA, EJA

U Caski, na položaju Gramače, pronađena je poveća ara (L64) posvećena autohtonoj libunskoj božici Heji. (H)Eja na žrtveniku ima epitet *Augusta* čime se izražava njezino romanizirano diviniziranje te potpuno prihvaćanje u romaniziranoj Liburniji. Također, u natpisu je sintagma *Bonae deae dominae*, poznate inače kao stare italske božice koja se štovala među ženama. Na tom žrtveniku navedeni su epiteti *triumphalis* (slavodobitna), *terrae marisque dominatrix* (gospodarica zemlje i mora), *conservatrix mentium et bonarum*

²²⁴ Suić 1962-1963, 55.

²²⁵ Ibid. 55.

²²⁶ Suić 1969, 79.

²²⁷ Kolega 2013, 39.

²²⁸ Suić 1969, 79.

(čuvarica uma i imovine), *remediorum potens* (izlječiteljica) i *bene iudicans* (ona koja dobro prosuđuje).²²⁹

SILVAN

Makar je i liburnski Silvan već spomenut te je njegova ikonografija raspravljena u poglavlju o delmatskoj kulturnoj slici, valja ga spomenuti i u ovom poglavlju. On na ovom području ima drugačiji karakter nego kod Delmata, gdje je vrhovno božanstvo. Ovdje mu važnost nije toliko izražena te nema monoteističkih osobina i značenja. Po ikonografiji se ovaj Silvan kategorizira kao italski, s izrazitom antropomorfizacijom.²³⁰ Time se može zaključiti da je Silvan, u skladu s krajolikom koji je bio okrenut ka zemljoradnji, jednostavno potisnut zbog ženskih epihorskih božanstava.

U priloženom katalogu navedeno je 17 spomenika posvećenih Silvanu (9%), od toga 12 žrtvenika i 5 reljefa. Većinom su spomenici nađeni u području Aserije, Burna, Plomina, Labina, Bribira, Nina, Skradina, Zadra i Novigrada.

²²⁹ Kurilić 2004, 7.

²³⁰ Medini 1972, 196.

6.3. STRANI KULTOVI KROZ ZAVJETNE SPOMENIKE

Klasična rimska religija zasniva se na osjećaju dužnosti i recipročnom utilitarističkom odnosu prema božanstvima, dok je orijentalna usmjerena na odnos s kozmosom nudeći vjernicima spasenje i besmrtnost. Ne čudi njihova popularnost i raširenost u većini provincija Rimskog carstva.²³¹ Ona su u ove krajeve došla nakon što su Rimljani osvojili Istok te se time povećala trgovina s tim udaljenim krajevima, donoseći ta orijentalna božanstva.²³²

Orijentalna su božanstva, pogotovo ona Velike Majke i Mitre bila izuzetno bitna te im je posvećen zamjetan broj hramova. Autohtona božanstva nikada nisu doživjela tu priliku, njima su većinom posvećivani prirodni prostori, gajevi, pećine i slična mjesta.²³³

Što se italskih božanstava tiče, bili su zastupljeni Kapitolijska trijada, Jupiter, Junona, Jan, Venera, Dijana, Fortuna, Neptun, Herkul, Liber i Minerva. Od orijentalnih božanstava značajna je prisutnost Magne Mater, Atisa, Izide, Sabazija, Serapisa i Mitre.

JUPITER

Najveća je popularnost Jupitera, čijih spomenika ima čak 54, od toga 49 žrtvenika, 1 skulptura i 4 reljefa. Jupiter je najčešće štovan na područjima na kojima je boravila vojska zbog čega možemo zaključiti da su upravo oni bili glavni nosioci ovog kulta. Najviše je posveta nađeno upravo u Burnu, njih čak 19.²³⁴ Po količini spomena slijede Skradin (7) i Karin (5). U Enoni, Aseriji, Nedinu, Arupiju i Jaderu je po 3 spomenika, Varvariji i oko Knina 2, a u Arbi, Alvoni, Dubravicama, Bratiškovcima, Ostrovici po 1. Veći postotak dedikanata su autohtono stanovništvo i na jednom spomeniku iz Otoka kod Knina (L120, Jupiter je čak zaštitnik liburnske obitelji što govori mnogo o usvajanju tog stranog božanstva. Epiteti su mu *Tanarus*, *Conservator*, *Custos* i *Tonans*. Na samo spomeniku iz Zadra nalazi se epitet *Augustus* (L106). Na ostalim spomenicima ima svoj najčešći epitet *Optimus Maximus*.²³⁵ Jupiter je bio izrazito popularan među legionarima te je najviše spomenika nađeno u Burnu (19). Njegovi epiteti su *Depulsor* (*Burnum*), *Taranucus* (*Scardona*), *Conservator- Custos* (Otok kod Knina) te *Tonans* i *Tanarus* (*Varvaria*).

²³¹ Miletić 1996, 44.

²³² Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 82.

²³³ Marin 1977, 166.

²³⁴ Sinobad 2010, 176.

²³⁵ Podrug, Brajković Krnčević 2008, 72.

Epiteti *Tonans* (L111) i *Tanarus* (L112) iz Varvarije izuzetno su zanimljivi jer vjerojatno pripadaju autohtonom božanstvu.²³⁶

U podjednakoj mjeri su ga štovali i doseljenici i autohtono stanovništvo.²³⁷

JUNONA

U Ninu je nađena skulptura Junone (L181), koja se danas nalazi u Carlsberg Gliptoteci u Kopenhagenu.²³⁸ Međutim, ta božica nije često štovana te joj u Liburniji nije nađena niti jedna posveta.²³⁹

MINERVA

Minerva je štovana u Flanoni te u posveti ima epitet *Flanatica* zbog čega se može naslutiti da je riječ o *interpretatio Romana* lokalne liburnske božice. Na Osoru (*Apsorus*) nađena je posveta Minervi te je ona tamo djelovala kao zaštitnica zanatlija. Vjeruje se da je Osorski kult Minerve nesumnjivo italski te je došao putem italskih trgovaca. Također se mogu naći potvrde Minerve u Zadru (kat. L38).²⁴⁰ U ovom katalogu iznesen je žrtvenik iz Zadra.

DIJANA

U Senju je nađena glava božice Dijane (L166), sjedeća skulptura Serapisa (L191) te skulptura Libera (L175) što pokazuje kako je Senj bio važno sjecište kako trgovačkih puteva tako i donosioca raznih kultova.²⁴¹ Upravo je tamo nađeno najviše spomenika Dijani u Liburniji, ukupno dva. Ostali spomenici nalaze se u Varvariji, Enoni i Žmanu na Dugom otoku. Epiteti su joj *Augusta* (L165 i L65), *Conservatrix* i *Silvestris*. Ona je iznimno popularna božica kod Delmata te se smatra da je zapravo *interpretatio Romana* lokalne

²³⁶ Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 72.

²³⁷ Medini 1972, 188.

²³⁸ Giunio 2003, 219.

²³⁹ Medini 1972, 189

²⁴⁰ Ibid. 190.

²⁴¹ Glavičić 2003, 223 – 227.

božice, ali u Liburniji ona to nije – pod njezinim imenom se ne krije liburnska božica. Samim time nije toliko popularna kao u krajevima južno od Krke.²⁴²

APOLON

Julijan Medini pisao je o kultu Apolona, sporadično prisutnog u Liburniji. Zasada su zabilježena tri natpisa: u Zadru (L69) i dva na Bribiru (L70) od kojih je jedan neobjavljen i izgubljen. Apolon je na natpisu iz Zadra maloazijskog podrijetla, likijski.²⁴³ Na tom se spomeniku daje naslutiti da je bio dio javnog sakralnog kompleksa, potencijalnog svetišta ili hrama Apolonu.²⁴⁴

Na natpisu Apolona Likijskog iz Zadra (L69) daje se naslutiti da je bio dio javnog sakralnog kompleksa, potencijalnog svetišta ili hrama Apolonu.²⁴⁵ Naime, dedikant *M. Publicius Campanus* bio je *aeditus*, zanimanje koje obuhvaća čuvanje hrama ili svetišta, mnogo rjeđe profane arhitekture. Spomen Apolona dodatno nagoviješta da je ovaj dedikant čuvao svetište ili hram upravo spomenutom božanstvu. Da je riječ o nekom drugom svetištu, naziv svetišta ne bi bio ispušten u natpisu.²⁴⁶ Razlog podizanja svetišta Apolonu u tim trima liburnskim urbanim centrima leži u njegovoj funkciji kao iscjelitelja, čuvara zdravlja koje su bile posebno cijenjene u epidemijama kuge. Epitet *Likios* sugerira maloazijsko podrijetlo.²⁴⁷ Smatra se da je kult došao putem trgovaca s Orijenta, orijentalaca iz nekog Italskog centra ili putem samih Italika – budući da se u Rimu štovao i maloazijski kult Apolona.²⁴⁸

VENERA

Venera je prisutna u Enoni (L157), sinkretizirana s Anzotikom i Skardoni (L21), sinkretizirana s Irijom. Na svakom natpisu ona ima drugi epitet. U Ninu je ona *Venus Augusta*, a u Skradinu *Venus Victrix*. Njezine sinkretizacije s Anzotikom i Irijom svjedoče o kompleksnosti prihvaćanja toga kulta. Većina posveta je napravljena od strane ženskih

²⁴² Medini 1972, 192-193.

²⁴³ Medini 1970, 132.

²⁴⁴ Ibid. 134.

²⁴⁵ Ibid. 134.

²⁴⁶ Ibid. 134.

²⁴⁷ Ibid., 138-139.

²⁴⁸ Ibid. 144.

dedikanata, a i u muškim posvetama se spominju žene, posebno u *in memoriam* posvetama. To daje htonični karakter Veneri.²⁴⁹

Sudeći po skulpturi sinkretizirane Venere Anzotike vjerojatno se u Ninu nalazilo i njoj pripadajuće svetište. Nađena su dva natpisa koji impliciraju postojanje svetišta u zapadnom dijelu luke u Ninu, utemeljenog u predrimsko vrijeme i obnovljenog u prvom stoljeću. U tom svetištu je stajala slavna skulptura Venere Anzotike i Prijapa te votivni natpis Bebije Maksimile. Venera Anzotika, ne samo da je bila zaštitnica plodnosti već i luka i pomorske trgovine, sudeći po njezinom položaju.²⁵⁰

Epitet *Venus* čest je uz liburnske boginje koje su, navodi Duje Rendić-Miočević, božanstva vezana uz vodu. Upravo kao i sama Venera, koja je rođena iz morske pjene.²⁵¹

LIBER

Kult boga Libera primijećen je uzduž istočne obale Jadrana i zabilježen u nizu epigrafskih spomenika koje je Marin Zaninović naveo u svom katalogu.²⁵² U priloženom katalogu navedeno je ukupno 15 spomenika Liberu.²⁵³ Uz navedenu objavu, Nikolina Uroda objavila je natpis posvećen Liberu s lokaliteta Kula Atlagića pored Benkovca u svom katalogu.²⁵⁴ Najčešći epiteti su mu *Pater* (L28) i *Augustus* (L33) s time da prvi najviše prevladava.

Liberov kult su štovali svi staleži, ali najčešće trgovci i proizvođači. Ikonografski motivi korišteni u klesanju su gotovo uniformni i impliciraju lokalne klesarske radionice. Liber je jedno od najranijih staroitalskih i starorimskih božanstava te je poistovjećen s Jupiterom Liberom, a ponekad i s Dionizom. Liber i Libera su bili agrarna božanstva koja su doživjela veliku popularnost širom Rimskog carstva.²⁵⁵ Ikonografija mu je slična kao u Dioniza te je najčešće prikazivan kao golobradi mladić s vinovom lozom, tirsom i

²⁴⁹ Medini 1972, 191-192.

²⁵⁰ Marin 1977, 158-159.

²⁵¹ D. Rendić-Miočević 1989, 431.

²⁵² Zaninović 1984, 245-252.

²⁵³ Medini 1972, 195.

²⁵⁴ Uroda 2007, 213.

²⁵⁵ Ibid. 245.

paterom.²⁵⁶ I on i njegova ženska inačica Libera simboliziraju plodnost te su usko povezani s poljoprivredom.²⁵⁷

Spomenici Liberu nađeni su na području Albone, Jadera, Nedina, Aserije, Senije i Korinija.²⁵⁸ U Senju je nađen natpis (L29) koji nosi informaciju da je lokalni liburnski svećenik dao popraviti svetište Liberu, a postojanje svetišta je dodatno potvrđeno nalaskom ostataka mramorne skulpture Libera Dionisa na području nogometnog igrališta u Senju (L175).²⁵⁹ Budući da je nađen odbačen u cisterni, Julijan Medini smatra da je preseljen sa svetišta koje se nalazilo 200 metara južnije. Naime, dedikant je svojim sredstvima obnovio hram te se time pretpostavlja ne samo postojanje hrama već i njegova duga tradicija. Također, onomastička formula pokazuje italski utjecaj te pretpostavlja da je dedikant doseljenik. Makar je Julijan Medini skloniji vjerovati da je riječ o romaniziranom Liburnu nego Rimljaninu. Pogotovo jer je dedikantu pripisano pripadanje kolegiju *sacerdos Liburnorum*.²⁶⁰ U članku Ivane Jadrić i Željka Miletića, raspravlja se uloga titule *sacerdos* koja označava lokalnu elitu zaduženu za promicanje pokrajinskog carskog kulta. Naime, unutar provincija je kulturni život bio organiziran za peregrinsko i autohtono stanovništvo u vidu stvaranja rimskih građanskih kolegija carskog kulta, kao dio političke propagande tijekom romanizacije.²⁶¹

Marin Zaninović smatra da je to svetište samo jedno od više njih u Senju te da je Senj bio važna luka za transport vina s otoka Raba (*Arba*), Cresa (*Crexa*), Krka (*Curictum*) i Osora (*Apsorus*) prema Japodskom području. Upravo je ta trgovina vinom potaknula razvitak kulta Libera-Dioniza.²⁶²

Primijećuje se snažna popularnost ovog božanstva na otocima kao što su Brač, Hvar, Naron, Korčula i slična mjesta popularna po vinogradarstvu i trgovini. Budući da se ovaj rad ne tiče tog područja, epigrafska građa tog dijela se neće spominjati, ali ih valja imati na umu prilikom zaključivanja o razlogu pojave kulta Libera.²⁶³

²⁵⁶ Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 77.

²⁵⁷ Ibid.

²⁵⁸ Kolega 2003, 317.

²⁵⁹ Glavičić 1973, 461-463.

²⁶⁰ Medini 1964/65, 1966/67, 51.

²⁶¹ Jadrić, Miletić 2008, 77, 83.

²⁶² Zaninović 1984, 246.

²⁶³ Ibid. 248-249.

NEPTUN

Neptunovih spomenika također ima malo u Liburniji. Jedini zavjetni spomenik nađen je u Kninu (L27). Budući da je riječ o obalnom gradu, ne čudi pojava ovog božanstva, zaštitnika mora i plovidbe.²⁶⁴

VULKAN

Na području Liburnije nađena su ukupno dva zavjetna spomenika Vulkanu (kat. L67 i L68).²⁶⁵ Također nam je ostalo sačuvano samo jedno ime dedikanta: *Baebius Priscus* (L68) koje je autohtonog podrijetla. Time se da zaključiti da su to italsko-etrursko božanstvo štovali i autohtoni stanovnici Liburnije. Također, s obzirom da nema epiteta *Augustus* na nijednom spomeniku, lako se može zaključiti da su oba spomenika dignuta u ranijem razdoblju. Ne iznenađuje da su upravo Nin i Nadin centri štovanja – pogotovo Nin koji je važno trgovačko središte Liburnije time rezultirajući bogatom kultnom slikom.²⁶⁶

HERKUL

U Zadru (L72), Skardoni (L71) i Burnu (L73) nađeni su žrtvenici posvećeni Herkulu te se smatra da je taj kult bio štovan samo od strane doseljenika, a ne i autohtonog stanovništva ovog područja.²⁶⁷ Herkul je kao kult uveden prvenstveno putem legionara.²⁶⁸

²⁶⁴ Medini 1972, 194.

²⁶⁵ Sanader 1995, 263.

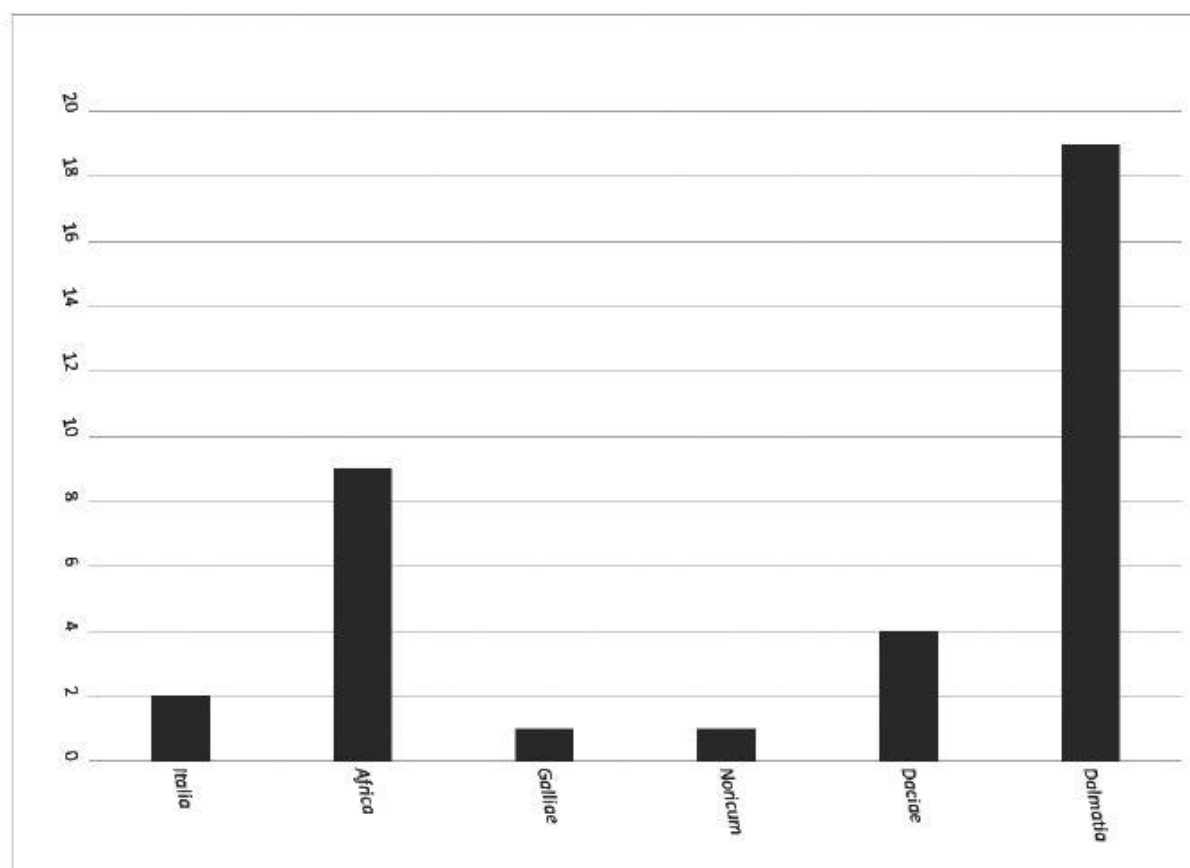
²⁶⁶ Ibid. 264-265.

²⁶⁷ Sanader 1999, 48 i 57.

²⁶⁸ Medini 1972, 194.

JAN

Jan se štovao na području Liburnije u iznenađujućem intenzitetu. On je jedan od najstarijih rimskih božanstava te je poznat kao zaštitnik početaka. Najčešće je prikazan s dva lica, s vratima i ključevima.²⁶⁹

Slika 8: grafički prikaz zastupljenosti spomenika Janu po provincijama

Njegova je prisutnost na ovim područjima veća nego u ostatku Carstva, makar je riječ o starom italskom, a ne autohtonom liburnskom božanstvu. Sljedeća provincija s najviše posveta Janu je *Africa procusularis*, a iza nje Dakija kao što vidljivo na grafikonu.²⁷⁰

Četiri²⁷¹ su spomenika iz Nadina, tri iz Bribira i po jedan iz Labina, Plomina, Nina, Aserije, Karina, Burna i Palanke (uz Zrmanju). Dva su nađena na Vrlici, na području Delmata, ali se smatraju liburnskima, a dva su izgubljena. Epiteti koji stoje uz Jana su

²⁶⁹ Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 78.

²⁷⁰ Sanader 2013, 141-142.

²⁷¹ Medini 1972, 191.

sljedeći: *Ianus Pater, Ianus Augustus, Ianus Pater Augustus, Ianus Pater Augustus Defensor i Deus Pater*, a jednom nema nikakvog epiteta.²⁷² Ukupno je 16 spomenika posvećenih Janu u Liburniji, a većinom su dedikanti bili rimskog podrijetla, a četiri od njih su legionari. U priloženom katalogu navedeno je 8 spomenika (kat. L56-62) te reljef s Palanke, kod Zrmanje (L173).

Zanimljivo je da je 40 % spomenika posvećeno od strane domaćeg stanovništva što pokazuje da je kult bio iznimno prihvaćen. Također, ustanovljeno je da je njegova prisutnost značajna u zaleđu, a ne u obalnim gradovima, rušeći pritom tvrdnju da svoju rasprostranjenost duguje stranim trgovcima. Trenutno nije moguće utvrditi razloge tolikog prihvaćanja ovog kulta.²⁷³

Luna

Jedinstvena je pojava spomenika Luni (L63) božici mjeseca izjednačenom s grčkom Selenom. Ona se inače gotovo uvijek prikazuje kao pratnja Sola te se nerijetko nalazi na Mitrinim reljefima.²⁷⁴

ORIJENTALNI KULTOVI

IZIDA

Izida je, osim u Ninu, zabilježena na Bribirskoj Glavici, gdje je nađen žrtvenik (L133) posvećen Izidi koji je podigla lokalna Liburnka. Za Nin se smatra da je sigurno imao svetište Izidi, sudeći po monumentalnoj skulpturi Izide (L183) nađene tamo.²⁷⁵ U Ninu je također zabilježeno štovanje domaćih i stranih božanstava: Jupitera Najboljeg i Najvećeg, Jana, Izide, Sabazija, Neptuna i Dijane te Vulkana.²⁷⁶

Izida je egipatska boginja koja je s vremenom sve više stjecala na važnosti, a simbolizira majčinstvo, ljubav i životnu snagu. Pojavljuje se odjevena u dugu usku haljinu, s krunom od lavljih rogova koji uokviruje sunčani disk. Na čelu joj je kobra i *sistrum*.²⁷⁷ Pojava

²⁷² Sanader 2013, 141.

²⁷³ Medini 1972, 191.

²⁷⁴ Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 78.

²⁷⁵ Giunio, 2003 219.

²⁷⁶ Suić 1969, 72-74.

²⁷⁷ Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 84.

njezinog žrtvenika u Varvariji ima smisla: brojnost malih ara upućuje na specifičnost urbanog područja kao što je Varvarija te je izrazita urbanost te gradine privukla i štovatelje orijentalnih božanstava, kao što je Izida. Dosad je kult Izide na području Liburna zabilježen u Ninu (L182), Zadru (L133) i Varvariji (L132).²⁷⁸ Pojava Izidinog kulta u središtu Liburna, u zaleđu Šibenika, daje veliki značaj studiji budući da se dotada smatralo da se Izida javlja samo u priobalju, došavši putem trgovaca.²⁷⁹

Prihvaćenost kulta boginje Izide ne iznenađuje s obzirom na popularnost ženskih božanstava na ovom području. To objašnjuje zašto je u Ninu Izida štovana tik u Veneru Anzotiku, sinkretizirani oblik autohtone božice Anzotike i rimske Venere. U Zadru je Izida štovana zajedno sa Serapisom i parom Liber-Libera (L32), također u sinkretičnoj kombinaciji.²⁸⁰

ATIS I MAGNA MATER

Atis je, osim na delmatskom teritoriju, prisutan i u Burnu gdje se nalazio kompleks svetišta Kibeli i Atisu te snažna koncentracija metroačkih religija.²⁸¹ One su bile prisutne u razdoblju od Antonina Pija kroz 3. i 4. stoljeće. Ta je orijentalna religija bila nadasve prisutna u Burnu, o čemu svjedoči svetište s frizom (L163) i velika količina aplika s Atisovim likom.²⁸²

Magna Mater, frigijsko božanstvo, pojavila se u Rimu dosta rano, u vrijeme Drugog Puskog rata. Njezini korijeni sežu još iz prapovijesti, iz sveprisutnog kulta Velike majke. Ona je Geja kod Grka, Kibela u Egejidi, Izida kod Egipćana, *Magna Mater* kod Latina itd. Izvorni prikaz sastoji se od žene koja sjedi na tronu s dva lava s timpanom u ruci. Njezini atributi mogu biti kalatos, skeptar, patera i rog obilja.²⁸³ U Liburniju ovaj se kult proširio putem pomorskih i trgovačkih središta u kojima su se pojavljivali orijentalni trgovci i putnici.²⁸⁴ Na primjer, sudeći po gentiliciju nađenom na zavjetnom natpisu iz Skradina (L53),

²⁷⁸ Kuntić-Makvić 1982, 152.

²⁷⁹ Ibid. 154.

²⁸⁰ Ibid. 153.

²⁸¹ Medini 1989, 262.

²⁸² Ibid. 281.

²⁸³ Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 84, 82

²⁸⁴ Medini 1972, 197.

predlaže se da je dedikant bio iz značajne trgovačke obitelji *Domatius* koja je ujedno bila stranog podrijetla.²⁸⁵

Njezini su spomenici nađeni na Rabu, Senju, Zadru, Aseriji, Burnu i Skradinu. Što se delmatskog tla tiče, pojavljuje se u Solinu, ali to je područje izvan interesne sfere ovog rada. U Zadru i Senju su joj bili podignuti hramovi.²⁸⁶ U Senju je štovan kult Kibebe te su tamo nađene čak dvije skulpture (L185 i L163) sjedeće božice koje se danas čuvaju gradskom muzeju u Senju.²⁸⁷ Emilio Marin smatra da skulptura Velike Majke i epistilna greda s posvetom (L52) ukazuju na postojanje svetišta u Senju, najvjerojatnije Metroona. Nađeni su ostaci arhitekture koja može potvrđivati taj argument.²⁸⁸

Friz Velike Majke (L163) iz Burna nalazio se u zapadnoj edikuli te je bio sačuvan u tri sheme: u jednom polju je prikazan polugoli Atis koji leži pod stablom nakon autokastracije. Na lijevom dijelu polja je prikazana *Magna Mater* u orijentalnoj odjeći. U drugom središnjem polju je Atis prikazan uz Kibelu. Atis je također prikazan u tri manja polja na frizu, u liku tugujućeg boga, *Atis Tristis*, s orijentalnom odjećom i prekrštenih nogu.²⁸⁹ Taj se friz nalazio na iznimno važnoj lokaciji što govori o važnosti tog kulta, pa čak i drastičnosti isticanja njegove važnosti.²⁹⁰

Brojnost spomenika i činjenica da je kult bio prvo prihvaćen u obalnim područjima pokazuje da se pojavljuje u vrijeme Augusta iz Italije, dolaskom Italika i Orijentalaca. Postupno se taj kult sve više utaborio među autohtonim stanovništvom te se sinkretizirao u vidu spomenika Silvanu iz Pridrage.²⁹¹

IZIDA I SERAPIS

U Zadru, koji je bio važan urbani centar tog područja, moguće je da se nalazilo svetište Izidi i Serapisu, sudeći po monumentalnom oltaru (L31)²⁹² Tamo je također pronađena

²⁸⁵ Glavičić, Miletić 2011, 123.

²⁸⁶ Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 84, 82.

²⁸⁷ Glavičić 2003, 224.

²⁸⁸ Marin 1977, 158.

²⁸⁹ Medini 1989, 263.

²⁹⁰ Ibid. 267.

²⁹¹ Medini 1972, 197.

²⁹² Giunio 2003, 215.

podzemna prostorija posvećena Kibeli, a na pilastrima Kapitolija su predstave Jupitera Amona i Meduze.²⁹³

Mitraizam se Rimskim Carstvom širio u vrijeme Vespazijana, doživljavajući vrhunac u drugoj polovici 3.st., te u naše krajeve dolazi u 2.st., šireći se po urbanim centrima kao što su *Salona, Narona, Iader, Senia* i *Epidaur*.²⁹⁴ Nije se širio putem vojske, kao u ostalim provincijama Carstva, već putem nižeg sloja društva: robova i oslobođenika. Zasad nije potvrđeno da je domaće stanovništvo sudjelovalo u tom kultu, a smatra se da se proširio preko Senja, kao važne luke s multikulturalnim priljevom ljudi.²⁹⁵

U katalogu je sakupljeno ukupno 7 spomenika posvećenim Mitri, a od toga su 5 reljefa i 2 are. Reljefi su izvanredni primjerci antičke umjetnosti.

U antičkom Zadru imamo vrijednu epigrafsku građu s prikazom tauroktonije.²⁹⁶ Reljef Mitre iz Zadra (L168) ima stanovitu analogiju s reljefima iz Banjevaca, Garduna i Konjica. Primjerak iz Tilurija (D156) je najbliži. Oba reljefa su uokvirena reljefnim trakama te u gornjim uglovima reversa prikazuju životinje: u Zadru je pas, a u Gardunu bik. Oba imaju prikaze stabla. Zanimljivo je da takva ikonografija nije prisutna u mitraičkim reljefima izvan prostora Delmata i Liburna te se time ističe njezina izrazita specifičnost. Reljef s obje obrađene strane se tijekom rituala okretao vjernicima te su takvi reljefi imali obredni karakter.²⁹⁷ Motivi Mitre i bika su jedinstveni u Carstvu, barem u ovoj kompoziciji te to naslućuje autentični stil tauroktonije na ovom području.²⁹⁸ Ikonografija reljefa na reversima pokazuje originalnost koja implicira samostalnost razvoja umjetničkog izričaja. Drugi, manji reljef tauroktonije iz Zadra ne daje direktan odgovor na pitanje o njegovoj funkciji, no Julijan Medini ističe da ne sumnja da je i ovaj manji reljef imao obrednu funkciju ili je bio sastavni dio inventara lokalnog mitreja. Time zaključuje da su u Zadru postojala čak dva mitreja te da su vjernici bili pripadnici robovskog sloja Liburna i orijentalni doseljenici.²⁹⁹

Reljef Mitre iz Kašića (L169) jedno je od najistaknutijih primjera implementacije lokalne umjetnosti u tradiciju klasičnog prikaza mitraičnih reljefa. Po stilu klesanja može se zaključiti izravan utjecaj italskih radionica na lokalne. Na obje strane prikazane su scene iz Mitrina života – na jednoj strani središnji je motiv tauroktonija s gavranom, psom,

²⁹³ Marin 1977, 159.

²⁹⁴ Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 83.

²⁹⁵ Medini 1972, 198.

²⁹⁶ Medini 1984-1985, 61-73.

²⁹⁷ Kolega 2003, 174.

²⁹⁸ Medini 1984-1985, 69.

²⁹⁹ Ibid. 70-71.

škorpionom i zmijom, uokvirena zodijskim pojasom i likovima Sola u kvadrigradi, Lune u bigi te pratiocima Kautom i Kautopat. Na drugoj strani su Mitra i Sol u centralnom prizoru, sa svojim vjernicima i uobičajenom simbolikom.³⁰⁰ Kaut i Kautopat su prikazi božanske braće koji se najčešće javljaju kao pratnja Mitre. Ante Rendić-Miočević navodi da oni najčešće simboliziraju proljeće i jesen, život i time i plodnost te smrt. Nadalje, u spomenicima s tauroktonijom, oni predstavljaju kretanje sunca: Kaut kao simbol dana, sa svojom uzdignutom bakljom dok je Kautopat simbol noći, sa svojom spuštrenom bakljom.³⁰¹ Najupečatljiviji detalj je upravo zodijski krug u kojem su polja sa znakovima zasebno razdvojena, što je rijetkost. Zapravo, pretpostavlja se da je ta razdvojenost lokalna autentičnost.³⁰²

U Zadru je pronađen reljef posvećen Mitri (L167) te je zbog svojih većih dimenzija vrlo vjerojatno pripadao svetištu i bio javnog obrednog karaktera. Time ovaj reljef implicira postojanje organizirane mitričke zajednice u Jaderu, a ne samo u Senju u 2.stoljeću.³⁰³ Taj reljef je klesan u mediteranskom, klasičnom stilu, a takav je stil tipičan za Italiju i rimske provincije oko Mediterana. Po izvedbi bi se reklo da je utjecaj klasične škole jak te da je ikonografija iz Rima imala direktan utjecaj.³⁰⁴

KELTSKA BOŽANSTVA

U selu Vaćani, blizu delmatske granice, otkrivena je skulptura troglavog božanstva (L167) koje je identificirano kao keltsko.³⁰⁵ Spomenik je vrlo rustične izrade te se smatra da je povezan s reljefom keltske božice Epone iz Koprna, u Perkoviću (D155) na delmatskom teritoriju. Najbliže paralele nalaze se u Corbridgeu u Engleskoj, Corlecku u Irskoj, Sainte Anasthasieu u Francuskoj te Magdalensbergu u Austriji.³⁰⁶

³⁰⁰ Podrug, Brajković, Krnčević 2008, 84.

³⁰¹ Rendić-Miočević A. 2011, 323-324.

³⁰² Lipovac Vrkljan 2003, 253.

³⁰³ Medini 1984-1985, 61.

³⁰⁴ Ibid. 64.

³⁰⁵ Podrug, Brajković, Krnčević, 2008, 80.

³⁰⁶ Medini, 1984-1985, 80-81.

7. KRATKI PREGLED IMENA DEDIKANATA I ONOMASTIČKIH FORMULA SPOMENIKA S PODRUČJA LIBURNA I DELMATA

Na temelju proučavanja imena dedikanata i epiteta možemo proučiti odnose broja autohtonih imena dedikanata i onih doseljenika i time steći određeni društveni i ekonomski aspekt obitavanja ovog prostora. Time se može ilustrirati proces romanizacije i postupnog potiskivanja ilirskih autohtonih imena do njihovog potpunog nestanka u vrijeme pojave kršćanstva.³⁰⁷

Prilikom analize imena dedikanata, valja imati na umu da su autohtoni stanovnici latinizirali svoja imena, koristeći rimske imenske obrasce prilikom dobivanja rimskog građanskog prava. Autohtona imena se mogu očekivati samo u autohtonim imenskim obrascima, poglavito kod onih koji nisu imali građanska prava ili su imali latinsko pravo.³⁰⁸

Problem oko utvrđivanja autohtonosti dedikanata leži u tome što su imena etnički netransparentna, posebice kod Liburna gdje je romanizacija bila brza i učinkovita.³⁰⁹ Utvrđivanje etničke pripadnosti zahtijeva kompleksan pristup i nadilazi okvire ovoga rada. Zato će analiza dedikanata biti kratka sinteza dosadašnjih saznanja putem sakupljenih publikacija, proučavanje odnosa dedikanata s obzirom na spol te okvirna kategorizacija na dedikante autohtonog i stranog podrijetla.

Duje Rendić-Miočević predstavlja okvirnu podjelu ilirske onomastičke formule:

1. JEDNOČLANA FORMULA: osobno ime samo ili s dodatkom patronimika (očeva imena u genitivu). Ta formula može i ne mora imati izraz *filius, -a*.
2. DVOČLANA FORMULA: ime i prezime samo ili ime i prezime s dodatkom patronimika. Također, kao i jednočlana formula, može i ne mora imati izraz *filius, -a*.
3. VARIJACIJE JEDNOČLANE I DVOČLANE FORMULE: osobno ime s patronimikom koji sadrži ime i „prezime“ oca u filijaciji, može i ne mora imati izraz *filius, -a*. Također se u ovu kategoriju vodi nomenklatura žena na rimski način.³¹⁰

³⁰⁷ D. Rendić-Miočević 1989, 437.

³⁰⁸ Kurilić 2002, 124.

³⁰⁹ Kurilić, Zović 2015, 401.

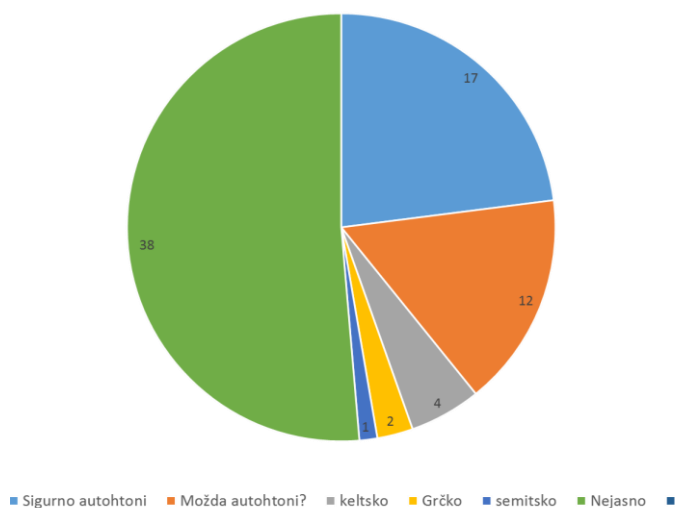
³¹⁰ D. Rendić-Miočević 1948, 19.

Jednočlana imenska formula tipična je u ranijem razdoblju te označava pridržavanje autohtonim običajima nazivlja dok su kasnije formule složenije, uvođenjem patronimika, i time odražavaju romanizaciju.³¹¹ Moguće je ugrubo razdvojiti dva kronološka razdoblja: prvi je potpun, tipičan za 1.st. (praenomen-nomen gentile-filijacija-tribus-cognomen). U 2.st. se u ovom području tribus prestaje navoditi u onomastičkoj formuli.³¹² U spomenicima nastalim nakon *Constitutio Antoniniana* kojim su svi stanovnici Carstva dobili građanska prava, razlike između autohtonih i stranaca se brišu u imenskoj formuli.³¹³ Naime, imenske formule postaju sve više romanizirane.³¹⁴

Proučavajući natpise, a posebice imena dedikanata i epiteta, važno je naglasiti da su stanovnici ovog područja, bez obzira na dominaciju latinskog i romanizaciju, uspjeli sačuvati svoj 'etnički' identitet te su se na nekoj svakodnevnoj razini najvjerojatnije služili svojim jezikom čiji trag nemamo u pismu, tvrdi Duje Rendić-Miočević.³¹⁵

SPOMENICI S DELMATSKOG PODRUČJA

Odnos podrijetla imena dedikanata na području Delmata

Slika 9: Odnos podrijetla imena dedikanata na području Delmata

Statistički gledano, u katalogu spomenika s delmatskog područja zabilježeno je 74 imena dedikanata, od kojih je nekolicina u nepotpunoj formi. Od toga je 17 imena sigurno autohtono, 4 su keltska (*Vepi*, *Aioia*, *Ursus*, *Crispus?*), 2 su grčka (*Anteros*, *Tigrinus*), 1 semitsko? (*Surus*). Za 12 imena se sumnja da su romanizirani autohtoni stanovnici. Za ostala imena nije jasno podrijetlo, zbog nepotpunih oblika i kompleksnosti

utjecaja romanizacije.

³¹¹ D. Rendić-Miočević 1948, 25-27.

³¹² Medini 1984, 226.

³¹³ Ibid. 44

³¹⁴ D. Rendić-Miočević 1948, 19.

³¹⁵ D. Rendić Miočević 1989, 427.

Autohtoni onomastički repertoar zadinarskog područja obuhvaća sljedeća imena: *Andes, Cidamnus*³¹⁶, *Bato, Beusas, Buo, Buvo, Carvius, Cato, Dassas (Dasto, Dassto, Dasius, Dassius), Epatino, Iatus, Lavo, Litus, Loiscus, Masso, Paio, Panes, Pinnes, Piramus, Plator (Platino), Prevo, Scurmianus, Seio, Sinnus, Sura, Surio, Sirio, Surus, Tata, Temus, Teutmeitis, Titus, Tizius, Tritus, Varro, Varanus, Varronianus, Vepus, Vietis i Zunus*.³¹⁷ Podebljana imena su karakteristična isključivo za ovo područje.

Najkarakterističnija delmatska imena s područja triju kraških zadinarskih polja su *Bato, Dasas*,³¹⁸ *Paio, Plator, Surus, Titus i Varro*. Također, primijećuje se prisutnost keltskih imena, a za ime Cato se ne spori njegova keltska pripadnost. Ostala imena za koja se sumnja su *Karus, Litus, Scurmianus, Seio, Sinnus, Vepus, Zunus i Surus*.³¹⁹

Najviše prevladava jednoimenski sistem s jednočlanom ili dvočlanom formulom (patronimik se izražava očevim imenom u genitivu). Dvoimenski sistemi dvočlane i tročlane formule su daleko rjeđi.³²⁰

Kod većine autohtonih dedikanata primijećeno je da se društveni status štovatelja ne ističe, pogotovo kod štovatelja Silvana, što upućuje na činjenicu da su njegovi štovatelji većinom bili iz nižih slojeva, a ne viših. Također se najčešće prvo stavlja ime dedikanta, a zatim Silvanovo ime.³²¹

Na jako malo spomenika daje se naslutiti kako su se vršila nasljeđivanja imena: samo na jednom spomeniku sa zadinarskog područja prisutno je nasljeđeno djedovo ime: Plator (D17). Na ostalima su sva imena osobna.³²²

U kasnijem periodu na područje Livanjskog polja prodire utjecaj složenijeg liburnskog onomastikona te se pojavljuju dvoimenske tročlane formule. Romanizacija taj proces vodi korak dalje te se javljaju *duo nomina* i *tria nomina*. Lično delmatsko ime postaje cognomen. Na Glamočkom polju se izrazito ističe prožimanje autohtonih i rimskih imena.³²³

Što se tiče gentila, oni mogu nagoviještati određenu kronologiju. Bitno je imati na umu da su neki lokalci imali romanizirana imena zbog careva koji su im dijelili građanska

³¹⁶ D.Rendić-Miočević 1948, 22.

³¹⁷ Gotovac 1989/1990, 197-200.

³¹⁸ D. Rendić-Miočević 1948, 13.

³¹⁹ Ibid. 200-201.

³²⁰ Ibid. 202.

³²¹ Perinić Muratović 2008, 231.

³²² Gotovac 1989/1990, 201.

³²³ Ibid. 203.

prava. Na primjer, ime *Flavius* je ime dobiveno u vrijeme Flavija, a *Aelius* u vrijeme cara Hadrijana³²⁴ koji je u većem broju dijelio građanska prava na spomenutom području.³²⁵ *Aelius* je posebno prisutno na području Duvanjskog polja jer je Delminij stekao municipalitet u vrijeme Hadrijana.³²⁶

Na Duvanjskom polju prisutni su gentiliciji: *Iulius*, *Claudius*, *Ulpus*, *Flavius*, *Aelius* i *Aurelius*. Na Glamočkom polju javljaju se *Iulis*, *Aelius* i *Aurelius*.³²⁷ *Aelius* je osobito popularan na području gornje Cetine te Glamočkog i Livanjskog polju jer tamo stanovništvo nije imalo građanska pravo sve do Hadrijana.³²⁸ Kod Delmata je ovaj gentilicij češći nego kod Liburna gdje je zastupljenost veća samo oko Burna gdje je Hadrijan osnovao municipij.³²⁹

Gentilicij *Flavius* tipičan je za autohtono stanovništvo koje je dobilo građansko pravo u vrijeme Flavija. Među njima je relativno mali broj onih koji su sačuvali svoja autohtona imena.³³⁰ *Claudius* je čest gentilicij u 1. i 2.st, u vrijeme Klaudija i Nerona. Preciznije, područje Liburnije i Ridita je preuzimalo taj gentilicij u vrijeme Klaudija, a sjeverna Dalmacija u vrijeme Nerona.³³¹ Gentilicij *Aurelius* je također jedan od najrasprostranjenijih u carstvu.³³² Dijelio se u povećem broju u vrijeme Karakale³³³ kada su masovno dijeljena građanska prava.³³⁴ *Iulius* je karakterističan za razdoblje ranog Principata, u doba julijevske dinastije. Na spomenicima s tim gentilicijem vidljivi su još uvijek snažni utjecaji autohtonih ilirskih imena koji su tek stekli civitet.³³⁵ Na temelju tog onomastičkog repertoara možemo odrediti poblizu dataciju svakog spomenika.

Zamijećene su lokalne specifičnosti. Najčešće ime na području Ridita je *Aplis*, a uz velik broj autohtonih imena, javlja se romanizirani epitet/ime *Maximus*. Uz *Aplis*, vrlo često se pojavljuje i ime *Firmus* te romanizirane verzije *Valens* i *Fortis*.³³⁶

Na natpisu iz Čačvine (D52), na srednjem toku Cetine se spominje ime *Aioia* na žrtveniku što je posebno zanimljivo jer je riječ o keltskoj onomastici. Makar se ta teorija u

³²⁴ Alföldy 1969, 43.

³²⁵ Paškvalin 1963, 133.

³²⁶ Bojanovski 1988, 221.

³²⁷ Ibid. 391-392.

³²⁸ Rendić-Miočević D 1948, 47.

³²⁹ Alföldy 1969, 43.

³³⁰ Rendić-Miočević D 1948, 46.

³³¹ Demicheli 2011, 81; Alföldy 1969, 37.

³³² Ibid. Demicheli:82; Alföldy: 46, 47.

³³³ Alföldy 1969, 46.

³³⁴ D. Rendić-Miočević 1948, 50.

³³⁵ Ibid. 45.

³³⁶ Rendić-Miočević D 1989, 434-435.

članku u kojem je žrtvenik objavljen odbacuje.³³⁷ Svejedno Alföldy navodi ime *Aioia* pod keltsku skupinu.³³⁸ Prisutnost keltskog onomastikona zabilježena je i na žrtveniku iz Vašarovina (D32) gdje je cognomen *Catius*³³⁹ ilirizirano keltsko ime *Catta*.³⁴⁰ Makar je moguće da je to ime zapravo latinsko.

Kao jedan od klasičnih primjera prilagođavanja epihorskog imena rimskom onomastikonu je primjer spomenika s Gornje cetine Neptunu (D46). Na njemu se ističe autohtoni teonim *Neptuno Andab(iae) Aelius Maximus Classicianus votum solvit*. Vidljiv je spoj rimskog božanstva Neptuna s autohtonim Andabijem. Dedikant je naveo svoje puno ime, a *Classicianus* vrlo vjerojatno označava vojnika iz rimske flote (*classis*), i to vjerojatno iz Ravene jer je onomastička formula bliža ravenatskoj. Taj je vojni mornar očito podigao natpis bogu kojeg je štovao dok je bio u službi te se time zahvalio sretnom povratku kući, time nesvjesno prenoseći odjeke romanizacije.³⁴¹

Primjetna je razlika između jugozapadne Bosne i gornjeg toka Cetine i teritorija Ridita. Područje Livanjskog, Duvanjskog i Glamočkog polja vrlo je tradicionalno i najmanje kontaminirano vanjskim utjecajima te je zato iznimno povoljno za proučavanje autohtonog delmatskog onomastikona.³⁴² Geografska obilježja krajolika zadinarskog područja, surovost i oštra klima, znatno su usporile utjecaje izvana, stvarajući određeni stupanj izoliranosti.³⁴³

Zadinarsko područje karakterizira slabiji liburnski utjecaj nego na području Ridita i gornjeg toka Cetine; snažniji autohtoni izričaj, jednostavnije imenske formule i sažimanje rimskog s epihorskim elementima.³⁴⁴

Zaključak je da na području Delmata prevladava autohtono stanovništvo, uz mješavinu došljaka iz Grčke, Italije, Orijenta i sjevernih keltskih područja. Većinom su to romanizirani autohtoni pojedinci koji su dobili građanska prava te time zaradili carski gentilicij, ovisno o razdoblju. Međutim, u nešto manjem postotku nalazimo epihorske onomastičke formule domaćina koji nisu doživjeli dodjelu građanskih prava te italske došljake s potpunom rimskom formulom.³⁴⁵

³³⁷ Gabričević 1961-62, 238.

³³⁸ Alföldy 1969, 358.

³³⁹ Ibid. 337, 358.

³⁴⁰ Gotovac 1990.-1991, 54.

³⁴¹ D. Rendić-Miočević, 433.

³⁴² Gotovac 1989/1990, 196.

³⁴³ Ibid. 205.

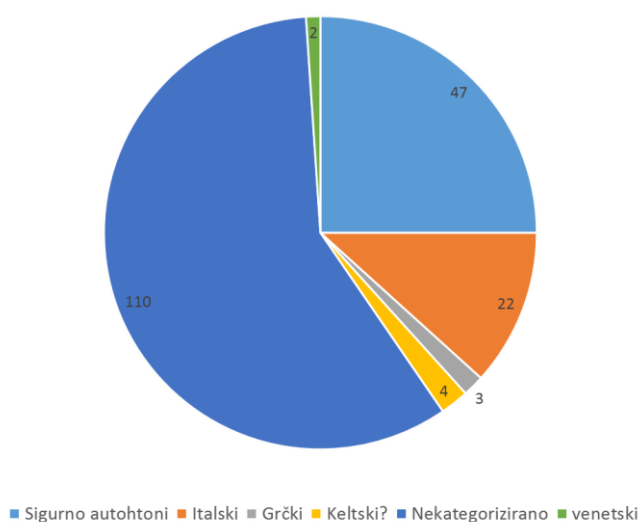
³⁴⁴ Ibid.

³⁴⁵ Demicheli 2011, 86.

LIBURNSKO PODRUČJE

Broj autohtonih božanstava na ovom području je veći nego na području Delmata gdje prevladava većinom Silvan. Sudeći po statistikama, i na ovom području su prevladavali autohtoni dedikanti kako s epihorskom tako i s romaniziranom formulom.

Podrijetlo imena dedikanata kod Liburna

Slika 10: Odnos podrijetla imena dedikanata na zavjetnim spomenicima kod Liburna

možemo sa sigurnošću reći, kako zbog nepotpunosti formule, tako i zbog kompleksnosti okolnosti pridijevanja imena koje čine kategoriziranje antroponima izuzetno teškim zadatkom.

Anamarija Kurilić navodi liburnski korpus autohtonih imena: *Azicicus, Acaica, Acirrius, Aeta, Actor, Aplus, Apulus, Boninus, Calpurnius, Camines, Camunia, Caeunus, Clausus, Clenus, Cliticus, Colatina, Curticus, Dumma, Fata, Germus, Granphicus, Hoia, Hospost, Hostidux, Labiavust, Lambicus, Lastimeis, Loiscus, Malavicus, Mamaester, Marica, Menda, Moicus, Novens, Oeplus, Oia, Opiavus, Oplinocus, Oplica, Oplus, Pasina, Passienus, Patalius, Picusus, Plaetor, Potisus, Raecus, Sextus, Suioca, Titamoca, Titua, Titus, Toruca, Tresina, Turranius, Turus, Vadicus, Vadisa (?), Vencus, Vescleves(?), Viniocus, Volaesa, Volscus, Volses, Volso, Volsounus, Volsus, Volt(?), Voltimes, Voltisa, Zuprio, Zupricus.*³⁴⁶

³⁴⁶ Kurilić 2002, 127-135.

U priloženom katalogu navedeno je ukupno 188 imena dedikanata. Za njih 47 se smatra da su sigurno autohtona imena što čini oko 25 % posveta. Osim nekolicine potencijalno grčkih (*Paris, Pauli?, Zosimus*), keltskih (*Tullia Fusca, Tiberius Capersik, Ranuco Arria Cessa, Tertulla?*) i venetskih (*Appuleia, Hostiducis*), velika većina su najvjerojatnije romanizirana autohtona imena. Za samo 22 (12%) imena možemo reći da su gotovo sigurno italska. Za ostala imena ne

Što se imena koja bi mogla biti liburnska tiče, navodi se idući popis: *Apliata(?)*, *Avita*, *Amoditino*, *Barcinus*, *Clytus*, *Dacico*, *Darmocus*, *Dasas*, *Entella*, *Epicatia*, *Feresius*, *Fesius*, *Festus*, *Fidiclanus*, *Fonteius*, *Fresianus*, *Graesimus*, *Hostucius*, *Hostilius*, *Hovis*, *Iadestinus*, *Iaetus*, *Lartius*, *Laepicus*, *Laepocus*, *Liburnus*, *Lurnio*, *Nantanius*, *Oculatinus*, *Oppius*, *Oppia*, *Ostilius/ Hostilius*, *Parea(?)*, *Patrinia*, *Pinncens*, *Plaetorius*, *Polla*, *Queresius*, *Raecius*, *Roesia*, *Roscia*, *Septumus*, *Sextio*, *Suricus*, *Tarius*, *Tetenus*, *Triera*, *Tritus*, *Veronius*, *Veturia*, *Virno*, *Volumnius*, *Volusius*.³⁴⁷

Najpopularniji gentilicij je uvjerljivo *Claudius*, zatim slijede *Iulius*, *Aelius*, *Aurelius*, *Aquilius* i *Aemilius*. Time se čini da je većina autohtonog stanovništva dobivala civitet u vrijeme Klaudija i Nerona³⁴⁸, ili pak u vrijeme Julijevske dinastije u ranom Principatu.³⁴⁹ To se slaže s vremenom završetka romanizacije Liburna koji se odvijao u to vrijeme. Kod Delmata je pak jedan od najzastupljenijih gentilicija *Aelius*, po čemu se može zaključiti da je dodjela civiteta kulminirala u Hadrijanovo vrijeme.³⁵⁰

Liburnski krajevi su još od republikanskog vremena bili pod snažnim utjecajem imućnih rimskih porodica kao što su, na primjer, *Appulei*, *Calpurnii* i *Gavilii*. Svojim utjecajem i uvođenjem brojnih robova koji su zatim preuzimali njihove imenske strukture značajno su utjecali na cjelokupnu onomastičku sliku Liburnije.³⁵¹

Na imenima određenog broja dedikanata vidi se da su pripadnici autohtone aristokracije koja je svoj povlašten položaj imala i u predrimsko doba te je iz političkih interesa vršila munificijencije. Time su članovi liburnske aristokracije izražavali zahvalnost i podilazili Rimljanima koji su im omogućili da ostanu na svojim visokim položajima i nakon romanizacije, kao nagradu za savezništvo s Rimom. Time ne samo da su izražavali svoju podršku Rimljanima već su demonstrirali moć građanima.³⁵²

Ime *Turranius* je prisutno na 3 od 9 spomenika Latri s imenima dedikanata te je sadržana u imenima čak 5 dedikanata. Izvan ovog konteksta, to obiteljsko ime javlja se na čak 7 lokacija u Liburniji, a datirana su u rasponu od prvog do drugog stoljeća, na području između Zrmanje i Krke. Samo dvije osobe od ukupno sedam s tim imenom nisu bile Latrini zavjetodavci. U Dalmaciji su statistički podaci slični: od ukupno 12 pojedinaca s imenom

³⁴⁷ Kurilić 2002, 135-144.

³⁴⁸ Alföldy 1969, 37.

³⁴⁹ Ibid.31.

³⁵⁰ D. Rendić-Miočević 1948, 55.

³⁵¹ Ibid. 56.

³⁵² Medini 1964/65, 1966/67, 66.

Turranius, šest su Latrini dedikanti. Turaniji iz Salone navodno djelomično vuku korijene iz Venetije, ali su nesumnjivo predstavili kult Latre u Saloni. Te su dvije obitelji različite, ali imaju isti korijen u starijem rodu.³⁵³ Također, postojala su dva sjedišta te obitelji: u Nadinu i Skardoni (koja ima dva ogranka: u Saloni i Skardoni). U Saloni je nađen natpis dedikantice Turranije Valentine za koju se sa sigurnošću tvrdi da je bila autohtona Skardonitanka. Kada se svi ovi podaci uzmu u obzir, pretpostavlja se da je Latra bila zaštitnica obitelji Turanija.³⁵⁴

Može se zaključiti da su Turaniji bili nosioci Latrinog kulta još u prapovijesno vrijeme, i to iz užeg područja Nedina (selo Škabrnja i Prkosa) koje se smatra ishodištem kulta. Iz tih se prostora kult širio na Skardonu i Salonu.³⁵⁵

U Novalji je prisutna ugledna obitelj Kalpurnija, od začetnika Gneja Kalpurnija Pizona, uglednog konzula. Tome svjedoči ogroman ulomak are iz Caske (L64), koji se danas čuva u zbirci Stomorica, posvećenoj autohtonoj božici Heji (Eji) na ovom natpisu kategorizirane kao *Heiae Augustae*. Smatra se da je ta obitelj držala više imanja na prostoru Liburnije i Histrije.³⁵⁶

Dedikantica Recija Marcela s bribirske are (kat.L132) posvećene Izidi pripada obitelji Recija koja je epigrafski zabilježena na Rabu, Krku, Cresu, Zadru i kod Asserie. Većina autora Reciju Marcelu smatra autohtonom Liburnkom čija je obitelj bila prijemčiva za romanizaciju. Pretpostavlja se da se kult Izide proširio nedugo nakon što je u Rimu dobio zakonsku legalizaciju te se putem sudbenih sjedišta Narone i Skardone brzo implementirao u svakodnevicu bribirskog područja.³⁵⁷

Što se orijentalnih doseljenika tiče dedikant Tit Kvincije Paris sa zadarske are Izidi (L133) nagoviješta orijentalno podrijetlo, vjerojatno grčko. A i teoforno ime Isidora može biti orijentalno, za razliku od autohtonog Izidora.³⁵⁸ On je jedan od orijentalnih doseljenika koji se vjerojatno nastanio u Liburniji.

U Skradinu (L53) je nađen natpis posvećen Velikoj Majci, a ime dedikanta interpretirano je kao pripadnik obitelji *Domatius*, značajne trgovačke obitelji stranog podrijetla. Oni su se, naime, bavili većinom novčarskim i trgovačkim djelatnostima te se pretpostavlja da im je podrijetlo iz sjeverne Italije. Dedikant se najvjerojatnije naselio u

³⁵³ Medini 1984, 234.

³⁵⁴ Ibid. 233.

³⁵⁵ Ibid. 234.

³⁵⁶ Kurilić 2004, 7.

³⁵⁷ Kuntić-Makvić 1982, 155-156.

³⁵⁸ Kuntić-Makvić 1982, 154.

Skardonu zbog poduzetničkih djelatnosti te ostavio svoj trag u vidu zavjetnog spomenika. To se uklapa u argument da su se strani kultovi širili dolaskom trgovaca na tlo istočne obale Jadrana, pogotovo u većim lukama.³⁵⁹ Druga opcija interpretacije imena je *Domitius*, član obitelji frigijskog podrijetla što direktno povezuje s kultom Velike Majke. Ujedno su nositelji tog imena bili većinom ratni veterani koji su dobivali posjede nakon svoje službe.³⁶⁰ Kognomen *Publicola* se direktno povezuje s obitelji Valerija te se prevodi kao „Priatelj naroda“. Ta je obitelj imala visoki društveni status u Italiji, pogotovo tijekom ranog Principata.³⁶¹

Gentilicij *Liburnius* nađen je na 2 spomenika u kontekstu orijentalnih oslobođenika. Mate Suić to pojašnjava time da je vjerojatno postojao poseban kolegij koji se brinuo za kult, iz reda liburnskih svećenika (*sacerdos Liburnorum*) te je taj kolegij posjedovao spomenute robove.³⁶² U ulozi lokalne elite koja je promovirala pokrajinske kultove bilo je već riječi u prethodnom tekstu. O toj su temi pisali Ivana Jadrić-Kučan i Željko Miletić.³⁶³ Kao primjer možemo obratiti pozornost na natpis posvećen Liberu iz Senja (L176) u kojem je dedikant svećenik Liberovog kulta. U tom natpisu je Lucije Gavije Optat dedikant s formulom tipa *tria nomina*, bez filijacije, glasačkog okruga ni oznake podrijetla, što je često u Liburniji u ranom Principatu kod slobodnih i oslobođenih rimskih građana. Gentil *Gavius* implicira italsko podrijetlo, a poznato je tri nositelja u Liburniji i ukupno devet u cijeloj Dalmaciji. U Liburniji su Gaviji nađeni na Bribirskoj Glavici, u Kninu i Burnu. Ime *Optatus* je češće u Liburniji te ga nose italski doseljenici, njihovi potomci i njihovi oslobođenici.³⁶⁴ U natpisu je navedeno ime njegove majke Gavije Lucije Maksime, s potpunom formulom (gentilom, filijacijom i kognomenom) što je tipično za slobodne rimske građane, kao što joj je bio i otac, sudeći po njezinoj filijaciji. Anamarija Kurilić zaključuje da je dedikant vjerojatno bio pripadnik istaknute domaće obitelji te potomak veze rimske građanke (od čije je strane naslijedio prenamen) i latinskog građanina, vjerojatno Liburna jer je spao pod djedovu (s majčine strane) *patria potestas*, zadobivši njegovo gentilno ime, a ne očevo.³⁶⁵

U Burnu su nađeni zavjetni spomenici koje su digli legionari, većinom Jupiteru i Kapitolijskoj trijadi. Na jednom od njih (L81) se čak ističe delmatsko podrijetlo 'etničkom'

³⁵⁹ Glavičić, Miletić 2011, 123-124.

³⁶⁰ Ibid. 125.

³⁶¹ Ibid. 127.

³⁶² Suić 1969, 81.

³⁶³ Jadrić, Miletić 2008.

³⁶⁴ Kurilić 2010, 89.

³⁶⁵ Ibid. 89-90.

oznakom *Dalmata*. Ime delmatskog vojnika je *Marcus Aurelius*. Takav kognomen stekao je služeći vojnu službu izvan rodnog kraja.³⁶⁶

Dakle, prilikom analize dedikanata valja imati na umu da autohtoni dedikanti nisu bili jedini koji su dizali spomenike autohtonim kultovima. Naime, zabilježeni su i italski doseljenici koji su štovali autohtone božice. Kao primjer navode se obitelji Gelijevaca i Domicija, ne-Liburni koji dižu spomenike Latri.³⁶⁷ Natpis (L47) koji je iz Nedina ili Aserije, navodi da je obitelj *Gellii* podigla svetište Latri Augusti, u vrijeme ediliteta Klodija Gemina (*sub Clodio Gemino aedile*) daje zaključiti da je i to prikaz munificijencije. Analizom imena se zaključuje da *Gellii* nisu Liburni već doseljenici, ali su htjeli zajednici iskazati čast podigavši svetište lokalnoj boginji.³⁶⁸ Time se osporava teorija da su autohtonim božanstvima spomenike dizali samo autohtoni stanovnici.

Generalna slika antroponima ukazuje da Liburni imaju veći postotak doseljenika od Delmata te raznobojniji profil putnika i stranog stanovništva. Vjerojatno zbog činjenice da je romanizacija bila daleko mirnija u ovom predjelu i da je obalno područje rezultiralo većom protočnošću trgovine i ljudi općenito.

ODNOSI DEDIKANATA PREMA SPOLU

KULT	Ženski dedikanti (Delmati)	Muški dedikanti (Delmati)	Ženski dedikanti (Liburni)	Muški dedikanti (Liburni)
Silvan	0	30	0	11
Sentona			2	3
Irija			2	0
Jutosika			0	1
Vesta			0	1
Junona	0	2	1	0
Liber	0	3	2	7

³⁶⁶ Suić 1970, 110-113.

³⁶⁷ Medini 1984, 228.

³⁶⁸ Ibid. 232.

Minerva	0	1	0	1
Latra			2	7
Magna Mater			1	3
Venera	3	1	1	0
Jan	0	1	0	6
Heja			1	0
Dijana	0	3	1	1
Vulkan			0	1
Apolon			0	1
Herkul	0	2	0	1
Serapis			0	1
Jupiter	0	17	8	30
Nimfe	1	0	2	2
Trivije	1	0	1	1
Mars			0	1
Sabazije			0	1
Izida			1	1
Mitra	3	0	0	2
Aitika			1	0
Merkur	1	1		
Genij				
Nekategorizirano	1	4	8	7
Ukupno	10 (13%)	65 (87%)	34 (27%)	90 (73%)

Iz tablice je vidljivo da je podizanje zavjetnih spomenika bio običaj rezerviran većinom za muškarce, pogotovo kada su u pitanju kultovi poput Marsa, Jupitera i Silvana. Žene su znatno rjeđe podizale spomenike i to većinom boginjama (s izuzetkom Merkura i Jupitera). Kod Liburna je samo 27 posto žena podizalo spomenike što je dvostruko veći postotak u odnosu na Delmate. Moguće je da je to bilo povezano s velikom zastupljenošću autohtonih boginja i matrilinearnosti. U svakom slučaju, ovi se statistički podaci svakako trebaju uzeti u obzir prilikom promatranja odnosa između kultne slike i društvenog i ekonomskog uređenja.

POPIS DEDIKANATA PO KULTOVIMA

DELMATSKO PODRUČJE

SILVAN

D4 *Quintu(s) / Anix(?)*

D6 *Panes / Pi(?)*

D7 *Panes / Stul(?)*

D9 *T(itus) Aur(elius) Pro/cu(ulus)*

D10 *Turus Pira/mi*

D11 *[---] Temus*

D15 *(Ma)ximus / (Ger)manici l(ibertus)*

D16 *Aneius / Caecili/us*

D17 *Pla(tor)*

D18 *T(itus) Cai f(ilius)*

D19 *Vern(a) --- / (Tu)ran(ius)*

D21 *T(itus) Aur(elius) Das(ius)*

D22 *Q[---] P[---]*

D23 *P(ublius) Ael(ius) / Aper*

D24 *Agricol(a) Iul(ii) s(ervus)*
D25 *M(arcus) Iul(ius) / Tigri/nus*
D26 *Iul(ius) Cass / ianus mil(es) coh(ortis)*
D27 *T(iberius) Aur(elius) / Quint(us)*
D28 *Titus / Cn(eius) Daio*
D29 *V(alerius) Fi/rmus*
D31 *Q(uintus)*
D32 *Ael(ius) Catius*
D33 *Apriclus*
D34 *Primus /Vepi*
D36 *Dasius Gemelli /fil(ius)*
D37 *Casius / Aurelius*
D128 *Ael(ius) Maxi/mus*
D134 *Aur(elius) An(to)ninianus*
D138 *Surus Pirami*
D139 *Au(relius) Plautius Var/roni*

MITRA

D 38 *Comi(tius?)*
D39 *Com[imitius?]*
D41 *Sisim/brius*

NIMFE

D42 *Maxima*

LIBER

D44 *L(ucius) Aebutius L(---) f(ilius) / Ser(---) Celer(is) Aed(ilis) Ilvir I(---) D(---) ex(---) Pe[---*

-

D45 *T(erentius?) Eutimus / Gabalus*

D46 *Aelius Maximus Classicianus*

VENERA

D47 *Octavia / (F)ortun / [a]ta*

D48 *Antoniae Dec(---) Antonius / Proculus / Decur(ius) / Salon(a) et Coponia / Parentes* IN
MEMORIAM*

D49 *C(---) L(---) / M / CN F(ilia)*

TRIVIJE (HEKATA)

D50 *Titia Elp(is)*

GENIJ

D51 *P(ublius) Rapidu(s)/ signifer/ c[(o)ho(rtis)]*

MERKUR

D52 *Aioia[---]*

D53 *Turr(a)n(i)us Fir(---)*

DIJANA

D54 *P(ublius) Marronius / Maximianus*

D55 *P(ublius) A(---) M(---) C(---)*

D57 *Aur(elius) Tit(us) /M(iles?)*

MINERVA

D61 *L. Sulpici/us Procu/lus*

JUPITER

D63 *Ael(ius) Titus*

D64 *P. Ael(ius) Quin(tus)*

D66 *Cn. Tullius / Faventinus*

D67 *M(arcus) Ippi[us] L(ucii) f(ilius)*

D69 *[C]laudius*

D72 *Ael(ius) Anteros*

D73 *C(laudius) Iul(ius) Ro[---]/tus et C(laudius) Iul(ius) rogatu/ iunior*

D74 *T.Coni/nius Ursus*

D75 *Fulgerali / Vesii (duo) / Ravonius / et Hermer*

D79 *M(---) Iunius / Fadenus*

D80 *T(itus) A(u)r(elius) Ma/ximinus*

D81 *Aur(elius) Sextu/s Ledri (filius)*

D82 *[D]ulceno*

D83 *T(itus) Aurelius / Quintus*

D84 *Panes / Slator(is) C/iassicus*

D85 *M(arcus) Plaetor/ius Albanus*

D87 *Pinsus [G]er / manicus / Turi [f(ilius)]*

D88 *C(aius) Arrius / Agaeviv[us]*

D89 *Iettus / Dasantius*

D90 *Apludu[s ---] /Mevertens Pl[a]/dom[e]ni filiu[s]*

D91 *Apludu[s...]/s patr[.]i[.] / don[...]ini filiu[s]*

D92 *Aurelius / P(l)at(or)*

D93 *Varro*

D159 *(C)laudius*

JAN

D95 *Aurelius Vi[c]/ tor et Sat?[---]/ Dito*

HERKUL

D97 *C.Trosius / Crispu(s)*

D98 *P. Ael(ius) Celsinus*

JUNONA

D99 *Septimius / (I)u(s)tianus*

D100 *Aurel(ius) Ne/pos*

NEKATEGORIZIRANO

D103 *Planus / Verzu(l)us [--] et / Paio Ter/minio*

D100 *Apollini pi(o)*

D109 *[F]irmus*

D112 *Nepos*

D114 *Laelia / Tertulla*

LIBURNŠKO PODRUČJE

SILVAN

L1 *T(itius?) Caper*

L2 *Aquilius / Rufus*

L3 *C. Vibius Fesi(us)*

L4 *Tytulius / Panentis*

L6 *L(ucius) Iulius/Restitutu(s)*

L7 *C(aius) Egnatius/Rogatus*

L8 *L(ucius) Aeroni/us*

L9 *L(ucius) Cornelius/ Sabinus*

L10 *[---Co]rnel(ius)*

L11 *[Co]rnel[ius]*

L12 *Q(uintus) Septimius Naso*

SENTONA

L13 *Geminus / Boninus / Hostiducis*

L14 *Tullia Fusca*

L15 *(A)el(ia) (Tit)a*

L16 *C. Vibius Florus*

L18 *Sex(tus) Aem(ilius)*

IRIJA

L20 *Aquila Q(uinti) f(ilia) Colatina*

L21 *C(ai) Vale(ri) Optati f(ilia) /Felicula*

JUTOSIKA

L22 *L. Granius / Voltimes f(ilius) /Rufus*

IKA

L23 *M(arcus) / Vipsanius / M.I /Faustus*

VESTA

L25 *Sex(tus) Aquilius / Lucifer*

JUNONA

L 26 *Appuleia M(---) F(ilia) Quinta / svo et L(ucii) Turpili Brocchi / Liciniani / Filii*

LIBER

L28 *L(ucius) Volumnius Pudens*

L29 *L. Gavius Optatus*

L31 *fili sui P(ublius) Quinctius Paris*

L33 *L(ucius) Volumn(ius)*

L34 *Iulia Firmi/lla*

L36 *Iulius Bes*

L37 *Q(uintus) Ostilius / (Ba)rcinus*

L174 *Iulia Firm(i) / lla*

L176 *L(ucius) Gavius Optatus sac(erdos) / Liburnor(um)*

MINERVA

L38 *C(aius) Egnatius / Secundus*

LATRA

L39 *Calpurn/Ia C(ai) f(ilia) Ceu/na*

L40 *Pupillor(um) / Moicorum / liberta / Dumma*

L41 *C(aius) Iulius / Picusi f(ilius) / Ceunus*

L43 *T(itus) Turranius L(ucii) f(ilius) Claud(ia) Rufus*

L44 *[A]pli f(ilius ili filia)*

L45 *Q(uintus) Calpurnius Sex(ti) f(ilius) Ser(gia) F(ronto)*

L46 *---]ius C(ai) [f(ilius) Se]r(gia)*

L47 *Clod(io) Gem(ino)*

L48 *[L(ucius) Do]mitiu(s) / (R)ufus*

L49 *C(aius) Turranius / C(ai) f(ilius) Severus*

MAGNA MATER

L50 *T(itus) Prusius T(iti) f(ilius) Ser(gia) Optatus*

L52 *Verridia Psych[e---]*

L53 *P(ublius) Do[---]s / Pub[---]*

L187 *Q(intus) Petronius / Philippus*

VENERA

L55 *Egnatia / C(laudia) f(ilia) Pavllina*

JAN

L56 *Cinius Genialis*

L58 *T. Darmo*

L59 *L. Sen(tius)*

L60 *T. Octavius / C(laudius) f(ilius) Macer*

L62 *Q(uintus) Ennius / f(ilius) Agrippa*

L173 *Q(uintus) V(alerius) P(hillipus?)*

HEJA

L64 *[C]alpurnia L(uci) Pisonis aug(uris) f(ilia)*

DIJANA

L65 */ [---]ia Apli f(ilia) / [Sec]unda*

L165 *[E]u(h)emer(us)*

VULKAN

L68 *Baebiu[s] / Priscu[s]*

APOLON

L69 *M(arcus) Publicius / Campanus*

HERKUL

L73 *Claudius / Peregrinu[s]*

SERAPIS

L189 *Sarmentius / Geminus*

JUPITER

L74 *Volltissa*

L75 *Cassia Pa(uli)*

L76 *T(itus) Ael(ius) Cel/sinus*

L77 *L(ucius) Apuleius/ Crispinianus*

L79 *Cornelia / C(laudia) f(ilia) Tertia*

L80 *Billian(ius) / [---] f(ilius) Verus*

L81 *M(arcus) Aurel(ius) / Dalmata*

L82 *P(ublius) Ael(ius) Se/cund(us)*

L83 / *T(itus) Aure(li)/us Pot(ens?)*

L84 *C(aius) Iulius / Victorin*

L85 *G. Caliu(s) / L(---)*

L86 *G(aius) Caliu[s]*

L87 *C(aius) Helvius / Maximin(us)*

L88 *L(ucius) Ter(---) A[le?]/xan[der?]*

L89 *C(aius) Vib(ius) Iulia/nus*

L91 *C(aius) Coran/us*

L92 *T(itus) Fufisius*

L93 *C(aius) Voc[---] / M(arci) f(ilius)*

- L96 *Titulenus / [R] espectus*
- L98 *Billian[u]/s Verus*
- L99 *Iovi / Kalpurn/ia Peculi/aris*
- L100 *l(ibertus) Seve(rus)*
- L101 *P(ublius) Aem(ilius)*
- L103 *P(ublius) Ae(lius) M(---)*
- L104 *P(ublius) Ae(lius) M(arcus)*
- L106 *Appuleia M(arci) fil(ia) Quinta / suo et L(ucii) Turpili brocchi*
- L107 *Valer/ia / Rentina*
- L111 *Ranuco / Arria suc(---) / Cessa*
- L113 *Sex(tius) Quinctilius / Q(uintus) f(ilius) Seneca*
- L114 *Marcus Ac[---] / [---]*
- L115 *Vince/ntiu(s)*
- L116 *Recus Senti/us*
- L117 *Iulius Ge/minus*
- L119 *P(ublius) Aelius / Andes / Barcini (filius)*
- L120 *Octavius Eu[f]emus*
- L122 *Iul(ius) Sexti/lius*
- L159 *Oppia Tertul(la) / Volsi f(ilia)*

NIMFE

- L123 *Iulia / [---] f(ilia) Te(r)tulla*
- L124 *Terentia / T. f(ilia) Secund(a)*
- L126 *Ti(berius) Gavillius C(ai) f(ilius) /Cla(udia) Lambicus*

L127 *C(laudius) Raecius Leo,*

TRIVIJE

L128 *Tertia / Claudia*

L129 *C(aius) Iulius / Celer*

MARS

L130 *Turus Longini f(ilius)*

SABAZIJE

L131 *L(ucius) Plotius Eperastus*

IZIDA

L132 *Raecia Mar/cella*

L133 *M(arcus) Minicius / Zosimus*

MITRA

L134 *Hermes C(ai) / Antoni Rufi*

L135 *Faustus T(iti) L(uli) Saturnini*

AITIKA

L179 *Titi Gavillorum Voltimes*

NEKATEGORIZIRANO

- L136 *Sex(tus) Octavius / Cla(udia) Constans*
- L138 *Ieta / Aeronia / C(ai) f(ilia)*
- L139 *Mutilia / [---] f(ilia) Maxi(ma)*
- L140 *Darmoca / Ceunae l(iberta) / Secunda*
- L141 *T. Domiti/us Severu(s)*
- L142 *Rubria / Ceuni f(ilia) Pola / Saluti*
- L143 *S)atria Felicla / [Sat]ria M(arci) f(ilia) Secunda*
- L144 *Titia M(arci) filia / Rufina*
- L146 *Lurnio Cal[---]*
- L147 *Oppia / C(ai) f(ilia) / [A?]equine*
- L148 *Cn. Corne/lius Severus*
- L149 *Sex(ti) f(ilia) / Matto*
- L150 *C(aius) Gem(inius?) / [---] Claud(ius?)*
- L151 *Servi[l---] / C(ai) l(ibertus) Fus[---]*
- L191 *Lurnio Cal[---ia]*

8. OSVRT NA DRUŠTVENU I EKONOMSKU SLIKU PODRUČJA LIBURNA I DELMATA NA TEMELJU ZAVJETNIH SPOMENIKA (*Interpretatio Romana*, romanizacija, ekonomija ara)

Ovo će se poglavlje dotaći teme ekonomije ara, spomenuti postojanje klesarskih radionica te fenomena romanizacije i *interpretatio Romana*, s ciljem da se obujme gospodarske i društvene prilike ovih prostora.

8. 1. EKONOMIJA PROIZVODNJE ARA

Liburnija je poznata po većoj količini ara standardne izrade i manje relativne vrijednosti. Na području Liburnije izrazit je autohtoni stil zavjetno-votivnih žrtvenika, makar ima strukturalne i morfološke poveznice s Italijom, Histrijom i Dalmacijom.³⁶⁹ Većina tih spomenika je rađena u lokalnim radionicama te sadržava stilsku autohtonost ovog područja. Razlog podizanja spomenika je izražavanje odanosti nekom božanstvu, posljedica političkih i društvenih prilika te demonstracija društvenog statusa dedikanta i/ili njegove obitelji. Oni se postavljaju u svetištima i zasebno. Već po obliku klesanja žrtvenika možemo zaključiti mjesto gdje se nalazio – ako je bio dio svetišta, onda ima prošireno podnožje i krunište kako bi se ukomponiralo u konstrukciju skulpture.³⁷⁰

Mogu se izdvojiti geografske mikro-cjeline koje se stilski razlikuju u izvedbi spomenika, kao što su Aserija, Nedin i Varvarija koje su poznate po velikoj zastupljenosti manjih serijski rađenih ara, o kojima je pisala Anamarija Kurilić.³⁷¹

Votivni su spomenici Liburnije jednaki kao i u ostatku Carstva, jedino je nešto veća prisutnost malih votivnih ara standardne izrade. Vodeći je primjer takve prisutnosti standardiziranih manjih ara Bribirska Glavica. Tamo je nađeno mnogo žrtvenika (prisutnost zavjetnih spomenika je neobično veća nego onih nadgrobni³⁷²), većinom posvećenih ženskim božanstvima, s ženskim dedikantima. Također, dio ara uopće nema natpis što upućuje na dvije mogućnosti: ili se čeka na naručioca te su to zasad neobrađene are ili su posvete pisane bojom. To bi objasnilo neujednačenost u kvaliteti slova imena božice i

³⁶⁹ Kolega 2003, 290-291.

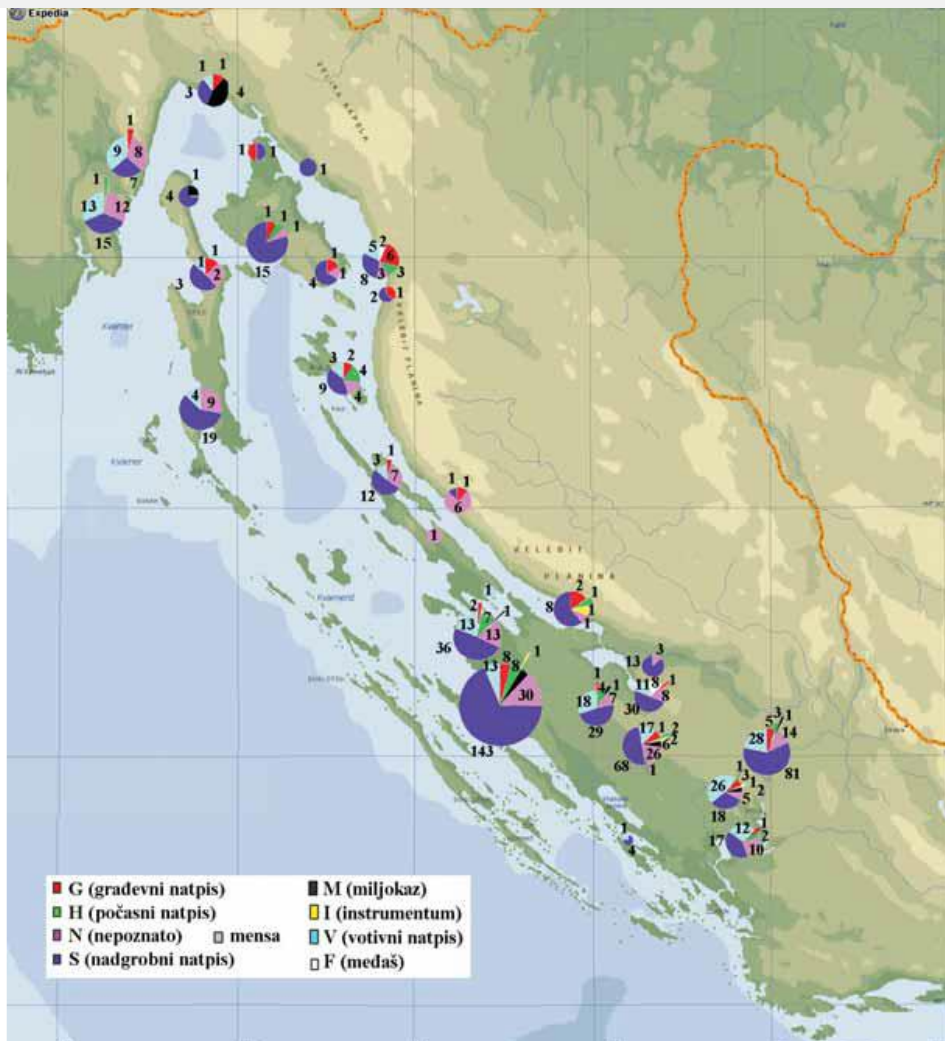
³⁷⁰ Ibid. 301.

³⁷¹ Kurilić 2010.

³⁷² Ibid. 266.

dedikanta, kao što je slučaj kod are posvećene Izidi (L132). Time se dodatno argumentira povećana serijska proizvodnja ara, o čemu Anamarija Kurilić detaljnije piše.³⁷³

Srednja vrijednost spomenika označava prosječnu vrijednost s obzirom na kakvoću materijala, kvalitetu izrade i dimenzije. Postoji ukupno 10 kategorija vrijednosti spomenika, ali u ovom radu taj princip neće biti detaljnije izražen zbog potencijalnog udaljavanja od teme.³⁷⁴ Bitno je izraziti da je odnos votivnih spomenika u cjelokupnom epigrafskom korpusu Liburnije oko 18%, s ukupno 194 spomenika. Od toga votivne are obuhvaćaju čak 86 % epigrafske građe, dok su ostalo većinom skulpture, reljefi i dijelovi arhitekture.³⁷⁵

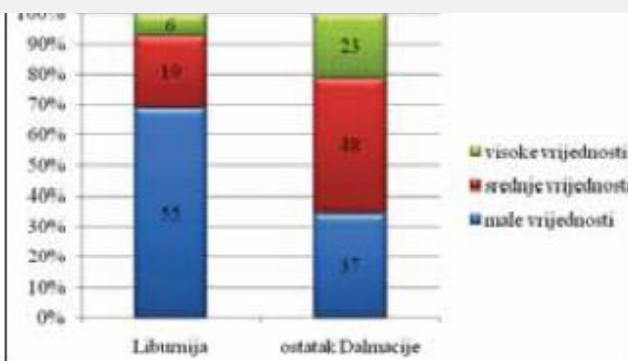
Slika 11: Brojčana zastupljenost epigrafskih spomenika u antičkoj Liburniji

³⁷³ Kuntić-Makvić 1982, 152.

³⁷⁴ Za detaljnije informacije vidi: Kurilić 2010, 267 (opaska pod referencom br.9)

³⁷⁵ Kurilić 2010, 267.

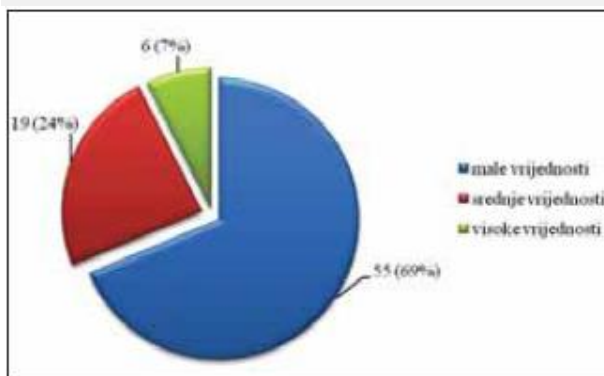
U Liburniji je primijećena dominacija votivnih spomenika male srednje vrijednosti. To implicira radioničku proizvodnju i veliku potrebu za jeftinijim spomenicima što mnogo govori o ekonomskom statusu tog područja. Zanimljivo je da u provinciji Dalmaciji zastupljenost spomenika niže vrijednosti manja u odnosu na one srednje vrijednosti, dok je u Liburniji obrnuto. Anamarija Kurilić u svojoj studiji razmatra razloge postavljanja toliko velikog broja malih ara te odbacuje tvrdnju da je riječ o

Slika 12: usporedba postotaka vrijednosti votivnih ara Liburnije i s područja Delmata

lošijem ekonomskom stanju. Ona tu pojavu pripisuje velikoj potražnji zbog

koje se tržište trebalo prilagoditi: radeći uniformirane standardizirane are u koje se samo dodaje ime dedikanta, dakle, one nisu rađene po narudžbi. Time im se smanjuje cijena i omogućuje brza nabavka i postavljanje spomenika. Time odlučno odbacuje zaključke koji govore da je Liburnija imala lošiju ekonomsku situaciju od područja Delmata, gdje je zastupljenost ara srednje vrijednosti veća od zastupljenosti ara manje vrijednosti.³⁷⁶

Slika 13: odnos postotaka srednje vrijednosti votivnih ara na području Liburna

vidimo da su spomenike i niže, pa i više vrijednosti podizali ljudi iz raznih društvenih slojeva. Time se zaključivanje o ekonomskoj situaciji na temelju statistike kvalitete spomenika dodatno komplicira.³⁷⁷

Usporedbom relativne vrijednosti zavjetnih spomenika i na području Liburna i Delmata ne možemo zaključiti mnogo o odnosu ekonomske moći tih dvaju područja. Kod

³⁷⁶ Kurilić 2010, 270.

³⁷⁷ Ibid. 269.

Liburna imamo veću frekvenciju spomenika (odnos u katalogu je 194 spomenika Liburna naspram 163 spomenika Delmata) i to onih male vrijednosti. Time možemo zaključiti da je Liburniju karakterizirala organizirana serijska proizvodnja manjih araa zbog velike potražnje. Tijekom romanizacije, stanovništvo je masovno, pogotovo u urbanim centrima, podizalo spomenike. Budući da su Liburni mnogo ranije i uspješnije romanizirani, ne čudi veća potražnja za arama. Delmate karakterizira manji broj spomenika te veći postotak rustičnije izrade, pogotovo u zadinarskom prostoru. Time zaključujemo da su tamo postojale autohtone klesarske radionice i da je autohtoni umjetnički izričaj bio naglašeniji. Kao primjer naveden je stil Opačićkih reljefa (D141) s predimenzioniranim glavama i očima.

Također, u Liburna je veći broj munificijencija, što je sukladno teoriji o većoj prijemčivosti romanizacije te ne mora nužno značiti veću ekonomsku moć pojedinaca ili aristokracije. I Delmati bi vršili munificijencije svom autohtonom božanstvu da je ono bilo takve prirode da ima formalne arhitektonske strukture. Ali Silvan je poznat većinom samo po svetištima u prirodi tako da je broj munificijencija manji kod Delmata.

Sveukupna ekonomija tog područja je bila kombinacija autohtone materijalne kulture i nasljeđa doseljenika putem romanizacije. Glavne korjenite strukture nisu se mijenjale. Romanizacija je dovela do proširenja i unapređenje ekonomije i trgovine uvođenjem robovlasništva te stvaranjem urbanih centara s produkcijskim centrima.³⁷⁸

Proučavajući epigrafsku građu i stilizaciju reljefa, treba izbjegavati davanje homogenog etničkog obilježja umjetnosti stanovnika Ilirika ovog područja. Umjetnosti se ne bi trebala pripisati etnička obojenost, ukoliko nema iznimno uvjerljivih argumenata za to.³⁷⁹

Autentičnost pojedinih produkcijskih centara se jasno odražava u reljefnoj kompoziciji zavjetnih spomenika. A naglašenost prilagođavanja i prihvaćanja novopridošlih spomenika reflektira proces romanizacije i usvajanje rimskog načina života.³⁸⁰

Većina zavjetnih spomenika proizvedena je u lokalnim radionicama u provinciji Dalmaciji, a samo je malen broj uvezen. Njihova rustičnost je vidljiva u stilu klesanja te se može podijeliti u nekoliko kategorija:

1. Spomenici klesani u urbanim centrima s jakom helenističkom tradicijom (*Iader*)
2. Spomenici klesani u manjim naseljima ili vojnim logorima, najčešće u zaleđu

³⁷⁸ Pašalić 1967, 132.

³⁷⁹ Rendić Miočević D. 1984, 66.

³⁸⁰ Kolega 2003, 306.

3. Spomenici klesani u potpuno rustičnom autentičnom stilu, većinom od strane pojedinaca³⁸¹

Primijećena je stanovita količina domaćih klesarskih radionica. Neosporno je da su klesarske radionice postojale u svim većim gradovima i naseljima. Ali je teško dokazati postojanje manjih klesarskih radionica u zaleđu Dalmacije. Pretpostavlja se da su postojale, ali ih se ne može locirati.³⁸² Makar klesarske radionice ne možemo uvelike locirati putem spomenika, možemo istaknuti lokalne različitosti u klesanju: na primjer snažna autonomnost stila osjeća se u zapadnoj Bosni, na području Livanjskog, Glamočkog i Duvanjskog polja. Ističe se radionica Opačićkih reljefa na Glamočkom polju (D141). U njihovom umjetničkom izražaju dominiraju predimenzionirane jajolike glave i velike trokutaste oči. Također je prikaz Dijane s tog područja podosta autohton te je jedan od najranijih ustaljenih prikaza te božice na tom području.³⁸³ Djelovanje radionica u drugom stoljeću na Livanjskom i Duvanjskom polju vidljivo je proučavanjem spomenika koji imaju karakterističan izričaj.³⁸⁴

Kvaliteta klesanja na području Glamočkog i Livanjskog polja uspijeva sinkretizirati rimske klasične prikaze s autohtonim dok na području Gornje Cetine i Silvanovi prikazi kod Liburna (Skardona) pokazuju nevjешtu tehniku figurativnog prikaza. *Interpretatio Illyrica* ili autohtoni pečat tog područja je karakteriziran jakom rustikalnošću i nespretnošću u izvedbi. Međutim, Duje Rendić-Miočević to smatra odrazom autonomnosti delmatskog identiteta, toliko različitog od romaniziranih Liburna. Na kraju krajeva, bilo je potrebno dva stoljeća da Rimljani potpuno pokore ta područja. Naglašenost udova, pogotovo ruke kao na reljefu Dijane iz Draganića u Glamoču može upućivati na nekakvu lokalnu simboliku.³⁸⁵

Julijan Medini također napominje postojanje lokalne klesarske radionice na Livanjskom polju te ističe da je njezin stil vidljiv i na zavjetnim spomenicima iz tog područja.³⁸⁶

Zanimljivo je da se smatra da je u Zadru u klesarskim radionicama nastao najraniji reljef Mitre (L167 i L168) u ovom dijelu Europe.³⁸⁷

³⁸¹ Lipovac Vrkljan 2003, 249-250.

³⁸² Ibid. 257-258.

³⁸³ Rendić Miočević D. 1984, 69.

³⁸⁴ Gotovac 1990.-1991, 57.

³⁸⁵ Rendić Miočević D. 1984, 70.

³⁸⁶ Izvod iz diskusije, simpozijum Duhovna kultura Ilira, Herceg Novi, 4.-6. Novembra 1982, Sarajevo 1984, 266

³⁸⁷ Lipovac Vrkljan 2003, 258.

8.2. INTERPRETATIO ROMANA I SINKRETIZACIJA NA ZAVJETNIM SPOMENICIMA

Interpretatio Romana je izraz koji je utemeljio Tacit kao sintezu lokalnog kulta s rimskim i to pod rimskim imenom ili pak dvostrukim imenom (rimskim i lokalnim).³⁸⁸ Teško je pratiti tu pojavu s obzirom da ne postoji čvrsto utemeljen obrazac te je specifičan od pojave do pojave. Pogotovo je teško, kao u slučaju Silvana, ako se lokalno ime kulta nije sačuvalo.³⁸⁹

Interpretatio Romana, takozvano izjednačavanje autohtonih teonima s rimskim je prisutno u imenovanju autohtonih bogova Liburnije i onih na području Delmata. Na primjer, kod ženskih božanstava na liburnskom području pojavljuje se ime Venere: *Iria Venus*, *Venus Anotica* etc. Anotika je kao autohtono božanstvo prisutno i u samostalnom obliku, npr, u Enoni. (*Anzoticae sacrum*)³⁹⁰ *Eia*, *Iutossica*, *Ica*, *Trita*, *Latra*, *Sentona*, vezane su uz vodu kao i Venera koja je rođena u vodi.

Sinkretizam označava prožimanje dvaju različitih religijskih sustava te seže još iz helenizma. Spajanje ili združivanje dvaju božanstava je tipična pojava na zapadu Europe te svoj zamah doživljava u doba Antonina i Severa.³⁹¹ Sinkretizam je bio jedan od ključnih dijelova romanizacije, kao proces adaptacije lokalnih kultova institucionaliziranim rimskima.³⁹² Na području koji se tiče ovoga rada, prisutne su sinkretizacije, npr, Silvana s Prijapom, Liberom, Merkurom, italiskim Silvanom i drugim božanstvima. Time se božanstvu pripisuju dodatni aspekti značenja, a ponekad ono ne mijenja značenje, već samo ikonografiju. Primjer sinkretizacije je reljef Silvana iz Pridrage (L156) koji ima povećan broj atributa mitrijačkih i drugih orijentalnih božanstava. Razlog sinkretizacije je prepoznavanje pastirskih elemenata i itifalije kod oba božanstva što je naposljetku i dovelo do združivanja.³⁹³

Proces sinkretizacije reflektira kompleksnost same romanizacije. Na primjer, kod kulta Silvana se vidi izraziti politički karakter u širenju rimskih božanstava u svrhu romanizacije područja Liburna i Delmata. Razni kultovi, a najčešće oni Mitre i Atisa se združuju s italiskim

³⁸⁸ *Apud Nahanarvalos antiquae religionis lucus ostenditur. Praesidet sacerdos muliebri ornatu, sed deos interpretatione Romana Castorem Pollucemque memorant. Ea vis numini, nomen Alcis.* (Germania, 43, Tacit)

³⁸⁹ Perinić Muratović 2008, 214.

³⁹⁰ D. Rendić-Miočević, 1989, 431.

³⁹¹ Perinić Muratović 2008, 229.

³⁹² Sinobad 2010, 175.

³⁹³ Ibid. 229-230.

Silvanom. Unatoč očitoj sinkretizaciji i bivanjem jednim od subliminalnih alata romanizacije, Silvan zadržava neke autohtone elemente, a time i svoje ime.³⁹⁴

Problem u proučavanju kulturnog sustava autohtonog stanovništva na koji se odvijao određeni stupanj romanizacije je naglasak na zadobivenom rimskom aspektu, na promatranje romanizacije i preinačenje kulta kao na pravocrtni linearni razvoj te trpanju autohtonih karakteristika u 'predrimsku fazu'. Ljubica Perinić Muratović u svojoj disertaciji ističe važnost shvaćanja *interpretatio Romana* kao stvaranja novog religijskog sustava koji ujedinjuje autohtono i rimsko.³⁹⁵ Razlozi sinkretizma ne leži u prisilnom 'porimljavanju' lokalnih božanstava i agresivnoj romanizaciji već i u nagonu za samoodržanjem lokalnog stanovništva. Nalazeći sličnosti u bogovima i sinkretizirajući ih, lokalno stanovništvo želi biti prihvaćenije svojim 'nadređenima' te time svoje lokalne kultove učiniti vjerodostojnijima. Tijekom asimilacije dvaju naroda elementi dominantnog naroda prihvaćaju se, a nakon završetka asimilacije, dolazi do povratka na autohtone vrijednosti i njihove integracije u dominantni sustav.³⁹⁶ Osim toga, republikanska je ksenofobičnost tada bila zamijenjena imperijalnim ohrabrivanjem i integriranjem lokalnih kultura u novopostavljenim sistem vladavine kroz *intepretatio Romana*.³⁹⁷

Što se tradicije postavljanja natpisa tiče, samo preuzimanje latinskog pisma i dizanja spomenika predstavlja jedan vid romanizacije. Međutim, ona ne znači 'pobjedu' Rimljana nad domaćinima niti označava ekonomski prosperitet razdoblja u kojem je spomenik podignut. Situacija je daleko kompleksnija od takve. Ljubica Perinić Muratović je u svojem doktoratu iznijela pregled razloga podizanja spomenika, statističke podatke te je analizirala razloge zbog kojih se vršila sinkretizacija bogova. Naime, statistički gledano, vrhunac u broju spomenika se događao u vrijeme burnih promjena u Carstvu (ratova, kuge u 2.st.) te time nije u skladu s pojednostavljenom percepcijom da to ovisi o ekonomiji i prosperitetu. Također, bogovi koji su odabirani kao glavni s kojima se vršila sinkretizacija variraju od zajednice ili geografske cjeline do cjeline, time ističući da su domaćini usvajali božanstva koja su im odgovarala, a ne ona koja su nametala. Time se implicira aktivna uloga autohtonog stanovništva s osvajačima. Zato je termin akulturacija daleko prihvatljiviji od romanizacije ili 'kolonizacije' koja implicira jednobojni odnos aktivnog osvajača i pasivnog osvojenika.³⁹⁸

³⁹⁴ Cambi 1968, 138.

³⁹⁵ Perinić Muratović 2008, 216.

³⁹⁶ Ibid. 217.

³⁹⁷ Miletić 1996, 43.

³⁹⁸ Perinić Muratović 2008, 220-223.

Također, zanimljive su razlike u sinkretizaciji ženskih i muških božanstava. Ženska božanstva većinom zadržavaju svoja autohtona imena te su orijentirana na uže geografsko područje dok su muška božanstva preuzimala muška imena i njihovo se područje štovanja prostiralo na veće zemljopisne cjeline.³⁹⁹ To objašnjava veći broj autohtonih božanstava u liburnskom području budući da ta ženska božanstva pokrivaju manje geografske cjeline dok Silvan, kao muško božanstvo pokriva relativno veliko područje uzrokujući gotovo homogenu kultnu sliku Delmata.

ROMANIZACIJA LIBURNA I DELMATA

Ovaj se rad neophodno mora doticati teme romanizacije budući da se ona reflektira na epigrafske spomenike. Pojam romanizacije se često vrlo isključivo gleda, kao potpun odmak od autohtonog načina življenja i gubitak svih etničkih obilježja. Intenzitet toga treba prvotno definirati kako bi se time definirao sam proces romanizacije na ovom području.

Epigrafski se spomenici javljaju kada autohtono stanovništvo počinje usvajati latinski jezik, budući da svoje pismo nije imalo. Jesu li latinski koristili i u svojim domovima, dakle ne samo kao jezik administracije i vojske, to je teško tvrditi sa sigurnošću. Poznato je da je u urbanim centrima latinski sustavno eliminirao autohtoni jezik. Pojava vulgarnog latinskog jezika bila je nužan nusprodukt tog procesa romanizacije. Autohtoni se jezik vrlo vjerojatno zadržao u obiteljskim krugovima, kao što su društvene i teritorijalne zajednice zadržale autohtone pojedince kao svoje vođe, s titulama plemenskih poglavara (*principes*).⁴⁰⁰ U ruralnim i gradinskim područjima, romanizacija je imala puno manji učinak na stil života, te Duje Rendić-Miočević tu pojavu radije naziva kozmopolitiziranjem. Također smatra da autohtono stanovništvo ovog područja nikada nije izgubilo svoj domaći jezik te da je etnički identitet ostao gotovo netaknut, razvijajući do kasne antike duhovnu i materijalnu kulturu. Sve ostalo je kulturna nadgradnja na etničku jezgru, rezultat novih okolnosti života i političkih promjena.⁴⁰¹

Liburni su imali poseban tretman u Rimskom Carstvu te su od najranije pojave Rimljana pokazivali izrazitu prijemčivost u prihvaćanju rimske kulture. To se jasno vidi po činjenici da su u Liburniji vrlo rano nastali municipiji s rimskim građanskim pravom te su i

³⁹⁹ Perinić Muratović 2008, 222.

⁴⁰⁰ Rendić-Miočević D. 1989, 426-427.

⁴⁰¹ Ibid. 427.

domaćini imali tu privilegiju. Također, ako gledamo epigrafsku građu, vidljive su posvete munificijencije od najranijeg perioda romanizacije. U gotovo svim urbanim centrima Liburnije prisutni su natpisi munificijencije.⁴⁰² Upravo rana pojava munificijencije autohtonih Liburna implicira brzo uklapanje u rimsku upravu i stil života.⁴⁰³

Na imenima dedikanata se vidi da su pripadnici aristokracije koja je svoj povlašten položaj imala i u predrimsko doba te je iz političkih interesa vršila munificijencije. Time su članovi liburnske aristokracije izražavali zahvalnost i podilazili osvajačima koji su im omogućili da ostanu na svojim visokim položajima i nakon romanizacije, kao nagradu za savezništvo s Rimom. Time ne samo da su izražavali svoju podršku Rimljanima već su demonstrirali moć građanima.⁴⁰⁴ Osim činjenice da munificijencije pokazuju prijemčivost na romanizaciju, one pokazuju i financijsku moć lokalnog stanovništva. Kao primjer možemo uzeti natpis iz Albone koji govori o munificijenciji javnog kupališta izuzetno luksuznih dimenzija. Troškovi izgradnje su nesumnjivo bili golemi. No nakon druge polovice 3.st. više nema javnih munificijencija što može nagoviještati stanovitu ekonomsku krizu Liburnije.⁴⁰⁵

Delmati su, sudeći po Plinijevim zapisima u *Naturalis historia*⁴⁰⁶ bili podijeljeni u 342 dekurije.⁴⁰⁷ Mnoge su se rasprave vodile o prirodi dekurija: jesu li one bile upravne jedinice organizirane tijekom romanizacije ili rodovsko-plemenske skupine, bratstva zasnovana na obiteljskim rodovskim vezama. Također je zanimljivost da Liburni, Japodi ni Panonci nisu bili organizirani u dekurije te je pitanje čemu takav različit društveni ustroj među susjednim plemenskim zajednicama.⁴⁰⁸ Neki autori smatrali su da kod Liburna nema dekurija zato jer su tamo rano nastale municipije te su one istisnule tu dekurionsku podjelu u najranijem stadiju, upravo zbog romanizacije.⁴⁰⁹

Slobodan Čače ističe da ukoliko su Rimljani samo preuzeli već postojeću podjelu na rodovske zajednice i integrirali ih u dekurije, to bi impliciralo da su Delmati već imali snažnu organizacijsku podjelu u predrimsko doba. A za to nikakvih pokazatelja nema.⁴¹⁰ Radeći usporedbu s Augustovom podjelom stanovništva pokorene Hispanije koja je pružala osobit otpor tijekom romanizacije, utvrđuje da je tim čvrstim strukturama i podjelama car mogao

⁴⁰² Medini 1964/65, 1966/67, 46.

⁴⁰³ Ibid. 65.

⁴⁰⁴ Medini 1964/65, 1966/67, 66.

⁴⁰⁵ Ibid. 69-70.

⁴⁰⁶ Nat.hist.3, 139-140.

⁴⁰⁷ Čače 2010, 60.

⁴⁰⁸ Ibid. 65-68.

⁴⁰⁹ Ibid. 68.

⁴¹⁰ Ibid. 70.

kontrolirati autohtono stanovništvo putem jasnog uvida u demografiju te rascjepkanost i prestrukturiranje zajednica kako bi se lakše kontrolirale.⁴¹¹ Smatra da je domaća aristokracija (*princeps*) zadržala vodeću ulogu te je time postala polugom romanizacije, formirajući mrežu rimske kontrole nad pokorenim stanovništvom. Međutim, ostaje pitanje jesu li dekurije bile posljedice predrimskog ustroja društva ili ne, budući da je Batonov ustanak pokazao iznenađujuću organiziranost koja može proistjecati upravo iz društvenog sustava na visokoj razini podjele. Slobodan Čače smatra plauzibilnim da su te podjele bile zasnovane na razgraničenjima koje su među sobom imale aristokratske obitelji te da je sustav rimskih dekurija ležao na tom predrimskom ustroju.⁴¹²

Autor ovog rada smatra da su obje teze moguće. Čini se plauzibilnim da je kod Delmata bila potrebna ta rascjepkanost koja je počivala na predrimskom ustroju, podjelama na čelu s aristokratskim obiteljima jer je to omogućavalo Rimljanima da lakše kontroliraju to problematično područje. Time se dodatno zaključuje da su Delmati imali puno dulji proces romanizacije. Međutim, ukoliko su Delmati uistinu bili već prethodno rascjepkani u manje zajednice, i to u tom broju, prijelaz originalne podjele u formalni rimski sustav se čini kao najbezbolniji način kontrole i integracije lokalnog stanovništva u rimsku birokraciju.

Kod Delmata se kroz samu epigrafiju naslućuje otpor ka romanizaciji te izražena tradicionalnost, makar na temelju toga ne možemo zaključiti olako o društvenom ustroju. Religija i kultovi reflektiraju promjene u društvu, no one su često upravo zadnji relativno netaknuti aspekti društva koje je u procesu romanizacije. Upravo kultovi reflektiraju autohtoni identitet stanovništva te se ta činjenica može iskoristiti u dodatnoj argumentaciji o naravi Silvanova kulta koji je već iznesen u pripadajućem poglavlju. Naime, 42 % spomenika kod Delmata pripada autohtonom božanstvu, dok kod Liburna taj postotak dvostruko manji, kao što je prethodno navedeno u statističkoj analizi.

8.3. KRATKA RASPRAVA O USTROJU DRUŠTVA KOD LIBURNA I DELMATA

Koliko kulturna slika reflektira društveno uređenje? Zato jer je Liburnska religija bila predominantno ženstvena, znači li to da je uređenje društva bilo matrijarhalno?

⁴¹¹ Čače 2010, 76.

⁴¹² Ibid. 80.

Izvori spominju ginekokraciju kod Liburna. Pseudo-Skilak u svom Periplu⁴¹³ navodi da su Liburnima vladale žene, da su bile slobodne od muškaraca te su se 'parile' sa strancima i robovima. Mate Suić zaključuje da, nakon skidanja sloja subjektivnosti s ovih izvora, možemo sa sigurnošću ustanoviti povlašteni položaj žena u Liburna.⁴¹⁴

Je li to jedan od razloga što su tim područjem prevladavala epihorna ženska božanstva?

Mate Suić ne sumnja u to navodeći da ne može biti slučajno da u jednom društvu u kojem prevladava matrijarhat prevladavaju i ženska božanstva.⁴¹⁵ *Anzotika, Ica, Iria, Iutossica, Latra i Sentona* – sve te božice imaju u sebi nekakav aspekt Velike Majke koji seže još iz neolitskih zemljoradničkih kultova plodnosti.⁴¹⁶

Poznato je da su Delmati bili izrazito stočarski orijentirano društvo⁴¹⁷ te je takva ekonomija utjecala i na same zavjetne spomenike i kultove koji su se štovali, kao što je već naznačeno u ovom radu. Kod Delmata je upravo ekonomija ta koja diktira religijsku sliku ovih prostora – stavljajući jednog Silvana, pastirskog boga šuma na dominantno mjesto.

Međutim, problematika određivanja društvene slike nije tako jednostavna.

Čini se da religija više ilustrira nasljeđe, ekonomski ustroj. Ako je društvo agrarno te se razvijalo na zemljoradnji, onda će se to reflektirati na ustroj religije. Religija je u antičko doba bila oportunistički orijentirana: vjernici su posvećivali i vršili žrtve za bogove od kojih su nešto trebali. Svako božanstvo je bilo zaduženo za određeni aspekt života. Također se religija koristila u društvene i ekonomske svrhe: povlađujući se vladaru, uklapajući se u sredinu, demonstrirajući moć itd.

Ženstvenost je personifikacija plodnosti te je logično da je plodnost u gotovo svim kulturama antropomorfizirana u liku boginje. Ako je društvo orijentirano oko plodnosti tla, čini se logičnim da će žensko božanstvo biti zastupljenije.

Marin Zaninović tijekom rasprave o maloazijskom podrijetlu Liburna, izlaže ideju o sličnosti matrilinearnosti Liburna i maloazijskih matrijarhalnih zajednica u vrijeme Indoeuropakih seoba kao jedan od glavnih argumenata. Smatra da upravo taj jedinstven običaj

⁴¹³ Ps. Scyl. 21.

⁴¹⁴ Suić 1962-1963, 52-53.

⁴¹⁵ Ibid. 75.

⁴¹⁶ Ibid. 54-55.

⁴¹⁷ Pašalić 1967, 114.

predstavlja direktno nasljeđe izvornih pokrajina Liburna⁴¹⁸ Navodi izvore kao što je Pseudo Skilak koji piše o liburnskoj ginekokraciji,⁴¹⁹ već prethodno spomenuto u tekstu.

Mate Suić to objašnjava nasljeđem neolitičkog matrijarhata koji se reflektirao u kultovima plodnosti Velike Majke.⁴²⁰ Međutim, s obzirom da su Liburni bili poznati po talasokraciji i iznimno rašireni po Mediteranu (izvori spominju da su bili istjerani s Krfa⁴²¹), onda je logično da su žene, zbog velikog odsutstva muževa, kao u Sparti, vodile kućanstvo i kasnije češće dizale spomenike (u rimsko vrijeme). Prirodno je da, ukoliko žene preuzimaju veće odgovornosti, njihov stil života poprima samodostatni matrijarhalni karakter koji je nužan. Matrilinearnost je možda bila izraz praktičnosti – zbog gusarstva mnogi su muškarci ostavljali život na moru ili su izostajali iz kućanstva većinu vremena. Pitanje nasljeđa je daleko jednostavnije riješiti ako se ono prenosi preko članova obitelji koji su stupovi doma – uvijek prisutni i suštinski aktivni u njemu. Da Liburni nisu gusarili, bi li one imale takvu posebnu ulogu u društvu ili bi njihovo društvo bilo patrijarhalno kao grčko i rimsko? Je li to razlog zašto su antički pisci, subjektivni naravno, pisali o liburnskim ženama na taj način, zabilježivši nešto što je bilo toliko različito od načina života na koji su navikli te su time njihovi dojmovi bili potencirani?

Također je tu pitanje ženskih božanstava: koliko je ispravno na temelju dominacije ženskih božanstava zaključiti da je društvo bilo matrijarhalno? Ako pogledamo grčki i klasični rimski religijski sustav, vidimo da su ženska božanstva imala važnu ulogu. Kapitolijska trijada se sastoji od dva ženska božanstva, Junone i Minerve te samo jedno muško – Zeusa. Atena, Zeus i Hera su također smatrani najistaknutijim božanstvima grčkog panteona. Ali ta su dva društva, koja su bila u izravnom doticaju s područjem istočne obale Jadrana, bila iznimno patrijarhalna. Jedina razlika je eventualno u prirodi boginja u grčko-rimskom svijetu i u liburnskom. Naime, najistaknutije božice kod Grka i Rimljana su bile one koje su ili bile djevice poput Atene i Minerve ili konstantno obnavljale djevičanstvo, poput Junone i Here kako bi time zadržale čistoću iz koje crpe moć i utjecaj. Liburnske božice su personifikacije plodnosti i one nikada nisu prikazivane kao djevice. One reflektiraju jedno zemljoradničko društvo čija egzistencija počiva na plodnosti tla.

⁴¹⁸ Zaninović 2015, 45.

⁴¹⁹ Ps. Scyl. 21.

⁴²⁰ Suić 1962-1963, 54-55.

⁴²¹ Strab. VII.5.

U ovom radu je već spomenuta skulptura Venere Anzotike s malim Prijapom iz Nina (L157). Ta skulptura ističe plodnost jedne božice te subordiniranost njezinog muškog pandama - istaknutost njegova uzdignutog falusa da bi se izrazila plodnost kao njegova glavna funkcija. Mate Suić je u tome vidio samo potvrdu matrijarhalnosti društva. No i tu izjavu valja uzeti s distancom. Možda je mudrije uzeti to kao potvrdu naglaska na prioritetu plodnosti u kultu. Naime, ženstvenost ima primat u iskazivanju plodnosti zbog jednostavne činjenice da je žensko tijelo to koje stvara i nosi u sebi novi život. Muški segment, isto tako bitan, predstavlja aktivnu ulogu samo u početku, ali ne i kroz cijeli proces i razvitak života. Zato se obrazac uzimanja ženskog božanstva kao simbola plodnosti provlači iz kulture u kulturu te će i u patrijarhalnom društvu gdje je plodnost izražen segment božica plodnosti imati religijsku dominaciju.

Gledajući spol dedikanata koji podižu spomenike, vidi se da se kod Liburna čak dvaput više žena angažiralo. Međutim, ta je brojka još uvijek manjina. S 27 % ženskih dedikanata sigurno ne možemo povući paralelu s matrijarhatom.

Osim navedenih pitanja oko utvrđivanja matrijarhalnosti, treba se zapitati što se dogodilo tijekom romanizacije odnosno 'asimilacije' doseljenika u Liburniji. Liburni su bili veliki saveznici Rimljana te njima potpuno podređeni. U ovom radu je izneseno više argumenata koja se tiče te problematike. Kako su se ta dva svijeta: izrazito patrijarhalan rimski i eventualno matrijarhalan liburnski uspjeli tako intenzivno uskladiti? Nesumnjiva je velika prijemčivost Liburna u odnosu na romanizaciju, potpuno kontradiktorna otpornosti Delmata, prvih susjeda. Tijekom romanizacije prisutna je promjena društva i usvajanje ustroja osvajača. Od organizacije provincija i postavljanja njihovih vođa, društvo u sebe prima iznimne utjecaje kolonizatora te tako nastavlja funkcionirati. U ovom radu je ukratko raspravljeno o procesu romanizacije i načinu na koje autohtono stanovništvo preuzima stil života svojih osvajača. Zamijećeno je očuvanje autohtonog identiteta i uklapanje u novi sustav koji nosi obilježja obaju strana: i doseljenika i domaćina. Aktivna uloga domaćina neosporiva je u prisilnoj asimilaciji što je i vidljivo kroz votivne spomenike i očuvanja epihorskih božanstava. No koliko je matrijarhat mogao proći u jednoj takvoj sredini? Julijan Medini ističe kako je društveni ustroj Liburna, temeljen na rodovskoj aristokraciji, bio iznimno kompatibilan u preuzimanju rimske sheme ustroja te su tamo vrlo rano nastali municipiji s rimskim građanskim pravom koje su imali i domaćini. Po natpisima, pogotovo epigrafskim munificijencijama, vidimo aktivnu ulogu u liburnskom prihvaćanju rimske strukture društva. Ako matrijarhat nije uspio saživjeti u takvoj sveobujmljujućoj romanizaciji, onda opet

moramo preispitati i daljnje inzistiranje na ženskim božanstvima: jesu li oni tradicija, sjećanje na matrijarhat koji je razblažen zbog Rimljana ili se odnose isključivo na zemljoradnički karakter društva?

Autor ovog teksta se priklanja teoriji o zemljoradnji kao glavnom motivu dominacije ženskih božanstava te matrilinearnost i neovisnost žena protumačiti kao posljedicu zanimanja muške populacije kod Liburna: to je jedna zemljoradnička zajednica čiji su muškarci moreplovci koji održavaju talasokraciju – naravno da sve pada na ramena ženske populacije. Moguće je da su zato antički pisci, putujući ovim prostorom i zatičući žene kako vode kućanstva, u kulturnom šoku zapisali svoju perspektivu koja nije potpuno objektivna. Ista stvar je i s podizanjem spomenika i velikog broja ženskih imena. Žene su, u odsutstvu muževa (između ostalog i dok su služili u pomoćnim rimskim legijama), podizale spomenike boginjama kako bi udobrovoljile božanstva da se njihovi muževi vrate sigurni kućama.

Matrijarhalnost je itekako moguća, ali valja razmišljati o okvirima ondašnjeg vremena i staviti se u perspektivu jednog stanovnika Liburnije, usred militantnosti rimskog društva. Međutim, direktnih dokaza o matrijarhalnosti nema. Liburni nisu imali svoje pismo tako da nam ne ostaje ništa osim povremenih spomenika na latinskom te nam zbog toga izmiče njihova misaona sfera društva.

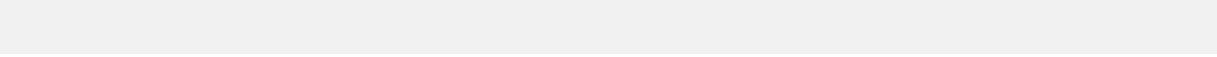

Slika 14: vizualni prikaz trojakog odnosa kultova, ekonomije i društva koja se reflektira na zavjetnim spomenicima

Delmatsko područje obitava na daleko manje plodnom tlu, obilježeno kršnim i planinskim krajolikom. Društvo koje se razvija na takvim područjima stavlja naglasak na stočarskim djelatnostima, dakle daleko manje poljoprivredno. Silvan, kao božanstvo s kozjim nogama, čuvatelj pašnjaka i granica, potpuno jasno reflektira orijentiranost društva oko pastirstva.

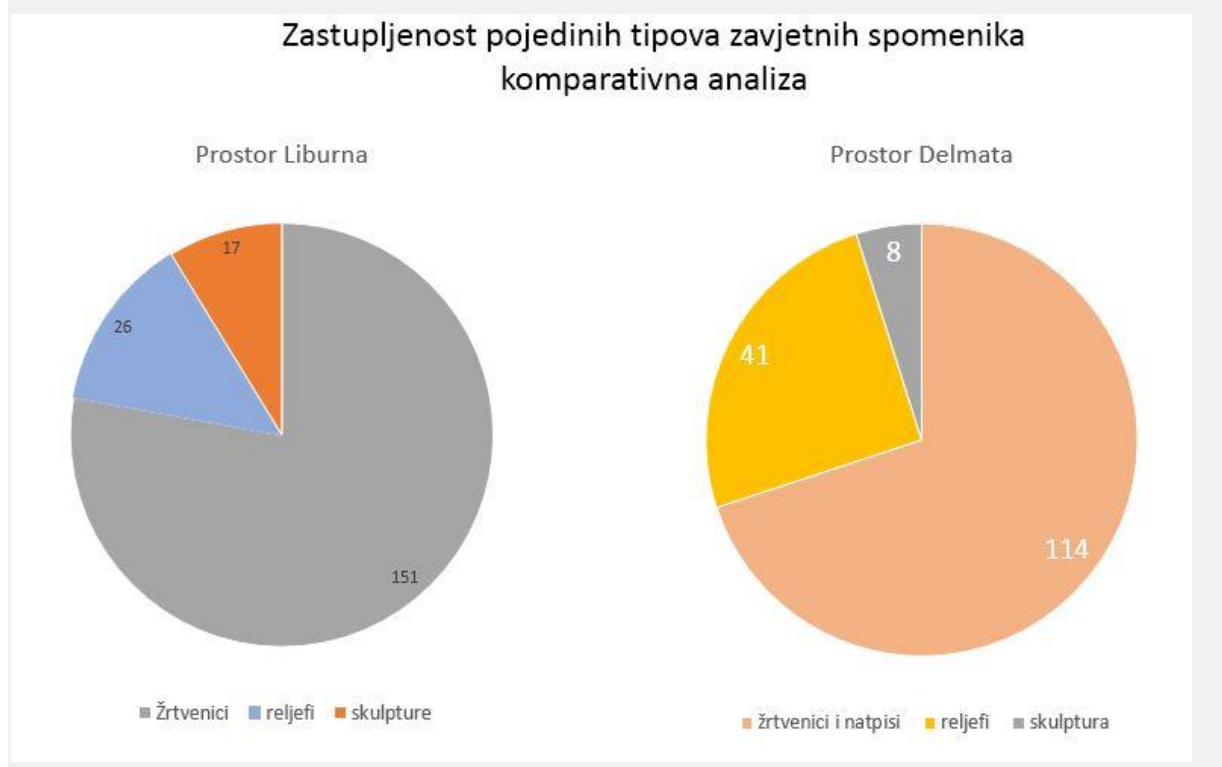
Na temelju zavjetnih spomenika i kulturne slike ne možemo zaključiti mnogo o patrijarhatu i matrijarhatu, ali možemo izvući nešto o ekonomskoj slici područja. Time se ističe profinjena veza između kulturne slike i krajolika u kojem zajednica obitava.

Trojaki odnos gospodarstva, društvene sfere i kultne slike karakterizira duboka međusobno povezanost. Riječ je o cikličkom procesu i uzajamnom utjecaju te se na temelju pažljivog proučavanja zavjetnih spomenika mogu izvući zaključci o svim trima sferama.

9. Sinteza usporedbe zavjetnih spomenika Liburna i Delmata iz priloženog kataloga (bazični osvrt na statističku usporedbu i diskurs o razlikama u kulturnoj slici)

U ovom radu sakupljeno je 357 zavjetnih spomenika, od toga 194 s područja Liburna i 163 s užeg područja Delmata.

Slika 15: usporedba zastupljenosti pojedinih tipova zavjetnih spomenika na prostoru Liburna i Delmata

Na grafičkom prikazu koji pokazuje usporedbu zastupljenosti tipova zavjetnih spomenika vidi se da Liburni imaju više žrtvenika (151) u odnosu na reljefe (26) od onih s prostora Delmata te više skulptura (17) koje većinom pripadaju stranim božanstvima (Jupiter, Keltsko božanstvo, Dijana, Liber, Nimfa, Junona, Izida, Serapis, Kibela). Jedinstveni je primjer jedine skulpture autohtone božice – a to je skulptura Venere Anzotike iz Nina. Ukupno 22 % spomenika predstavlja figuralni prikaz božanstva, a 78 % čine isključivo natpisi na žrtvenicima.

Reljefa je manje nego kod Delmata, oko 13 %. Autohtona liburnska božanstva nisu pretjerano antropomorfizirana, osim ako nisu sinkretizirana, kao što je slučaj kod Venere Anzotike. Na prostoru Delmata zastupljeno je manje žrtvenika (114) u odnosu na reljefe (41) te manje skulptura (8). Postotak od 30% pokazuje da je podizanje reljefa kod Delmata bilo popularnije, a čak 30 od 42 reljefa pripadaju Silvanu, autohtonom sinkretiziranom božanstvu. To je božanstvo antropomorfizirano i rado prikazano u figuralnom obliku, za razliku od liburnskih božica čije tragove nalazimo većinom u vidu uklesanog imena na žrtveniku. Skulptura je više nego dvostruko manje nego kod Liburna te i one prikazuju samo strana božanstva: Dijanu, Dioniza, Herkula i Jupitera. Kod Delmata je prisutna dominacija u prikazivanju autohtonog Silvana jer je on vodeći po broju spomenika (67).

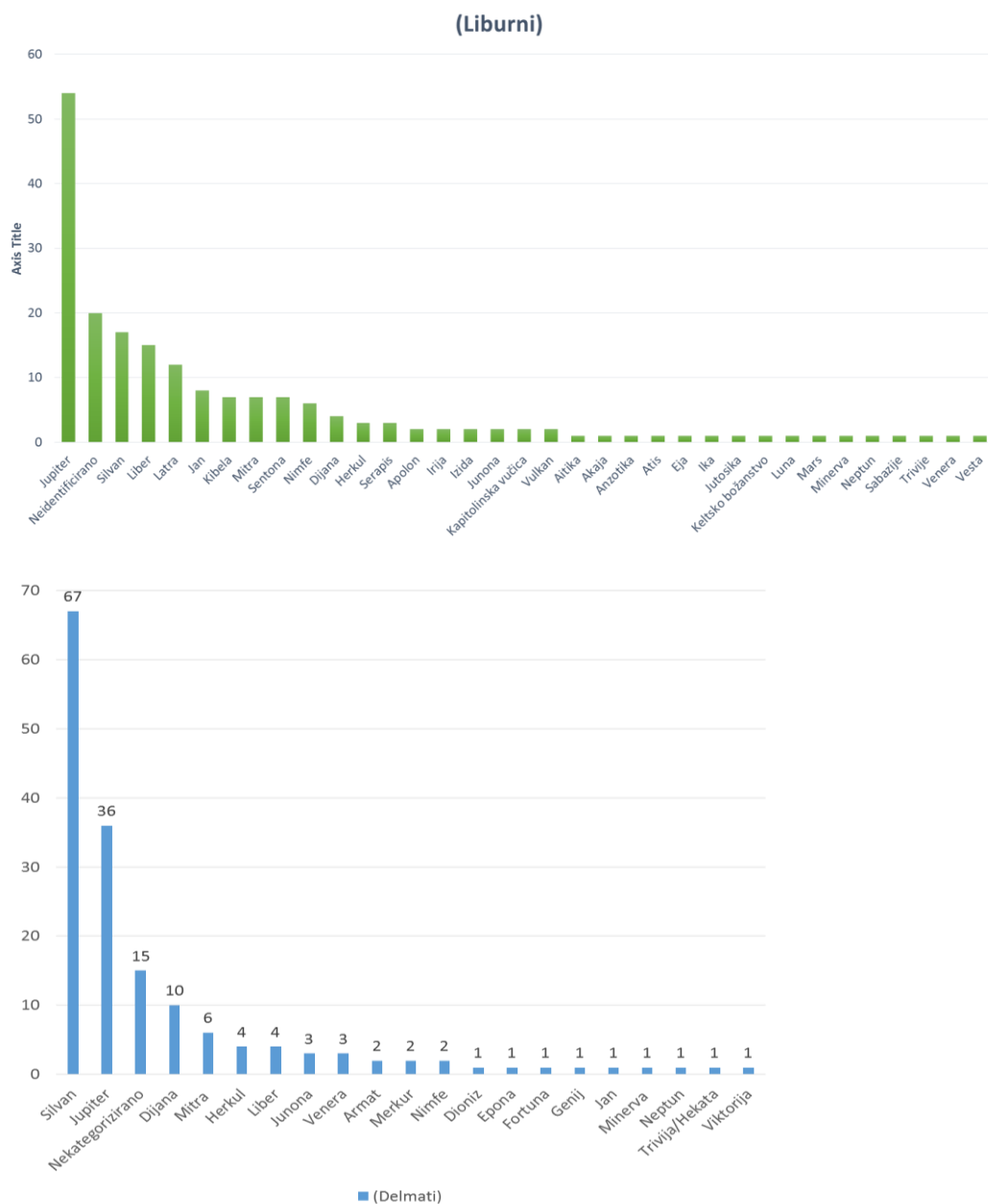
Kod Liburna je vodeći Jupiter, s ukupno 54 zavjetnih spomenika. Jupiter, kao italsko božanstvo koje prenose vojske, svjedoči o visokoj aktivnosti legija na području Liburnije. Također, tamo se nalazio *Burnum*, jedan od najvažnijih vojnih logora na istočnoj obali Jadrana te je koncentracija spomenika Jupiteru najviša na tom području – južnoj Liburniji. Na kraju krajeva, to je mjesto koje je graničilo s prostorom Delmata koje se nalazilo južno od Krke te je pokazivalo veliki otpor ka romanizaciji. Makar valja imati na umu razliku između obalnog područja Delmata i zadinarskog prostora. Južno od Krke karakterizira potpuna romaniziranost obale za razliku od gotovo potpuno sačuvane autohtonosti u zaleđu.⁴²²

Na prostoru Delmata, ukupno 69 spomenika posvećeno je autohtonim božanstvima Silvanu i Armatu, što čini 42% od ukupno broja zavjetnih spomenika na prostoru Liburna.

Ako usporedimo s prostorom Liburna, vidimo da je tamo tek 45 spomenika posvećeno autohtonim božanstvima Silvanu, Sentoni, Iriji, Iki, Jutosiki, Akaji, Latri, Eji, Anzotici i Aitici. To čini ukupno 28% spomenika što je udio gotovo dvostruko manji nego kod Delmata. Zanimljivo je da je broj autohtonih božanstava kod Liburna čak pet puta veći nego dok Delmata, ali je broj spomenika ipak daleko niži, čineći stare italske kultove Jupitera i Jana po broju spomenika ispred Latre, prve najpopularnije autohtone božica, s ukupno 12 posvećenih spomenika.

S ukupno 34 kultom na prostoru Liburna, sa sigurnošću možemo tvrditi da je kulturna slika bila vrlo kompleksna. Na prostoru Delmata zabilježeno je 20 raznih kultova, od toga 2 autohtona i 18 stranih. Kulturna slika Delmata sadrži, kao što brojke pokazuju, više nego dvostruko manje kultova što govori o manjim utjecajima doseljenika i većoj konzervativnosti religijske slike.

⁴²² Medini 1975, 200.

Slika 16: Usporedba odnosa udjela pojedinih božanstava na prostoru Liburna i Delmata

S druge strane, kod Liburna postoji čak 10 autohtonih kultova i sve su ženski, sa simbolikom plodnosti. Kao što je već navedeno ranije u ovom radu, ženske kultove karakterizira manja geografska rasprostranjenost i vezanost uz lokalno područje. Muški kultovi, kao što je Silvan pokazuju veću disperzivnost i pokrivaju veće područje te time rezultiraju homogenijom autohtonom religijskom slikom.

Pitanje koje se nameće je jesu li sva ta silna imena božica na prostoru Delmata zapravo samo epiteti jedne epihorne boginje plodnosti i zemljoradnje?

U Liburniji je zamijećeno nekoliko munificijencija sakralnih objekata koje pokazuju koliko je lokalna i strana aristokracija putem rimskog urbanog načina pokazivala svoju moć i utjecaj društvu. (L43, L45, L46, L47) Kod Delmata nije zabilježena nijedna munificijencija, barem ne u sakralnoj sferi te nije navedena u priloženom katalogu.

Što se tiče relativne vrijednosti ara koja ukazuje na ekonomsku sferu ovih dvaju zajednica, kratki zaključak bi bio da je Liburnija, s većim brojem standardiziranim malih ara male relativne vrijednosti pokazala sklonost serijskoj proizvodnji zbog velike potražnje. To se vidi ne samo po relativnoj vrijednosti već i po načinu klesanja posveta. Naime, kao što je to slučaj kod žrtvenika posvećenog Izidi s Bribirske Glavice, ime božanstva je klesano kvalitetno i pravilnim slovima dok je ime dedikantice natiskano i klesano nepravilno dimenzioniranim slovima, pokazujući da se to dvoje klesalo u različito vrijeme i vjerojatno od strane različitog klesara. Također su nađeni neki spomenici koji nemaju imena dedikanata jer su vjerojatno pripremljeni unaprijed za prodaju. Ili su se slova dedikanata nanosila bojom koja je s vremenom nestala.

Na području Delmata je više spomenika srednje relativne vrijednosti, te je zabilježeno manje uniformnih ara što ukazuje da serijska proizvodnja kod njih nije bila u tolikom zamahu kao kod već odavna romaniziranih Liburna.

Analiza antroponima pokazuje da je i kod Liburna i Delmata velik postotak autohtonih dedikanata. Manji dio njih ima epihorske ilirske formule, a veći dio ima romanizirana imena koja svjedoče, posebice ako proučavamo gentilicije, o primitku rimskih građanskih prava.

Kod Liburna se zamijećuje miješanje, autohtono stanovništvo masovno diže spomenike stranim božanstvima, a doseljenici čak povremeno posvećuju autohtonim kultovima. (L46 i L47 – posvete Latri)

Također, kod Liburna je veći broj stranih dedikanata što pokazuje da je taj prostor pokazivao veću romaniziranost i multikulturalnost te veću dozu kozmopolitiziranja nego što je to slučaj kod Delmata.

Gentiliciji reflektiraju period kada su autohtoni stanovnici dobivali građanska prava. Kod Liburna postoji dominacija epiteta *Iulius* i *Claudius* što pokazuje da je vrhunac dodjele građanskih prava bio u vrijeme Julijejsko-kladijevske dinastije, dakle u ranom Principatu.

Kod Delmata najveću frekvenciju bilježi epitet *Aelius* koji se dodjeljivao u vrijeme cara Hadrijana, dakle u kasnijem Principatu. To samo potvrđuje činjenicu da su Liburni puno ranije romanizirani te bili uporište rimskog utjecaja koji je imao ambiciju sezati i južno od Krke.

Na temelju usporedbe zavjetnih spomenika s područja Liburna i onih s područja Delmata možemo donijeti nekoliko teza i time sumirati dosad iznesena zapažanja:

1. Liburni imaju više žrtvenika bez figuralnog prikaza i manje reljefa nego Delmati. Božanstva kod Liburna imaju manju tendenciju ka antropomorfizaciji i figuralnom prikazu. Postotak figuralne zastupljenosti božanstava u odnosu na ukupan broj spomenika je kod Liburna 22 %, a kod Delmata 30 %.
2. Kod Liburna je zamijećen veći postotak skulptura, i to stranim božanstvima, s iznimkom jedne skulpture Venere Anzotike koja je zapravo sinkretizirana.
3. Kod Liburna je veći broj raznih kultova (34) i čak pet puta veći broj autohtonih božanstava (10), ali dvostruko manji broj zavjetnih spomenika posvećenih domaćim božanstvima (45). Dominaciju u brojnosti zavjetnih spomenika uvjerljivo drži Jupiter, staro italsko božanstvo. Romaniziranost i multikulturalni mentalitet je kod Liburna bio izraženiji nego kod Delmata koji pokazuju kulturnu sliku koja je siromašnija po broju različitih kultova (20) te broju autohtonih (2). Međutim, čak 42 % spomenika je posvećeno domaćim božanstvima, a Silvan nosi uvjerljivu dominaciju u broju posvećenih spomenika. Kulturna slika Delmata je tradicionalnija i homogenija nego kod Liburna.
4. Ekonomija žrtvenika kod Liburna, s izraženom serijskom proizvodnjom standardiziranih ara, više je prilagođena velikoj potražnji stanovništva koje karakterizira veće kulturalno šarenilo i urbaniziranost potaknuta ranom romanizacijom.
5. Antroponimi pokazuju da su kod obiju zajednica prevladavali domaći stanovnici, ali kod Liburna je zamijećen veći broj stranih, italskih, keltskih i orijentalnih doseljenika nego kod Delmata. Liburnsko je područje bilo zbog rimske urbanizacije prijemčivije za doseljenike te je etnička kompleksnost stanovništva bila izraženija nego kod Delmata. Liburnsko se područje čini otvorenije pridošlicama, pogotovo u ranom Principatu. Također, kod Liburna 27% dedikanata čini žensko stanovništvo što je dvostruko veći postotak nego kod Delmata. Primijećuje se obrazac da žene dižu spomenike ženskim božanstvima, uz izuzetak Merkura i Jupitera.
6. Proučavajući gentilna imena, zaključujemo da je kulminacija dijeljenja građanskih prava kod Liburna bila u doba Julijejsko-klaudijejske dinastije, čineći gentilicije

Iulius i *Claudius* najčešćima dok je kod Delmata taj period nastupio u kasnije vrijeme, u vrijeme Hadrijana – čineći pritom epitet *Aelius* najprisutnijim na imenima dedikanata.

7. Dominacija *Silvana* kod Delmata ilustrira ekonomiju koja se temeljila na stočarstvu dok *Liburni* imaju dominantne ženske boginje u autohtonoj sferi, pokazujući da je prioritet društva bila zemljoradnja. *Jupiter*, kao božanstvo s najvećim brojem posvećenih spomenika reflektira veliku zastupljenost kretanja vojske na tim prostorima budući da su dedikanti bili većinom legionari.
8. Primijećene su geografske različitosti unutar samih zajednica *Liburna*. Ženska epihorska božanstva karakterizira lokalna vezanost. *Latra*, *Sentona*, *Irija*, *Jutosika*, *Ika*, *Akaja*, *Heja* i *Anzotika* zastupljene su većinom u sjevernoj *Liburniji* s naglascima na gradovima *Flanona*, *Albona*, *Nedin* i *Korinij*. Puno manji broj spomenika nađen je na južnijim prostorima – *Aseriji* i *Enoni*, dvama urbanim centrima koji su privlačili kompleksnu kultnu sliku. Kult *Venere Anzotike* je imao središte u *Enoni*, ali većina ostalih domaćih *liburnskih boginja* dominiralo je na sjeveru. *Silvan*, s druge strane, prisutniji je u južnoj *Liburniji*, na području *Aserije*, *Varvarije*, *Burna* i *Jadera*, uz mnogo manji broj spomenika sjevernije – u *Alboni* i *Enoni*. Moguće da je tome razlog blizina područja *Delmata* gdje je *Silvan* bio dominantan. *Jupiter* je, uz iznimku *Korinija* i *Nedina*, većinom štovan na području *Varvarije*, *Skardone*, *Jadera*, *Burna*, *Aserije* i *Knina*, prostoru kojim se kretala vojska. Kult *Mitre* i *Kibe*le, dakle orijentalne religije gravitirale su ka *Senju*, uz povremene pojave u urbanim centrima kao što su *Zadar*, *Aserija*, *Burn*, *Labin* i *Knin*. Gledajući s odmakom rasprostranjenost kultova po geografskim područjima, možemo sa sigurnošću reći da sjevernu *Liburniju* karakterizira najveća frekvencija autohtonih božanstava, a srednju i ponajviše južnu *liburniju* dominaciju stranih kultova.
9. Kod *Delmata* primijećeno je da je najviše autohtonih spomenika koncentrirano u *zadinarskom području*, a područje *Ridita* i *Gornjeg toka Cetine* ima najveći postotak stranih kultova. To nije iznenađujuć rezultat s obzirom da je *delmatsko žarište* upravo na tom području.

10. ZAKLJUČAK

Proučavajući zavjetne spomenike možemo pokušati ilustrirati razvoj kultne slike određenog područja. Ujedno je moguće napraviti skicu ekonomske i društvene situacije tih prostora, time ističući trojaki odnos gospodarstva, društvenog ustroja i kultne sfere. U ovom radu sakupljeno je 357 zavjetnih spomenika, od čega 194 nađenih na liburnskom području, a 163 na delmatskom. Većinom prevladavaju žrtvenici i natpisi, zatim po brojnosti slijede reljefi te potom skulpture.

Unatoč tome što su prikazi na zavjetnim spomenicima uzeli podosta od rimske i grčke tradicije, na njima su ostala sačuvana autohtona božanstva s vrlo malim promjenama u njihovoj strukturi i značenju. Ta autohtona ilirska božanstva imaju izuzetno bogatu i razrađenu kultnu sliku.

Primijećuje se veća raznolikost u broju kultova i utjecajima doseljenika u obalnim područjima, posebice oko urbanih centara u kojima se odvijala trgovina i konstantna izmjena novopridošlica. Postoje vidljive razlike između kultne slike Liburnije i žarišnih delmatskih područja. Budući da je romanizacija puno mirnije tekla u Liburniji, potvrde o štovanju rimskih i orijentalnih božanstava ravnomjerno su raspoređene od obale do graničnih sela duž Zrmanje. U sjevernoj Liburniji primijećena je dominacija autohtonih božanstava: Latre, Sentone, Ike, Akaje, Eje, Jutosike i Irije. Jedino je centar štovanja Venere Anzotike bio u Ninu, u južnoj Liburniji. Silvan, kao božanstvo daleko tipičnije za Delmate štovan je u južnoj Liburniji, blizu granice s delmatskim teritorijem. Većina stranih kultova zabilježenih unutar tog prostora zamijećena je na području srednje i južne Liburnije, ponajviše oko urbanih centara kao što su Senija, Varvaria, Aserija i Jader.

Kod Delmata je najveći postotak stranih kultova zamijećen na području Ridita i na području gornjeg toka Cetine, oko Vrlike i Čitluka. U zadinarju uvjerljivu prevlast imaju domaći kultovi Silvana i Armata, uz nemalu zastupljenost Jupitera.

Dominantan kult kod Delmata je Silvanov, a kod Liburna Jupiterov. Nakon mnogih diskusija, postignut je relativan koncenzus glede Silvanove autohtonosti, kao što je već raspravljeno u prethodnom tekstu. Smatra se da je riječ o sinkretiziranom domaćem božanstvu koje ima dugu tradiciju temeljenu na gospodarstvu orijentiranom na stočarstvo.

Većina Liburnije te područja oko Vrlike, Cetine, Ridera i zadinarja sačuvale su materijalne i duhovne kulture iz predrimskih vremena, unatoč romanizaciji. Autohtoni sloj u kulturnoj slici nije bio posvuda jednak i to je uvelike ovisilo o ukorijenjenosti religijske tradicije te brzini usvajanja novih tekovina i truda da se nađu kompromisi između domaćih i stranih kultova.

Sinkretizacija ilirskih s rimskim i orijentalnim božanstvima razlikuje se od kulta do kulta. *Interpretatio Romana* autohtonog Silvana sveprisutna je diljem oba područja, uz geografske različitosti. Značajna sinkretizacija je one Jupitera i liburnskog Ika, uz spajanje s frigijskim Sabazijem (*Iuppiter-Icus-Sabazius*). Na Liburnskom području istaknute su sinkretizacije Venere s Irijom i Anzotikom, a prevlast ženskih epihorskih božanstava daje specifičan kulturni izričaj. Romanizacija je sporije tekla ovim područjima te se najviše sinkretizacije datira u razdoblje oko 2. i 3.st, kada je romanizacija potpuno zaključena. U kasnijem razdoblju Jupiter je posvuda prihvaćen kao vrhovno božanstvo, posebice u mjestima gdje su legije boravile te broj njegovih spomenika dominira u Liburniji.

Valja istaknuti i kult Dijane, koja je prisutna kod Liburna i još izraženije kod Delmata, čak i u najkonzervativnijem kontekstu. Time se mnogi autori slažu da to može biti posljedica činjenice da se iza Dijane krije autohtono božanstvo koje je doživjelo *interpretatio Romana*, poput Silvana.

Razlog zašto je potrebno posebno istaknuti kult Jana je činjenica da su njegovi spomenici najprisutniji u Dalmaciji, više nego u ostatku Carstva, makar je riječ o starom italskom božanstvu. Štovanje tog boga počinje u 1.st. i moraju postojati posebni razlozi za to. Sudeći po tome da je najmanje 40% dedikanata domaćeg podrijetla i da su spomenici najprisutniji u zaleđu, a ne na obali, ne možemo reći da su taj kult donijeli trgovci. U tom slučaju bi kult najviše bio prisutan upravo u tim lukama, a ne u zaleđu, i ne toliko od domaćeg stanovništva.⁴²³ Autor ovog teksta zaključuje da postoji poseban odnos spram ovog kulta i velika sličnost s autohtonim vjerovanjima. (Postoji li mogućnost da je i taj kult *Interpretatio romana* autohtonog, kao Silvan i možda Dijana?) To pitanje ostaje otvoreno.

Ako gledamo na odnos zastupljenosti autohtonih božanstava i onih stranih, kod Liburna je zamijećeno da je samo 28% spomenika posvećeno autohtonim kultovima, dok je kod Delmata ta pojava gotovo dvostruko veća – čak 42%. Makar je kod Liburna 10

⁴²³ Medini 1972, 191.

autohtonih kultova, dok je kod Delmata samo 2, daleko je veća homogenost u kulturnoj slici južno od Krke. Liburnske epihorske boginje karakterizira lokalna vezanost i manja geografska područja na kojima djeluju. Silvan, dominantno delmatsko božanstvo, raširen je posvuda po provinciji Dalmaciji, pa i izvan nje.

Također je zamijećena razlika u postotku figuralne zastupljenosti u korpusu zavjetnih spomenika. Liburni imaju veći postotak zavjetnih žrtvenika i natpisa, s manje reljefa nego Delmati. Autohtone liburnske božice nisu pretjerano antropomorfizirane te im je teško naći figuralni prikaz. Najznačajniji prikazi su skulptura Venere Anzotike iz Nina (L157) te reljef Aitike iz Labina (L179). Silvan pak ima čak 30 reljefa što je više nego ukupan broj reljefa svih kultova kod Liburna.

Kultovi su se usvajali s obzirom na prioritete određene društvene skupine. Kultovi su manifestacija stanja uma ljudi i njihovih prioriteta te se kroz njih provlači odnos zajednice s okolišem. Ženska božanstva plodnosti i Silvan koji ima italske elemente i epitet *Domesticus* prisutan je u zemljoradničkim predjelima, dok je Silvan *Silvester*, antropoteomorfan, prisutan u delmatskom području koje je bilo većinski pastirsko-stočarsko, zbog krajolika. S obzirom na krajolik vidimo prilagodbu kulturne slike: boginje plodnosti koje su nerijetko sinkretizirane s Venerom su prevladavale kod Liburna dok su Delmati imali uvjerljivu dominaciju muškog božanstva šuma, pašnjaka i pastira, Silvana. Čvrstu poveznicu između matrijarhata Liburna u neolitskom razdoblju i njihove autohtone slike nakon završetka romanizacije teško je dokazati te se čini da je naklonjenost ženskim božanstvima najvjerojatnije spoj nasljeđa i važnosti zemljoradnje. Teorija o maloazijskom nasljeđu stoji kao otvorena, ali još nedokazana mogućnost.

Na kraju krajeva, zajednice Liburna i Delmata karakteriziraju gotovo suprotna obilježja – čineći te dvije skupine međusobno oprečnima. Makar ih ujedinjuje ista kategorija 'Ilira' od strane Rimljana, te su dvije susjedne zajednice pokazivale međusobne razlike u načinima prihvaćanja romanizacije, percipiranja nove vlasti i načina opstanka u Carstvu. Njihov ekonomski i društveni ustroj također reflektira te razlike, a one su vidljive i na zavjetnim spomenicima. Kulturne slike jasno su izrazile njihove indigene identitete, pokazujući kod Liburna puno bržu adaptaciju na novu političku situaciju te savitljivost njihovog identiteta u odnosu na rimski. Delmati su pokazali veći otpor te su taj svoj tvrdoglav izričaj sačuvali i kasnije, nakon završetka romanizacije, ponosno dižući spomenike svojim

autohtonim božanstvima, pokazujući veću upornost u njegovanju onoga najkarakterističnijeg što jedna zajednica ima kao cjelina: epihorskog identiteta.

11. BIBLIOGRAFIJA

Abramić 1928/1929.

M. Abramić, *Nekoliko skulptura antiknih božanstava*, VAHD L, 1928/1929, 49-55.

Abramić, 1928-1929. M. Abramić, *Nekoliko skulptura antiknih božanstava*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, L 1928-1929, tab. IV sl 3 i t.XXX

Alföldy 1969.

G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, 1969, Heidelberg

Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju, Sinj, 2008.

AE 1994.

Année épigraphique 1994. 1366 (Mireille Corbier / e.a.; 1994 [1997])

Batović 2005.

Š. Batović, *Liburnska kultura*, Zadar 2005.

Benac 1964.

A. Benac, *Prediliri, Protoiliri i Prailiri*, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Sarajevo, 1964, 1-16.

Bojanovski 1965.

I. Bojanovski, *Novi votivni reljef Silvana i Dijane iz Glamoča*, *Bulletin zavoda za likovne umjetnosti JAZU*, XIII/1-3, Zagreb 1965, 11-23.

Bojanovski 1977-1978.

I. Bojanovski, *Novi spomenici Silvanove kultne zajednice s Glamočkog polja*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3.s, 10 – 11, 1977-1978, 115-132.

Bojanovski 1988.

I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Djela, Knjiga LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6, Sarajevo, 1988.

Brajković 2008.

T. Brajković, E. Podrug, Ž. Krnčević, *Arheološki tragovi kultova i religija na šibenskom području*, Šibenik 2008.

Brunšmid 1908/1909.

J. Brunšmid, *Kameni spomenici Narodnoga muzeja u Zagrebu*, Vjesnik Hrvatskog Arheološkoga društva, Nove serije, sveska X, Zagreb 1908/1909, 151-222.

Cambi 1968.

N. Cambi, *O svetištima Silvana u Dalmaciji, Adrias*, 8-10/1998-2000, Zagreb – Split, 99-112.

Cambi 1968.

N. Cambi, *Silvan-Atis primjer kultnog sinkretizma, Diadora*, 4, Zadar, 1968, 131-140.

Cambi 1980.

N. Cambi, *Enonska Venera Anzotika, Diadora*, 9, Zadar, 1980, 273-278.

Cambi 2008.

N. Cambi, *Bilješke o skulpturalnoj baštini*, in: M. Topić (ed.), *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, Sinj, 2008, 73–111.

Cambi 2013.

N. Cambi, *Kultni kipovi iz Senja*, *Senjski zbornik* 40, 2013, 195-208.

CORPUS INSCRIPTORUM LATINARUM III

Čače 1989.

S. Čače, *Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i u rimsko doba*, *Diadora*, sv. 11, 1989, Zadar, 59-90.

Čače 2010.

S. Čače, *Discripti in decurias (Plin.Nat.hist. 3)*, 142-143, *Scripta Branimiro Gabričević dicata*, Trilj 2010, 57-81.

Demicheli 2011.

D. Demicheli, *Neobjavljeni antički natpisi iz Muzeja Cetinske krajine i zbirke Franjevačkog samostana u Sinju*, izdanja HAD-a, 27/2011, 69-97.

Demicheli 2015.

D. Demicheli, *Conventus Liburnorum, conventus Scardonitanus Sicut homines, et lapides sua fata habent.*. Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, 1(108), 2015, 91-108.

Dodig 2014.

R. Dodig, *Kult boga Libera na području Ljubuškog*, Cleuna 1, 2014, 140-148.

Dujmović 1954-1957.

F. Dujmović, *Nekoliko novih rimskih natpisa iz okolice Šibenika*, VAHD, 56-59, svezak 2 (Zbornik radova posvećenih M. Abramiću), Split, 1954-1957, 123-127.

Džino 2012.

D. Džino, *The cult of Silvanus – rethinking provincial identities in Roman Dalmatia*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3, XLV, 2012, 261-279.

Gabričević 1956.

B. Gabričević, *Iconographie de Mithra tauroctone dans la province romaine de Dalmatie*, Archeologia Iugoslavia 2, 1956, 37-53.

Gabričević 1956.

B. Gabričević B, *Une inscription inédite provenant de Senia*, Archaeologia Iugoslavica 2, 1956 53-57.

Gabričević 1961-1962.

B. Gabričević, *Neobjavljeni rimski natpisi iz Dalmacije*, VAHD 63-64, Split 1961-1962, 221-249.

Giunio 2003.

A. K. Giunio, *Religion and myth on monuments from Zadar and surroundings in the archaeological museum in Zadar*, Akti VIII Međunarodnog kolokvija o problemima Rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva, Zagreb, 5.-8. V. 2003, 213-222.

Glavičić 1973.

A. Glavičić, *Izveštaj arheološkog iskopanja na Šteli u Senju 1972. godine*, Senjski zbornik, V, 1973, 461-463.

Glavičić 2003.

M. Glavičić, *Kultskulpturen aus der Antiken Stadt Senia*, Akti VIII Međunarodnog kolokvija o problemima Rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva, Zagreb, 5.-8. V. 2003, 223 – 227.

Glavičić, Miletić 2011.

M. Glavičić, Ž. Miletić, *Nekoliko novih antičkih spomenika iz Skradina*, VAPD 104, 2011, 113-150.

Gotovac 1989/1990.

V. Gotovac, *Autohtona onomastika na klasičnom delmatskom području*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 29 (16), 1989/1990, 195-206.

Gotovac 1992.

V. Gotovac, *Silvanov žrtvenik iz Vašarovine*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 30 (17), Zadar, 1992, 51-64.

Gunjača 1977.

Z. Gunjača, *Reljef Silvana Messora iz Ridera*, Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku, LXX-LXXI, 1968-1969, Split, 1977, 177-185.

Heidelberg epigraphic database

ILJung 5, 19 i 25

Imamović 1977.

E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području BIH*, Sarajevo, 1977.

Jadrić, Miletić 2008.

I. Jadrić, Ž. Miletić, *Liburnski carski kult*, *Archaeologia Adriatica*, vol. 2, no. 1, 2008, 75-90.

Jadrijević 1940.

A. Jadrijević, *Novi rimski natpis s grada Sinja*, VAHD LI/1930-1934, 157-159.

Klemenc 1940.

J. Klemenc, *Senj u prethistorijsko i rimsko doba*, Zagreb 1940.

Kolega 2003.

M. Kolega, *Antička kamena plastika u Liburniji od 1. do 4. st. : disertacija*, Zadar, 2003.

Kolega 2013.

M. Kolega, *Sculptures and votive monuments of deities in Aenona*, proceedings of the 13th international colloquium on Roman provincial art Bucharest-Alba Iulia-Constanta, 27th of May-3rd of June 2013 (*CORPUS SIGNORUM IMPERII ROMANI*), 33-43.

Kukoč 2005.

S. Kukoč, *Štovanje Binda Neptuna*, *Histria Antiqua*, 13, 2005 Pula, 125-134.

Kuntić Makvić 1982.

B. Kuntić Makvić, *Žrtvenik iz Varvarije posvećen božici Izidi*, *Arheološki radovi i rasprave*, VIII-IX/1982, 151-157.

Kurilić 1945/1995.

A. Kurilić, *Obitelj u ranorimskoj Liburniji*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 34 (21), 1994/1995, 47-83.

Kurilić 2002.

A. Kurilić, *Liburnski antroponimi*, *Folia Onomastica Croatica* 2, 2002, 123

Kurilić 2004.

A. Kurilić, *Epigrafski spomenici na prostoru Novalje*, Novalja-Zadar 2004.

Kurilić 2008.

A. Kurilić, *Ususret Liburnima*, Studije o društvenoj povijesti Ranorimske Liburnije, Zadar 2008.

Kurilić 2009.

A. Kurilić, *Odlike vulgarnog latinskog jezika na epigrafskim spomenicima*, Zbornik radova sa skupa *Academia ragusina*, Dubrovnik, 2009. (u tisku)

Kurilić 2010.

A. Kurilić, *Production of Roman votive altars. Histria antiqua*, 2010, 265-272.

Kurilić 2010b.

A. Kurilić A, *L. Gavije Optatus sacerdos Liburnorum iz Senja*, Scripta Branimiro Gabričević dicata, Trilj 2010, 83-91.

Kurilić, Zović 2015.

A. Kurilić, V. Zović, *Strukture zavjetnih natpisa rimske Liburnije*, Arheološki vestnik 66, 2015, 399-453.

Lipovac Vrkljan 2003.

G. Lipovac Vrkljan, *Some examples of local production of Mithraic reliefs from Roman Dalmatia*, Akti VIII Međunarodnog kolokvija o problemima Rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva, Zagreb, 5.-8. V. 2003, 249 – 258.

Lipovac-Vrkljan 2001.

G. Lipovac-Vrkljan, *Posebnost tipologije i ikonografije mitraičkih reljefa rimske provincije Dalmacije*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu 2001.

Marin 1968-1969.

E. Marin, *Neke značajke rimske sakralne arhitekture na istočnom Jadranu*, *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku*, LXX-LXXI, 1968-1969, Split, 1977, 155-173.

Matijašić 2003.

R. Matijašić, *The iconography of indigenous cults in northern Liburnia*, Akti VIII međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva, Zagreb 5.-8.5. 2003, 201-205.

Mayer 1942.

A. Mayer A, *Vidasus, der Illyrische Silvanus*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, vol 22-23, No. 1, Siječanj 1942, 187-191.

Medini 1980.

J. Medini, *Sabazijev kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 74, 1980, Split, 67-86.

Medini 1980.

J. Medini, *Provincia Liburnia*, Diadora, sv. 9, 1980, Zadar, 363-435.

Medini 1964/65.

J. Medini, *Epigrafički podaci o munificencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 1964/65, 1966/67, Zadar, 45-74.

Medini 1966-1967.

J. Medini, *Epigrafički podaci o munificencijama i ostalim gradnjama iz antičke Liburnije*, RFFZd 6/1964-1965, 1966-1967, 45-74.

Medini 1970.

J. Medini, *J. Kult Apolona Likijskog u Jaderu*, Diadora 5, 1970, Zadar, 131-146.

Medini 1973.

J. Medini, *Antički kultovi na području ilirskih plemena Histra, Liburna i Japoda*, Magistarski rad, Zagreb, 1973.

Medini 1975.

J. Medini, *Mitrički reljef iz Banjevaca*, Diadora, sv.8, 1975, Zadar, 39-84.

Medini 1976.

J. Medini, *Rimska i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana*, Materijali XII, IX, Kongres arheologa Jugoslavije, Zadar, 1976, 185-209.

Medini 1980b.

J. Medini, *Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine*, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup Sinj, 3.-6.lipnja 1980, HAD, 107-127.

Medini 1984.

J. Medini, *Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Dometi, 17, 1984, Rijeka, 7-32.

Medini 1984-1985.

J. Medini, *Mithraica Jadertina*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 1984-1985, God.24, 61-73.

Medini 1984b.

J. Medini, *Latra – dea Neditarum*, Duhovna kultura Ilira, Posebna izdanja ANUBiH, knj. LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, 1984, Sarajevo, 223-243.

Medini 1989.

J. Medini, *Metroaca Burnensia*, Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i u rimsko doba, Diadora, sv. 11, 1989, Zadar, 255-282.

Miletić 1996.

Ž. Miletić, *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorska disertacija, 1996, Zadar

Miletić 2014.

Ž. Miletić, *Lucius Artorius Castus i Liburnia* u Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Podstrani od 30. ožujka do 2. travnja 2012, (uredili Nenad Cambi, John Matthews), Split, 2014, 111-130.

Milićević Bradač 2003.

M. Milićević Bradač, *Diana and the fawn*, Akti VIII Međunarodnog kolokvija o problemima Rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva, Zagreb, 5.-8. V. 2003, 259-268.

Milićević Bradač 2008,

M. Milićević Bradač, *Dijana izvan grada*, *Arheologia Adriatica*, 11, 2008, 359-366.

Milićević Bradač 2009.

M. Milićević Bradač, *Spomeni božice Dijane iz kolonije Claudia Aequum i logora Tilurium*, *Opuscula Archaeologica*, 33, Zagreb, 2009, 51-79.

Pašalić 1967.

E. Pašalić, *Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije*, Simpozijum o Ilirima u antičko doba održan 10. do 12. maja 1966. godine, Centar za balkanološka ispitivanja, 2, Sarajevo 1967, 111-138.

Paškvalin 1963.

V. Paškvalin, *Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine*, *Glasnik Zemaljskog Muzeja* 18/1963, 127-153.

Patsch 1899.

K. Patsch, *Nove tekovine muzeja u Kninu*, 1899, Sarajevo

Pedišić 1992.

I. Pedišić, *Reljef Silvana iz Čulišića*, *Diadora*, 14, 1992, Zadar, 265-278.

Perinić Muratović 2008.

Lj. Perinić Muratović, *Podrijetlo i narav kulta boga Silvana u rimskim provincijama Dalmaciji i Panoniji*, doktorska disertacija, Zagreb 2008.

Podrug, Brajković, Krnčević 2008. / Podrug et al. 2008.

E. Podrug, T. Brajković, Ž. Krnčević, *Arheološki tragovi kultova i religija na šibenskom području*, Muzej grada Šibenika, 2008.

Raknić 1965.

Ž. Raknić, *Kulna slika Silvana s područja Liburna*, Diadora, 3, Zadar, 85-88.

Rendić-Miočević A. 1984.

A. Rendić-Miočević, *Područje Ridita u ilirskoj kulturnoj plastici*, simpozijum duhovna kultura Ilira, Herceg Novi, 4.-6. Novembra 1982, Sarajevo 1984, 119-133, 121, tab.2

Rendić-Miočević A. 2011.

A. Rendić-Miočević, *Marble altars of Cautes and Cautopates from the surroundings of Čakovec in Northwest Croatia*, Roma y las provincias: modelo i difusion, El XI Coloquio Internacional de Arte Romano Provincial, Mérida 2009, Mérida 2011, Vol. I, 323-335.

Rendić-Miočević A. 1984.

A. Rendić-Miočević, *Područje Ridita u Ilirskoj kulturnoj plastici*, simpozijum Duhovna kultura Ilira, Herceg Novi, 4.-6. Novembra 1982, Sarajevo 1984, 119-133.

Rendić-Miočević D. 1948.

D. Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima iz Dalmacije*, Split 1948.

Rendić-Miočević D. 1955.

D. Rendić-Miočević, *Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama s područja Delmata*, GZM 10/1955, 5.

Rendić-Miočević D. 1955.

D. Rendić-Miočević, *Onomastičke studije s teritorija Liburna*, Zbornik Instituta za historijske nauke Zadar, Zadar 1955, 130.

Rendić-Miočević D. 1989.

D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet, Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku*, 1989, Split.

Rendić-Miočević D. 1989.

D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, Split, 1989.

Sanader 1995.

M. Sanader, *Tragovi Vulkanovog kulta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Arheološki radovi i rasprave 12, 1995.

Sanader 1999.

M. Sanader, *Raprave o rimskim kultovima*, 1999, Zagreb

Sanader 2013.

M. Sanader, *Der Januskult in den Provinzen des Römischen Reiches unter besonderer Berücksichtigung der Ikonographie zweier Reliefs aus Dalmatien und Dakien*, proceedings of the 13th international colloquium on Roman provincial art Bucharest-Alba Iulia-Constanta, 27th of May-3rd of June 2013 (CORPUS SIGNORUM IMPERII ROMANI), 139-149.

Selem 1997.

P. Selem, *Izidin trag*, 1997, Split

Sinobad 2010.

M. Sinobad, *Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske*, Opuscula Archaeologica 34, 2010, 145-228.

Suić 1952.

M. Suić, *Neobjelodanjeni rimski natpisi iz sjeverne Dalmacije*, Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku 1952, svezak 53, 207-215.

Suić 1960-1961.

M. Suić, *Municipium Varvariae*, Diadora 2, 1960-61, 1962.

Suić 1962-1963.

M. Suić, *Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira*, Radovi filozofskog fakulteta u Zadru, 1962-1963, God.4, 44-58.

Suić 1965.

M. Suić, *Orijentalni kultovi u antičkom Zadru*, Diadora, 3, Zadar, 1965, 97-100.

Suić 1969.

M. Suić, *Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici*, Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, sv. 16-17, Zadar, 1969, 61-105.

Thomson de Grummond 2006.

N. Thomson de Grummond, *Etruscan Myth, Sacred History, and Legend*. Philadelphia, 2006.

Tončinić 2004.

D. Tončinić, *Votivna ara iz Tilurija*, *Opuscula archaeologica* 28, Zagreb, 2004, 147–157.

Uroda 2007.

N. Uroda, *Katalog kamene skulpture s lokaliteta kula Atlagića, Starohrvatska prosvjeta*, III(34), 2007, 213-247.

Višić-Ljubić 2008.

E. Višić-Ljubić, *Arheološka zbirka franjevačkog samostana u Sinju*, 2008, Sinj.

Zaninović 1967.

M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati. II. dio. Materijalna i duhovna kultura*, Godišnjak Akademije nauka u umjetnosti Bosne i Hercegovine IV, Centar za balkanološka ispitivanja 2, Sarajevo, 1967, 5–101.

Zaninović 1984.

M. Zaninović, *Štovanje Libera na istočnom Jadranu, simpozijum duhovna kultura Ilira*, Herceg Novi, 4.-6. Novembra 1982, Sarajevo 1984, 245-252.

Zaninović 2003.

M. Zaninović, *The ancient cultural unity between the centra adriatic litoral and the delmatian hinterland*, Akti VIII međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva, Zagreb 5.-8.5. 2003, 275-281.

Zaninović 2005.

M. Zaninović, *Kult Afrodite i Venere na tadašnjoj hrvatskoj obali*, *Histria Antiqua* 13/ 2005, 157-166.

Zaninović 2007.

M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, 2007, Šibenik

Zaninović 2013.

M. Zaninović, *Liburni iz Anatolije*, *Arheološki radovi i rasprave* 17, 2013, 7-54.

Zaninović 2015.

M. Zaninović, *Ilirski ratovi*, Zagreb, 2015.

12. POPIS IZVORA

Aen. VIII, 600.

Publije Vergilije Maron, *Eneide*, VIII, Tomo Maretić, 1932, Zagreb

App. Bell. Civ. II

Apijan, *Bella civilia*, II

<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/home.html> (posljednji pristup veljača 2016.)

App. III. 11

Apijan, *Ἰλλυρική*, III, Ante Starčević, Zagreb, 1899.

Epod. 1, 22.

Horacije, *Epodes*, 1, A. S. Kline, 2005.

Collect., 2, 51

Gaj Julije Solin, *Collectanea rerum momerabilium*, 2. Theodor Mommsen, 1895.

Germania, 43,

Tacit Kornelije Tacit, *Germania*, 43.

<http://www.thelatinlibrary.com/tac.html> (posljednji pristup ožujak 2016.)

Herodot, I. 173.

Herodot, *Histories*, I. Dubravko Škiljan, Zagreb, 2000.

Katon, DeAgr, 83

Katon Stariji, *De Agricultura*, 83.

<http://www.thelatinlibrary.com/cato.html> (posljednji pristup, siječanj, 2016.)

Liv. XLII

Tit Livije, *Ab urbe condita*, XLII

<http://www.thelatinlibrary.com/liv.html> (posljednji pristup ožujak 2016.)

N. Dam., Jacoby, FGrH, 50.

Nikola iz Damaska, *Ἱστορία καθολική* (Opća povijest), preveo C. M. Hall, uredio F. Jacoby u *Fragmente der Griechischen Historiker*. 50

Ode, III, 23.

Pindar, *Ode*, III, 23. Ton Smerdel, Zagreb, 1952.

Plin. Nat. Hist. III

Plinije Stariji, (G. Caecilius Plinius Secundus), *Naturalis historia*, III, London 1968.

<http://www.thelatinlibrary.com/pliny1.html> (posljednji pristup veljača 2016.)

Polyb. Hist. 32

Polibije, *Historias*, 32, 9 (18) Marijana Riel, Novi Sad, 1988.

Ps. Scyl. 21

Pseudo-Skilak, *Periplus, Geographi Graeci Minores*, Carolus Mullerus, Paris-Firmin Didot, 1855.

Pseud. Scymn. 370-376.

Pseudo Skimno, *Periegesis*, Hermann Theodor Dittrich, 1846.

Strab. VII.5.

Strabon, *Geographica*, VII, Howard Leonard Jones, London, 1917.

Verg. G. 1.20.

Vergilije, *Georgica*, 1, Tomo Maretić, 1932, Zagreb

<http://www.thelatinlibrary.com/verg.html> (posljednji pristup ožujak 2016.)

13. POPIS SLIKA

Slika 1: područje Liburna u 1.-2.st.

Izvor: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/68/Liburnia_1st_AD_hr.png

Slika 2: Područje Delmata koje se proučava u ovom radu: gornji tok Cetine, područje Ridita i Livanjsko, Glamočko i Duvanjsko polje

Izvor: www.googlemap.com

Slika 3: Statistički pregled zastupljenosti pojedinih tipova zavjetnih spomenika na prostoru Delmata

Izvor: Merita Dreshaj

Slika 4: Statistički odnos zastupljenosti pojedinih božanstava na zavjetnim spomenicima na području Delmata (Gornji tok Cetine, područje Ridita, Duvanjsko, Livanjsko i Glamočko polje)

Izvor: Merita Dreshaj

Slika 5: odnos zastupljenosti žrtvenika i reljefa posvećenih Silvanu

Izvor: Merita Dreshaj

Slika 6: Odnos tipova zavjetnih spomenika u Liburniji

Izvor: Merita Dreshaj

Slika 7: Statistički pregled po katalogu - zavjetni spomenici na prostoru Liburnije

Izvor: Merita Dreshaj

Slika 8: grafički prikaz zastupljenosti Janovih prikaza po provincijama

Izvor: Sanader, 2013, 142, Abb.1

Slika 9: Odnos podrijetla imena dedikanata na području Delmata

Izvor: Merita Dreshaj

Slika 10: Odnos podrijetla imena dedikanata na zavjetnim spomenicima kod Liburna

Izvor: Merita Dreshaj

Slika 11: Brojčana zastupljenost raznih epigrafskih spomenika u antičkoj Liburniji

Izvor: Kurilić, 2010, 266.

Slika 12: usporedba postotaka vrijednosti votivnih ara Liburnije i s područja Delmata

Izvor: Kurilić, 2010, 268.

Slika 13: odnos postotaka srednje vrijednosti votivnih ara na području Liburna

Izvor: Kurilić, 2010, 267.

Slika 14: vizualni prikaz trojakog odnosa kultova, ekonomije i društva koja se reflektira na zavjetnim spomenicima

Izvor: Merita Dreshaj

Slika 15: usporedba zastupljenosti pojedinih tipova zavjetnih spomenika na prostoru Liburna i Delmata

Izvor: Merita Dreshaj

Slika 16: Usporedba odnosa udjela pojedinih božanstava na prostoru Liburna i Delmata

Izvor: Merita Dreshaj